

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DİN SOSYOLOJİSİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

EMEVİ DEVLET'İNDE İKTİDAR VE MUHALEFETİN DİNİ
SÖYLEM ANALİZİ

Narin ÇİFTÇİ

2501130238

TEZ DANIŞMANI
Doç. Dr. İsmail DEMİREZEN

İSTANBUL – 2019

ÖZ

EMEVL DEVLETİ'NDE İKTİDAR VE MUHALEFETİN DİNİ SÖYLEM ANALİZİ

NARİN ÇİFTÇİ

Emevi Devleti Dönemi (661/750), Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi'nden farklılaşan uygulamaların olduğu, günümüzde de etkilerinin sürdüğü ve İslam tarihini şekillendiren birçok ayrışmanın ve mezheplerin doğduğu son derece kritik bir dönemdir. Emevi Devleti'nde iktidarın da muhalefetin de kendi taraftarlarını bir arada tutmak, motive etmek ve gerektiğinde güç haline dönüştürmek için dini söylemlere ihtiyaç duyduğunu görmekteyiz. Taraflar bu söylemlerle, belirli görüşleri konuşulabilir hale getirirken; bazılarını konuşması imkansız hale getirmektedirler.

Tezin birinci bölümünde, dini söylemi ve söylemin amaçlarını sosyolojik olarak inceledik. İkinci bölümde, Emevi Devleti öncesi ve Emevi Devleti'ndeki siyasi olaylarını söylem analizi için arka plan oluşturacak şekilde özetledik. Üçüncü bölümde, Emevi Devleti Dönemi'ndeki dini söylemleri; *İmamet- Hilafet Söylemleri*, *İman- Küfür Söylemleri*, *Kader- İrade söylemleri*, *Fitne- Zulüm Söylemleri* olmak üzere dört ana başlıkta ve iktidar-muhalefet cephesi şeklinde analiz ettik.

Sonuç olarak; bu dönemde, iktidar ve muhalefetin, dini söylemleri yoğun biçimde kendi görüşlerini desteklemek için kendi amaçları doğrultusunda kullandıkları sonucuna vardık. Bu dini söylemler; bazen ayetlerin ve hadis rivayetlerinin yorumlanması, bazen sloganlaştırılan ve dini görünüme bürünen söylemler şeklinde olmuştur. Daha öncesinde veya dönem sonrasında gündem olmayan konular, belirli şartlar içerisinde gündem olmuştur. Bu tezde, bu oluşum şartlarını, Emevi Devleti'ndeki iktidar ve muhalefet cephesinin dini söylemlerini çeşitli başlıklar altında sıralandırdık.

Anahtar Kelimeler: Emevi Devleti, Dini Söylem, İktidar, Muhalefet, Hilafet

ABSTRACT
RELIGIOUS DISCOURSE ANALYSIS OF POWER AND OPPOSITION IN
UMAYYAD STATE

NARİN ÇİFTÇİ

Umayyad State Period (661/750), it is an very critical period in which practices differentiating from the period of the Prophet and the Four Caliphs, the effects of which continue today and many divisions and sects that have shaped the history of Islam. During the Umayyad State, we see that both the power and the opposition needed religious discourses in order to keep their supporters together, to motivate them and to turn them into power when necessary. The parties, with these discourses, while making certain opinions spoken; some make it impossible.

In the first part of the thesis, we examined religious discourse and its aims sociologically. In the second chapter, we summarized the political events before and during the Umayyad State as a background for discourse analysis. In the third chapter, we analyzed as the religious discourses of Umayyad State Period four main headings: Imamate-Caliphate Discourse, Faith- Disbelief Discourse, Fate-Will Discourse, Sedition -Oppression Discourse in the power-opposition front.

As a result; we came to the conclusion that the religious discourses of the ruling and opposition used them extensively for their own purposes to support their own views during this period. These religious discourses have taken the form of sometimes the interpretation of verses and hadith narratives, sometimes in the form of rhetoric and religious-looking discourses. Subjects that were not on the agenda before and after this period have been on the agenda under certain conditions. In our thesis, we collated these conditions of formation religious discourse of the power and opposition fronts in Umayyad Period.

Key Words: Umayyad State, Religious Discourse, Power, Outs, Caliphate

ÖNSÖZ

Din sosyolojisi alanında çalışma yaparken, bir yandan sürdürdüğüm İslam tarihi okumalarımda, Dört Halife döneminde başlayan siyasi karışıklıkların Emevi Dönemi'nde arttığını ve bu dönemin İslam tarihi'ni şekillendiren bir kırılma noktası olduğunu gördüğüm için, sosyoloji ve tarihi birleştirerek disiplinler arası bir çalışma yapmaya karar verdim. Emevi Devleti Dönemi, Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi'nden farklılaşan uygulamaların olduğu, günümüzde de etkilerinin sürdüğü ve İslam tarihini şekillendiren birçok ayrışmanın ve mezheplerin doğduğu son derece kritik bir dönemdir. Bu sebeple tezimi Emevi Devleti üzerinde sınırlandırmaya karar verdim.

Dini görüş ayrılıkları, toplumsal şartlar ile ilişkili idi. Bununla beraber, gerekli toplumsal şartların oluşması yeterli değildi, gruplaşmalar iktidar ilişkileriyle birebir alakalıydı. Çünkü ancak güç oluşturabilen, devlet gücünü elinde bulunduran iktidar ile karşıt ya da destek ilişkisi içinde olabilen düşünceler büyüyerek etkili bir söylem oluşturabilmişlerdir. Derinleştirdiğim araştırmada, dönemin söylemleri iktidar ve muhalefet etrafında şekillendiği için tezimi bu çerçevede ele almaya karar verdim.

Dini görüş ayrılıklarını Foucault'un “*söylem*” kavramı üzerinden ele alarak, asıl olanın dini metinlerden ziyade, onların yorumlanması veya ihtiyaçlara göre metin üretilmesi olduğu sonucuna vardım. Söylem, gerçeklikten nasibi olan, bir yere refere edilebilen ama aynı zamanda kendi içerisinde bir gerçeklik inşası üreten bir kavramdır. Söylem üzerine teorik arka planı ortaya koyarak çalışmanın söylem teorileri üzerinden bir analiz olmasını istedim. Ancak terimsel anlamda “söylem analizi” yapmadığımı, sadece dönemin dini söylemlerinin genel çerçevesini çizerek bir resim ortaya koymaya çalıştığımı belirtmek isterim.

Emevi Devleti'ne ait tarihsel olaylar hakkında kronolojik ve tarihsel çeşitli bulunmasına rağmen; analitik, sosyolojik ve panoramik şekilde inceleme noktasında bir çalışma eksikliği söz konusuydu. Bu çalışma, bilgi açısından ve disiplinler arası çalışma anlamında bana birçok şey kattı, bu alanda çalışacaklara da katkı sağlamasını umuyorum. Başta, çalışmamda yönlendirmeleriyle destek olan danışmanım İsmail Demirezen hocama, tezimi baştan sona okuyarak tezime yardımcı olan Turgut Çiftçi'ye, eğitim hayatımda her anlamda tam destekçim olan eşim Salih Çiftçi'ye ve tezimi okuyarak çeşitli düzeltmelerle katkıda bulunan arkadaşlarıma teşekkürlerimi bir borç bilirim.

Narin ÇİFTÇİ – İSTANBUL, 2019

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	i
ABSTRACT.....	ii
ÖNSÖZ	iii
KISALTMALAR	vi
GİRİŞ	1

1.BÖLÜM DİNİ SÖYLEM

1.1. Söylem Nedir?.....	7
1.2. Söylem ve Toplum İlişkisi	10
1.3. Söylem – İktidar – Bilgi İlişkisi.....	13
1.4. Söylem ve İdeoloji İlişkisi	15
1.5. Söylemin İşlevi	17
1.6. Dini Söylem	18
1.7. Tezin Söylem Çerçevesi.....	21

2.BÖLÜM EMEVLİ DEVLETİ SİYASİ TARİHİ

2.1. Emevi Devleti Öncesi Kısa Tarihi	25
2.1.1.Hz. Peygamber Dönemi	25
2.1.2. Hz. Ebu Bekir Dönemi (632-634)	28
2.1.3. Ömer bin El-Hattab Dönemi (634-644)	29
2.1.4. Osman b. Affan Dönemi (644-656)	30
2.1.5. Ali b. Ebu Talip Dönemi (656-661)	32
2.2. Emevi Devleti Tarihi (661-750).....	35
2.2.1. Muaviye b. Ebu Süfyan Dönemi (661-680).....	35
2.2.2. Yezid b. Muaviye (680-683)	38
2.2.3. Mervan b. El-Hakem – Süleyman b. Abdülmelik Arası Emevi Halifeleri.....	39
2.2.4. Ömer bin Abdülaziz Dönemi (717-720)	41
2.2.5. Ömer bin Abdülaziz sonrası Emevi Halifeleri	42

3. BÖLÜM EMEVLİ DÖNEMİ (661-750) SÖYLEM ANALİZİ

3.1. İMAMET- HİLAFET SÖYLEMLERİ	43
3.1.1. İktidarın Hilafet Hakkı Söylemleri.....	43
3.1.1.1. İktidarın Hz. Osman'ın Öldürülmesi Hakkında Velisi Olma Söylemi.....	43
3.1.1.2. İktidarın Saltanat Söylemi	48
3.1.1.3. İktidarın “Hilafet 30 Yıldır” Söylemi.....	52
3.1.1.4. İktidarın Hilafetin Kureyşliliği Söylemi (Mevali Politikası).....	56
3.1.1.4.1. İmamlar Kureyş'tendir Söylemi	56
3.1.1.4.2. Mevali Politikaları	58

3.1.1.5. İktidarın “Halifetullah” Söylemi	62
3.1.1.6. İktidarın Biat Söylemi	63
3.1.1.7. İktidarın İtaat Söylemi.....	66
3.1.1.8. İktidarın Muaviye’ye Hadislerle Övgü Söylemleri	68
3.1.1.9. İktidarda Hz. Ali’ye Lanet Söylemi	71
3.1.2. Muhalefetin Hilafet Hakkı Söylemleri.....	73
3.1.2.1. Hz. Ali Hakkında Övgü Rivayetleri	73
3.1.2.2. Şii Hareketlerin İmamet Söylemi	75
3.1.2.3. Muaviye ve Emeviler Hakkında Yergi Söylemleri	81
3.2. İMAN-KÜFÜR SÖYLEMLERİ.....	84
3.2.1. Büyük Günah İşleyenin (Kebire) Durumu Söylemleri	84
3.2.1.1. Hariciler ve Büyük Günah Söylemi	84
3.2.1.2. Mürcie ve Büyük Günah Söylemi	88
3.2.1.3. Mutezile ve Büyük Günah Söylemi	90
3.2.2. 73 Fırka Hadisi (Fırka-i Naciye) Söylemi.....	91
3.2.3. İktidarın biatı bozma gerekçesiyle muhalefete “küfür” ithamı	93
3.2.4. Şii Hareketlerde Bir İnanç Temeli olarak Hz. Ali’ye Övgü, Hz. Osman’a Yergi Söylemi (Tevella ve Teberra)	95
3.2.5. Haricilerin “Hüküm Allah’ındır” diyerek iktidara “küfür” ithamı	97
3.3. KADER- İRADE SÖYLEMLERİ	101
3.3.1. Cebriyye’nin Kader Anlayışı ve İktidar	102
3.3.2. Kaderiyye-Mutezile’nin Kader Anlayışı ve Muhalefet.....	107
3.3.2.1. Mabed el Cüheni ve Kader Anlayışı	111
3.3.2.2. Gaylan ed- Dımeşk ve Kader Anlayışı.....	112
3.3.2.3. Hasan Basri ve Kader Anlayışı	114
3.3.2.4. Vasil b. Ata ve Kader Anlayışı	116
3.4. FİTNE - ZULÜM SÖYLEMLERİ	117
3.4.1. İktidarın Muhalefet Hakkında Fitne Söylemi.....	117
3.4.1.1. Fitne Rivayetleri	118
3.4.1.2. Fitne Söylemi ve Kerbela	124
3.4.1.3. Fitne Söylemi ve Kabenin Yanması	125
3.4.1.4. Fitne Söylemi ve Hucr b. Adiy.....	126
3.4.1.5. Fitne Söylemi ve Harre Vakası.....	128
3.4.2. Muhalefetin İktidar Hakkındaki Zulüm Söylemi.....	132
SONUÇ.....	138
KAYNAKÇA	157

KISALTMALAR

a.e. : aynı eser

a.g.e. : Adı geçen eser

AÜİFD: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

b. : Bin

bkz. : Bakınız

bs. : basım

c. : cilt

çev.: çeviren

DİA: Türk Diyanet Vakfı Ansiklopedisi

EBD: Eğitim Bilimleri Dergisi

Ed. : Editör

haz. : Hazırlayan

Hz. : Hazreti

OMÜİFD: Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

ö. : Ölümü

s : sayfa

SÜİFD: Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

ÜİFD: Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

vb. : ve benzeri

y. : Yayınevi

GİRİŞ

Tezin Konusu

Bu tez çalışmasında, Emevi Dönemi'ndeki siyasi iktidar ve muhalefetin, dini söylemleri analiz edilmiştir. İlk olarak, söylem kavramı sosyolojik olarak incelenmiş, daha sonra Emevi Dönemi'nin kısa siyasi tarihi özetlenmiş; son olarak da tezin ana bölümünü oluşturan Emevi Dönemi'nin *dini söylem analizi* yapılmıştır.

Tezin Amacı

Bu tez çalışmasında amaç, Emevi Devleti Dönemi'nde yaşanan olayları ve kullanılan dini söylemleri sosyolojik arka planlarına değinerek ve dönemin söylemleri üzerinden panoramik olarak inceleyerek, günümüze sirayet eden dini söylemlerin kaynağı ve menşesine dair bilgi sunabilmektir.

Emevi Dönemi'nde, İslam tarihi'ni şekillendiren önemli olaylar cereyan etmiştir. Nitekim İslam dünyasındaki en önemli mezhepsel ayrışma olan Şiilik ve Sünnilik, bu dönemde oluşmaya başlamıştır. Hz. Muhammed'in İslam'ı tebliğ etmesiyle; toplumda sosyal, siyasi ve dini yönden pek çok değişim yaşanmıştır. Dört Halife Dönemi'nde ise bu olumlu yöndeki değişimler korunmaya çalışılmıştır. Ancak 3. Halife Hz. Osman'ın yönetiminin ikinci evresinden itibaren siyasi çalkantılar başlamıştır. Emevi Devleti'nin kurulması ile önceki dönemlerden farklı sosyal-siyasi-dini uygulamalar ortaya çıkmıştır.

İktidar ve iktidarın teori ve pratiklerine karşı çıkan gruplar (muhalefet), Emevi iktidarına karşı güç oluştururken dini söylemleri kullanmıştır. Bazen ayetlerin ve hadislerin yorumlanması, bazen hadis rivayeti üretilmesi yoluyla; bazen de farklı dini söylemlerle taraftarlarını bir arada tutmuş ve harekete geçirmişlerdir. İslam tarihi'ni şekillendiren dini-siyasi ayrışmalar; Emevi Dönemi'ndeki iktidar-muhalefet oluşumlarına dayanmaktadır. Dolayısıyla İslam tarihini doğru anlamak, Emevi Dönemi'ni doğru analiz etmeye bağlıdır. Bu çalışma, konunun doğru anlaşılmasına bir katkı sağlaması amacıyla hazırlanmıştır.

Tezin Önemi

Emevi Dönemi; Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi'nden farklılaşan uygulamaların olduğu, günümüzde de etkilerinin sürdüğü ve İslam tarihi'ni şekillendiren birçok ayrışmanın ve mezheplerin doğduğu son derece kritik bir dönemdir. Emevi Dönemi'ndeki gruplaşmaların bir kısmı fıkıh, bir kısmı kelam, bir kısmı ise siyasi tarih açısından araştırmalara konu olmuştur. Ancak, bu araştırmaların, grupların dini, siyasi veya sosyal yönlerini tek yönlü ele aldığı; bütüncül bir bakış açısı sunmadığı söylenebilir. Söz konusu tarihi, sosyolojik olarak inceleyen çalışmalar da sınırlıdır. Emevi Dönemi'ne ait tarihsel olayları kronolojik biçimde inceleyen araştırmalar mevcut olmasına rağmen; konuyu analitik, sosyolojik ve panoramik şekilde inceleme noktasında bir çalışma eksikliği fark edilmiştir. Bu tezin bu bağlamda eksikliği gidereceği düşünülmektedir.

Tezin Kapsamı

Emevi Devleti, Ümeyyeoğulları'nın iktidara geçiş tarihi olan 661 ile 750 yılları arasında hüküm süren bir devlettir. Bu tezde, “*Emevi iktidarı*” tabiri, Muaviye ile başlayıp Mervan b. Muhammed ile biten Emevi saltanatını; diğer bir ifadeyle Emevi Devleti'nin gücünü kullanan ve onların söylemlerini destekleyen güçleri ifade etmektedir. “*Muhalefet*” kavramını ise, şiddete varan isyanlara kalkışan gruplardan, pasif bir muhalefet içinde bulunanlara kadar iktidar karşıtı grupları ifade etmek üzere kullanılmıştır. Çok renkli olan muhalefet, çeşitli başlıklar altında birleştirilerek sunulmaya çalışılmıştır. İktidar ve muhalefetin söylemleri sıralanırken, ulaşılabilen oranda sosyolojik arka planların da açıklanması yoluna gidilmiştir. Tezde, “*Emevi Dönemi*” ve “*Emevi Devleti Dönemi*” kavramları ile Emevi Devleti'ndeki iktidar ve muhalefetin hepsi kastedilmiştir.

Dönemi anlama açısından Emevi Devleti öncesindeki önemli olaylara da kısaca yer verilmiştir. Dönemi incelerken, Emevi Devleti kuruluş aşamalarına yoğunlaşmak durumunda kalınmıştır. Bunun bir sebebi, söz konusu döneme ait kaynakların ilk halifeler hakkında daha fazla bilgi sunması; bir diğer sebebi ise ilk dönemdeki

söylemlerin devlet politikasına dönüştürölüp sonraki halifelerce benzer şekilde korunmasıdır.

Öncelikle söylemin mahiyeti ve ne amaçla kullanıldığı sosyolojik açıdan ele alınmış ve daha sonra konuya ilişkin tarihsel bilgi verilmiştir. Bu yolla, söylemle ilgili teorik bir arka plana dayanarak; konuya daha kapsamlı ve sistematik bir yaklaşım sergilenmeye çalışılmıştır. Bu dönemde *dini söylemin* çok fazla ön plana çıkarılmasından dolayı, bu çalışmada ele alınan söylem kavramı *dini söylem* ile sınırlanmıştır. *Dini söylem* ile ayet, hadis, rivayet, hutbe, tarihi bilgiler, dini içerikli bürokratik yazışmalar kastedilmiştir. Bu bilgi kaynakları arasında fikirlerin meşruiyeti için kullanılan dini referanslar, sistematik bir biçimde sunulmaya çalışılmıştır. Bu çalışmada, mevzuat kitaplarından daha çok, meşhur veya sahih kabul edilen hadis kaynaklarındaki rivayet söylemlerine yer verilmiştir.

Tezdeki “*Söylem Analizi*” ifadesi teknik bir terimi ifade etmemektedir. İlgili dönemin iktidar ve muhalefet cephesinden kullanılan dini söylemlerini dört ana başlık altında toplayan ve söylem kavramı üzerine oturtan bir sunum olarak değerlendirilmelidir.

Tezin Yöntem ve Teknikleri

Bu tez çalışmasında; tanımlayıcı ve analiz edici metotlar kullanılmıştır. Bu tez, dönemin söylemlerinin analizi ve bunun sunumu ile tarihin sosyolojik bir okuması olarak hazırlanmıştır. İlk olarak; Söylem hakkında sosyolojik tanımlamalar ve açıklamalar yapılmıştır. Öncelikle dil kaynaklarına, daha sonra sosyolojik kaynaklara başvurulmuştur. Söylem kavramını incelerken, söylem kavramı hakkında çalışmaları olan Edibe Sözen’in “Söylem” isimli eserinden, Michel Foucault’nın “*Söylemin Düzeni*” ve “*Bilginin Arkeolojisi*” başta olmak üzere diğer eserlerinden ve çeşitli makalelerle söylem kavramı üzerine çalışmalar yapan dilbilimci ve sosyologların eserlerinden yararlanılarak kavramın çerçevesi çizilmiştir. Daha sonra söylemin işlevi, ideolojiyle ve toplumla ilişkileri üzerinde durularak; dini söylem hakkında bilgi verilmiştir. Söylemin işlevlerini açıklarken, asabiyet hakkında ve Emevi Devleti üzerine yorumları için İbn Haldun’un Mukaddime isimli eserinden yararlanılmıştır.

İkinci bölümde; Emevi Devleti'ne ait kısa bir tarih özeti verilmiştir. Bu tarihi özet ilgili her olay hakkında bilgi vermek yerine; üçüncü bölümde ele alınan olayları aydınlatarak şekilde ilgili ayrıntılara yer vererek yapılmıştır. Araştırma konusu olan dönemi etkilediği için, Emevi Devleti öncesi yaşanan olaylara da değinilmiştir.

Üçüncü bölümde ise; Emevi Dönemi'ne ait tespit edilebilen dini söylemler dört ana başlık ve çeşitli alt başlıklar altında toplanmıştır. Bu başlıkların altında; öncelikle o söylemi hazırlayan siyasi olaylara değinilmiş; sonrasında ise toplumsal arka plan anlatılmış, hangi tür metinlerde söylemin bugüne ulaştığına dair bilgiler verilerek söylemin hangi şartlarda oluştuğu açıklanmaya çalışılmış ve söylem örnekleri sıralanmıştır. Ancak bu örnekler, konuyu özetleyecek şekilde ve sınırlı tutularak, tezin konuya ilişkin öz bilgi sunması hedeflenmiştir. Bu metinler hakkında zaman zaman geçmişteki ve günümüzdeki alimlerin görüşlerine de yer verilmiş; metinlere geniş bir bakış açısıyla bakabilmek amaçlanmıştır.

Çalışmadaki tarihi kaynakçada eski dönem İslam tarihi ve Dinler Tarihi (Milel-Nihal) eserleri olan; Taberi'nin (ö.310/923) Tarih; Bağdadi'nin (ö.429/1037) Mezhepler Arasındaki Farklar; Minkari'nin (ö.226/840) Vak'atü Sıffin, İbn Kesir'in (ö. 774/ 1373) el-Bidaye ve'n Nihaye, İbn Kuteybe'nin (ö.276/889)'nin el-İmame ve's Siyase isimli eserlerinden ağırlıklı olarak yararlanılmıştır. Bu eserlerin bir kısmının, Emevi Dönemi'nden çok sonra yazılması nedeniyle içeriklerinin birbiriyle çelişmesi durumunda, gerçeğe daha yakın olabilecek düzeydeki tarihi bilgi veya yorum tercih edilmiştir. Erişim ve kıyaslama kolaylığı açısından ağırlıklı olarak Sünni kaynaklarından yararlanılmıştır. Hz. Ali'nin faziletleri, hilafeti gibi bazı konularda Sünni kaynaklarda tez konusuna yönelik ayrıntılı bilgi tespit edildiğinden bu kaynaklara öncelik verilmiş, Şiiğin farklılaşmaya başlayan inançları hakkında ise Şii kaynaklarından yararlanılmıştır.

Çalışmada yer verilen söylemlere yönelik kaynaklar konusunda geniş bir okuma-eleme süreci ile seçici davranılmıştır. Uydurulmuş rivayetlerin toplandığı *mevzuat* kaynaklarındaki binlerce söylem yerine; güvenilir kabul edilen kaynaklardaki, meşhur olmuş, tarihi etkilemiş veya günümüzü etkileyen söylemlerin referans olarak kullanılmasına özen gösterilmiştir.

Emevi Dönemi'nin fıkıh, tefsir ve hadiste görüş ayrılıklarının başladığı ve mezheplerin oluşmaya başladığı bir dönem olması nedeniyle; dini söylem hakkında bütüncül analiz yapmak, pek çok alanda araştırma yapmayı gerektirmiştir. Bu sebeple, konuyla ilgili fıkıh, kelam ve tarih alanlarında dökümantal analiz yoluyla bilgi toplanarak ulaşılan sonuçlar sentez biçiminde sunulmuştur.

Tezin ilgili bölümü hakkında, destekleyici veya karşıt olarak dikkat çekici bir yorum varsa, kaynak güvenilirliği ve konuyu ilgilendirme derecesine göre ilgili dönem veya sonrasındaki dönemlerdeki değerlendirmelere, gerekli noktalarda yer verilmiştir. Ayrıca günümüzü etkilemeye devam eden söylemler hakkında, çeşitli alimlerin rivayet analizlerine de zaman zaman yer verilmiştir.

Mezheplerin oluşum süreçlerindeki isimleri farklı olsa da bu dini grupları ifade etmek için bugün kullanılan geçerli isimler tercih edilmiştir. Bazı ifadelerin daha vurgulu olduğu düşünüldüğü yerlerde kelimelerin eş anlamlısı kullanılmıştır. Örneğin, toplumsal ayrışmalar için *gruplaşma* ifadesi kullanılıyor olsa da çalışma içinde zaman zaman dini literatürde daha yaygın olmasından dolayı *fırkalaşma* kavramına daha fazla yer verilmiştir.

Bu çalışmada yapılan söylem analizinde dikkat çeken nokta, savaşa dönüşme aşamasına gelen siyasi çalkantılara rağmen, Kuran'ı Kerim ayetleri hakkında metinsel bir tahrifat yapılmadığı, ancak yorumsal bir söylem geliştiğinin gözlenmesidir. Hadislerin bir kısmının da yorumsal tahrife maruz bırakıldığı, uydurma rivayetlerin veya şüphe duyulan aktarımların genellikle hadis adı altında Hz. Peygambere atfedildiği tespit edilmiştir. Bazı konularda ayetlere dayalı söylemlere ağırlık verilmiş, bazı konularda ise sadece rivayetlere dayalı söylemler ortaya konmuştur. Rivayetlerin sıhhati hakkında, hadis usulü uzmanlarının değerlendirmelerine de gerektiğinde yer verilerek dönemin söylem üretimi hakkında gerçekçi bir bakış açısı sağlanmaya çalışılmıştır. Tez çalışmasının sonucunda, iktidarın da muhalefetin de kendi yorumlarında, dini etkili bir referans olarak kullanıp söylemlerini güçlendirdikleri tespit edilmiştir. Bu yolla kendi görüşlerini meşru hale getirirken aksi söylemleri imkansızlaştırmışlardır.

Tezin Zorlukları

Bu çalışmanın hazırlanma süresince, referans kaynak konusunda birtakım güçlüklerle karşılaşmıştır. Yapılmak istenen çalışma bir çeşit “*Söylem Analizi*” iken, bu kapsamdaki çalışmalarda *söylem* kavramı veya *dini söylemin* teorik düzleminin yeterince tartışılmadığı görülmüştür. *Söylem* kavramı hakkındaki çalışmaların, dil bilimsel kaynaklarda daha çok yer bulurken, sosyolojik kaynaklarda bütünsel olarak yer almadığı gözlemlenmiştir. Bu sebeple, çalışmanın birinci bölümü olan *söylemin tanımı*, *söylemin işlevi* ve *dini söylem* kavramları *din sosyolojisi* bağlamında açıklarken daha önce bu yönde müstakil bir çalışma olmaması sebebiyle farklı disiplinlerden yararlanarak söylemin teorisine ilişkin bir bölüm hazırlanma yoluna gidilmiştir.

Çalışmada karşılaşılan diğer bir güçlük, Emevi Dönemi hakkındaki müstakil eser sayısının sınırlı olmasıdır. Nitekim bu eserlerin çoğunluğunda, spesifik olarak o dönemle ilgili bir gruba, olaya veya tek bir yönüyle gruplaşmaya yoğunlaştığı görülmüştür. Bu eserlere, çalışmanın ilgili bölümlerinde gerektikçe başvurulmuştur. İslam tarihinde, hakkında yanlış ve şüpheli bilgiler bulunan konular, mümkün olduğu kadar objektif biçimde ele alınmaya çalışılmış; tutarsızlık tespiti durumunda ise seçenekler içerisinde Kuran’ı Kerim’in genel mesajına ve tarihsel gerçeklere uygun olanlar tercih edilmiş, bazen de farklı görüşler yorumsuz biçimde sunulmuştur.

Bir diğer sorun, tarihe sosyolojik açıdan yaklaşan eser sayısı azlığıdır. Tarihi olayların toplumsal, coğrafi, etnik ve benzeri pek çok arka planı olduğundan, bunların da araştırılması gerekmektedir. Çalışmamızda, asabiyet çerçevesindeki değerlendirmelerde İbn Haldun’un görüşlerinden, İslam tarihi hakkındaki coğrafi-toplumsal arkaplan konusunda ise, Cabiri’nin “İslam’da Siyasal Akıl” eserinden yararlanılmıştır. Bununla beraber, hem Tarih bilimine sosyolojik yaklaşımda bulunan çalışma sayısının yetersizliği, hem de İslam tarihine yönelik sosyolojik yaklaşımda bulunan İslam Dünyası’na ait çalışmaların azlığı, konunun aydınlatılmasına yeterince katkı sunamamıştır.

1.BÖLÜM

DİNİ SÖYLEM

1.1. Söylem Nedir?

Söylem, farklı disiplinlerde çalışılmış olup; tüm alanların hemfikir olduğu bir tanım oluşmamış, her disiplin bu kavramı kendi alanına göre tanımlamıştır. Bu tezde, söylemin öncelikle dil alanındaki, daha sonra sosyoloji alanındaki tanımları açıklanmaya çalışılacaktır.

Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü, söylem kavramını şöyle açıklamaktadır:

- “1. Söz; dilin sözlü ya da yazılı gerçekleşmesi, konuşan bireyin kullanımı. 2. Sözce; bir ya da birçok tümceden oluşan, başı ve sonu olan bildiri. 3. Tümce sınırlarını aşan, tümcelerin birbirine bağlanması açısından ele alınan sözce.”¹*

Burada, söylem söz ve sözce ile eş anlamlı tutulmuş, ancak tümcenin sınırlarını aşan bir kavram olarak tanımlanmıştır. Ahmet Kocaman, söylem kavramı hakkında şu açıklamaları yapmaktadır: *“Türkçede son derece kaygan bir zeminde kullanılan söylem sözcüğü; dil, sav, anlatım biçimi, bakış açısı, ideoloji, öğreti, biçem, daha da ötesi birey dil anlamına gelebilmektedir.”²* Bir başka yerde söylem hakkında, *“izah, açıklama, retorik/belagat, ideoloji, iletişim birimi, yazılı ve sözlü ifade, bahis, beyan; hitabet, nutuk, tez, bakış açısı; öğreti, sav, görüş, felsefe; anlatım türü; anlatım biçimi, üslup; telaffuz, birey dili (ideolekt), kavramsal dizge, işaretler toplamı”* olduğunu ifade etmektedir.³

Söylem kavramının İngilizce karşılığı “discourse”tur. İngilizce Sözlük olan Oxford Dictionary of Current English’te *discourse*; *“Sözlü veya yazılı ders (lecture), vaaz (sermon) veya sürekliliği olan başka türden açıklamalar; yani belli bir kişiye veya topluluğa hitap eden konuşma (talk) veya iki ve daha çok kişi arasında düşüncelerin*

¹ Berke Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, 2. bs., ABC Kitabevi, İstanbul, 1998, s.188

² Ahmet Kocaman, *Dilbilim Söylemi*, Odtü Yayıncılık, Ankara, 2009, s. 1-11

³ Ahmet Kocaman, *Söylem Üzerine*, Odtü Yayıncılık, Ankara 2009, s.5

*belli bir dil yapısı içinde sözcükler aracılığı ile anlatımı (conversation)” şeklinde açıklanmaktadır.*⁴

Fairclough (1941) söylemin “*çeşitli kuram ve bilim dallarındaki bakış açıları bakımından düzenlenmiş, birbiri ile çelişen ve örtüşen çok sayıda tanım bulunması nedeniyle söylem zor bir kavram*” olduğunu belirttikten sonra⁵ söylemi; toplumsal pratik, söylemsel pratik, metin ve özgün söylemin çözümlenmesi olarak üç ögenin birleşimi olarak açıklamıştır.⁶

Söylemi oluşturan birinci öge, *toplumsal pratik* yani eylemlerdir. Eylem olmadan söylem ortaya çıkmaz ve eylemlerde ortaya çıkan söylemler, çeşitli bağlamlar içerisinde anlam kazanır.⁷ Bu bağlamlar, cümlelerin, kelimelerin nerede, kim tarafından, nasıl ve kim için ya da ne için kullanıldıklarına bağlıdır.⁸ Söylemler konuşana ve muhatap alınana göre değişir.⁹ Bunun yanı sıra, sosyal yapı ve söylem arasında karşılıklı bir ilişki söz konusudur. Söylemler sosyal yapıları oluştururken; sosyal yapılar söylemleri inşa etmeye devam eder.¹⁰

Söylemi oluşturan ikinci öge olan *söylemsel pratikler*; metin üretimi, dağıtımı ve tüketimini ifade eder.¹¹ Metin teknik bir terim¹² olup, söz ve yazıyı söylem ile birleştiren bir kavramdır.¹³ Söylem teorileri, sözlü ve yazılı söylem olarak ayırım yapmak yerine, ikisini de kapsayan *metin* kavramını kullanır.¹⁴

⁴ Tülin Akşin, “Söylem Üstüne Söylemlere Dair”, *Söylem Üstüne Söylem*, Doğu Batı Düşünce Dergisi, 1999, Yıl:3, Sayı: 9, s.12

⁵ Ahmet Kocaman, *Dilbilim Söylemi*, s. 1-11

⁶ Norman Fairclough, “Dil ve İdeoloji”, *Söylem ve İdeoloji*, Hazırlayan: Barış Çoban, Zeynep Özarslan, Çeviren; Barış Çoban v.d., Genişletilmiş 2. Basım., İstanbul, Su Yayınları, 2015, s.125

⁷ Edibe Sözen, *Söylem*, Paradigma Yayınları, 1999, İstanbul, s.25

⁸ Yasin Şahin, “Michel Foucault’da Söylem Analizi”, *Sosyal ve Kültürel Araştırmaları Dergisi*, Cilt:3, Sayı:6, 2017, s.122

⁹ Diane Macdonell, *Theories of Discourse: An Introduction*, Basil Blackwell, Oxford, 1989, s.1

¹⁰ Edibe Sözen, *Söylem*, s.40

¹¹ Yasin Şahin, “Michel Foucault’da Söylem Analizi”, s.125

¹² George Brown vd., *Discourse Analysis*, Cambridge University Yayınları, Cambridge,1983, s.6

¹³ Edibe Sözen, *Söylem*, s.34

¹⁴ Edibe Sözen, *Söylem*, s.35

Söylem, bir şeyleri göstermek için kullanılan işaretlerden oluşur¹⁵. Söylem ile anlatılmak istenen fikirleri özetleyen, söylemin sembolü olan sloganlar ve kelimeler, metinlere atıf yapar ve onların üretimine, dağıtımına katkı sağlarlar. “Slogan, kısa ve anlatım açısından çarpıcıdır ve düşüncenin kolaylıkla benimsenmesine yardım eder.”¹⁶ Söylemsel pratikler, var olan söylemin değişik derecelerde yeniden üretimine ya da dönüşümüne katkıda bulunur.¹⁷

Söylemin üçüncü ögesi olan *metin ve özgün söylemin çözümlenmesi*; söylemin dayandığı metnin yorumlanmasını ifade eder. Bu kavram, verilen mesaj kadar, mesaj alıcısının neleri anladığı ve nasıl yorumladığını da içerir; metin referans alınarak hangi mesaj benimsetilmek isteniyorsa bu yorumun söylemleştirilmesini ifade eder.

Baylon, söylemi “*bir şeyi açıkça söylemeyen ama bir düşüncenin yasallaşmasına ve genel kabul görmesine katkı sağlayan ve hizmet eden, görünüşte akla ve mantığa ters gelmeyen güç ya da düşünce*” olarak tanımlar.¹⁸

Trevor Purvis ve Alan Hunt söylemi şu şekilde tanımlamaktadır:

*“Söylem, düşünce, iletişim ve eylem için bir araç sunar; bir söylemin kendine ait bir iç düzeni vardır; ama sadece uzmanlaşmış ve teknik söylemler içinde güçlü bir tutarlılık arz eder. Bir söylem, diğer söylemlerle arasındaki sınırları değişen ölçülerde açık olan bir sistem ya da yapıdır. Bu tanıma göre, söylemler söylenenlerin bir kısmını desteklerken diğerlerine ket vurarak, söylemsel olasılıkları “kontrol etmekten” ziyade “iletirler”.*¹⁹

Örneğin, depremlerin olması insandan bağımsızdır; ancak sebebi hakkında “tektonik plaka hareketleri” mi, “tanrıların lanetinin” bir etkisinin mi açıklama getirileceğini söylemsel kurulumlar belirler.²⁰

¹⁵ Michel Foucault, **Bilginin Arkeolojisi**, Birey Yayıncılık, s.69

¹⁶ V. Doğan Günay, **Söylem Çözümlemesi**, Papatya Yayınları, İstanbul, 2013, s.44-45

¹⁷ Norman Fairclough, “Dil ve İdeoloji”, **Söylem ve İdeoloji**, s.128

¹⁸ V. Doğan Günay, **Söylem Çözümlemesi**, s.46-47

¹⁹ T. Purvis ve A. Hunt, “**Söylem, İdeoloji, Söylem, İdeoloji, Söylem, İdeoloji...**”, Çeviren: Simten Coşar, Moment Dergisi, 2014, Cilt:1, Sayı:1, s.23

²⁰ T. Purvis ve A. Hunt, “**Söylem, İdeoloji, Söylem, İdeoloji, Söylem, İdeoloji...**”, s.29

Stuart Hall’a göre söylem önceden hazırlanır ve düzenlenir. Söylenebilecek ve yapılabilecek olanı etkiler ve çerçevesini çizer. Her söylem, bazı şeylerin söylenmesine izin verirken, bazı şeylerin söylenmesini zorlaştırır veya imkansız kılar.²¹

Söylem hakkındaki bu görüşler, aslında kavramı farklı yönlerden ele alan açıklamalardır. Bu tanımlardan yola çıkarak, bu tez çalışmasında söylem; bağlam içerisinde anlam kazanan; gerçeklerin bir kısmını gizleyip, bir kısmına vurgu yaparak yeni bir gerçeklik inşa etmeye çalışan; düşüncenin çerçevesini çizerek, hangi düşünce ve tartışmaların imkan dahilinde olup, hangisinin imkansız hale getireceğini belirleyen ve bir düşüncenin kabul görmesine katkı sağlayan bir güç olarak işlenmiştir.

1.2. Söylem ve Toplum İlişkisi

Söylem, toplumdan bağımsız düşünülemez. Çünkü söylem; salt bir edebiyat ile üretilemeyeceği gibi, salt edebiyat analizi ile de çözümlenemez. Söylemler, toplumun varlığıyla anlam kazanır. Edibe Sözen’e göre, “*söylemler dilde ve insanda hayat bulur.*”²² Foucault’ya göre “*söylem tek başına değil, birlik halinde ve üretimi ile birlikte çözümlenebilir hale gelmektedir.*”²³

Söylem, özgüllük ve anlamlandırma içerir; söylemin iletişim durumu içerisinde oluşturulması ve özgüllüğü içinde bir anlam yaratması gereklidir.²⁴ Bu anlamda söylem, özgün bir yorumlanma biçimidir ve toplum içerisindeki ilişkilerden-iletişimlerden bağımsız düşünülemez. Keith F. Punch’a göre (2005) söylemin anlamını görünür kılacak ve söylemin kapsadığı sorular şu şekildedir:

²¹ T. Purvis ve A. Hunt, “**Söylem, İdeoloji, Söylem, İdeoloji, Söylem, İdeoloji...**”, s.22

²² Edibe Sözen, **Söylem, Belirsizlik, Mücadele, Bilgi/Güç ve Refleksivite**, Paradigma Yay., İstanbul, 1999, s. 21

²³ Michel Foucault, **Michel Foucault Ders Özetleri 1970-1982**, Çeviren: Selahattin Hilav, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1993, s.9-10

²⁴ V. Doğan Günay, **Söylem Çözümlemesi**, s.34

“Kim söylüyor? (onu dile getireni) Neye dayanarak söylüyor? (otoritesini), Kime söylüyor? (hedef kitlesini-dinleyiciyi), söyledikleriyle neyi başarmak istiyor? (amacını ve niyetliliğini)”.

Bunun anlamı; söylem, öznelere, öznelere muhatap olduğu kişilerden ve bu kişilerle aralarındaki ilişkilerinden bağımsız düşünülmemeyeceğidir. Söylem, aynı zaman dilimi içindeki bir grup insanın diğer gruplarla ilişkili olarak oluşturdukları bilgileri ve fikirleri içerir. Jonathan Potter (1996), toplumların nasıl düşüneceklerini ve nasıl iletişime gireceklerini söylemler üzerinden öğrendiklerini ifade etmektedir.²⁵

Topumlarda söylemler, doğru ve yanlışları ayırma paradigmaları olarak kullanılmaktadır. Çünkü toplumların hakikate erişmek için kullandıkları çeşitli yöntem ve toplumsal statüleri vardır. Revel Judith bu durumu şu şekilde özetlemektedir:

“Her toplum hakikat ilişkilerini kendine özgü biçimde düzenler. Her toplumun doğru olarak kabul ettiği söylem türleri, doğru ifadeler ile yanlış ifadeleri birbirinden ayırt etmek için kullanılmakta olan mekanizmaları, hakikate ulaşmada kullanılan teknik ve prosedürleri ve doğruları söylemekle yükümlü olanlara verdiği özel statüler vardır.”²⁶

Söylemler; toplumsal ilişkiler içerisinde anlamlı hale gelir, çözümlenebilir. Söylemlerin yayılışı, referansları, değer kazanması; toplumdan topluma ve hatta aynı toplumun içindeki kültürler içerisinde farklılaşabilmektedir.²⁷ Ayrıca; toplumlarda rastgeleliğe bırakılmayan söylemler, etkileri sebebiyle kontrol altına alınmaya, elenmeye çalışılmaktadır. Bütün toplumlarda söylemin üretimi, prosedürlerle kontrol edilir, organize edilir, seçilir ve dağıtılır.²⁸

“Bana göre, söylemin üretimi, her toplumda, görevleri onun gücünü ve tehlikelerini önlemek, belirsiz olagelişini dizginlemek, ağır,

²⁵ Punch, 2005’den aktaran, H.Ekşi - H.Çelik, **“Söylem Analizi”**, Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi EBD., 27.sayı , s.100

²⁶ J. Revel, **Foucault: Güncelliğin Bir Ontolojisi**, Çeviren: Kemal Atakay, İstanbul, Otonom Yayınları, 1. Basım, 2005, s.97

²⁷ Michel Foucault, **Bilginin Arkeolojisi**, s.54

²⁸ Michel Foucault, **Bilginin Arkeolojisi**, s.130

korkulu maddiliğini savuşturmak olan birtakım yollarla hem denetlenmiş, hem ayıklanmış, hem de örgütlenmiş ve yeniden paylaştırılmıştır.”²⁹

Söylemler, karmaşık ve iç içe geçmiş ilişkiler sürdürürler. Söylemi anlamak istediğimizde, karşılıklı işleyişleri anlamak gerekir.³⁰ Yoksa söylem; bir anda üretilen, sebep-sonuçlardan ve ilişkilerden bağımsız; dayatılan ve her şartta kabul gören bir şey değildir.

“Foucault her toplumun kendine özgü hakikat rejimi genel hakikat siyaseti olduğunu belirtir. Yani Foucault’ya göre her toplumun doğru olarak kabul ettiği ve işlev yüklediği belirli söylem türleri; doğru ve yanlışların ayırt edilmesini sağlayan mekanizmaları ve bu mekanizmalara onay verilmesini sağlayan araçlar, teknikler ve yordamlar vardır.”³¹

Söylem hem bilgiyi kullanmakta hem bilgiyi üretmektedir. Toplum içerisinde oluşturulurken aynı zamanda toplumu şekillendirmektedir.³² İktidar sistemi bir hakikat meydana getirir ve bunu yayarken; hakikat de kendisini oluşturan iktidar ile döngüsel ilişkiler içindedir.³³

Söylemi üretenler, toplumdaki herhangi birileri değil, toplumda kabulü ve otoritesi olan kişilerdir. Söylem, belirli konumdakilerin oluşturduğu ve toplum içerisinde anlam kazanan fikirlerdir.³⁴ Çünkü toplumlarda; herkes, her koşulda, her şeyi konuşamaz. Örneğin, deli veya sapkın olarak görülen kişilerin sözlerinin toplumda bir

²⁹ Michel Foucault, **Söylemin Düzeni**, s.23

³⁰ Michel Foucault, **Sözcükler ve İmgeler**, Sonsuza Giden Dil, Çeviren: Işık Ergüden, 1. Basım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2006, s.222

³¹ Nesrin Canpolat, **Kadife Karanlık**, Su Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2005, s.284

³² Cevriye Demir Güneş, **“Micheal Foucault’ta Söylem ve İktidar”**, Kaygı Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi, 21. Sayı, 2013, s.61

³³ Metin Becermen, **“Michel Foucault’da İktidar Sorunu”**, Kitle ve İktidar, Doğu Batı Düşünce Dergisi, Sayı:69: Yıl:17, Temmuz 2014, s.242

³⁴ Birol Demircan, **Politik Söylem ve İktidar: Kamusal Söylemi Üreten, Denetleyen ve Yöneten İktidar Yapıları**, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2015, s.60

değeri ve karşılığı olmayabilir. Foucault, Orta Çağ'dan günümüze kadar delilik örneği üzerinden dışlanmış kesimin söylemlerinin yayılmasına diğer insanlar gibi imkan bulamadığını belirtmektedir. Söylem, iktidar tarafından üretilir.³⁵ Buna rağmen; normalde aykırı-sapkın görülen kişi ve fikirler; zaman ve şartlar içerisinde bir topluluk meydana getirmiş ve güç elde ettiği takdirde etkili bir söylem oluşturabilmiştir. Örneğin; İslam'ın gelmesinden sonra Hz. Muhammed'den başka vahiy alan kimsenin olmayacağı düşüncesi benimsenmişken; iki yüzyıl geçmeden, toplumsal, siyasi ve dini sebeplerle fırkalaşmalar başlamış; bu fırkalar arasında vahiy alan ve kutsallık atfedilen kişiler ve söylemleri tezahür etmeye başlamıştır. Öncesinde sapkın görülecek ve yaygınlaşmayacak fikirler, belirli şartlarda yaygınlaşmış, söyleme dönüşmüş ve siyasi güç oluşturmuştur.

1.3. Söylem – İktidar – Bilgi İlişkisi

Söylem, bilgi ve iktidar ilişkilerinin karşılıklı etkileşimi ile birbirini üreterek; çoğaltarak, bireylerin düşüncelerine yön vererek; toplumu şekillendirmektedir. Söylemi üretilip çeşitlendiren, yayan ve devam ettiren iktidar ve kurumları, aynı zamanda söylemi anlaşılır kılmaktadır.³⁶

İktidar kavramı, “toplum üzerinde hükmetme” olarak görülürken; Foucault direniş ihtimali olmadığında iktidardan bahsedilemeyeceğini belirterek; iktidarın mutlak hükmedici tanımında değişiklik yapmıştır. “*Söylem, iktidarı harekete geçirir. Ve onu üretir; onu güçlendirir ama bir yandan da yaratır, zayıflatır ve onun silinmesini sağlar*”³⁷ sözleriyle, söylemin iktidarı zayıflatabileceğine vurgu yapmaktadır. Sara Mills'in söylem kuramında da benzer şekilde “*bireyler düşünce sitemlerinin edilgen kurbanları değildir.*” İktidarın zorlamaları, muhalefet edenler için bir güç ve direnç noktası oluşturabilir. “*Söylem, iktidar üretebileceği gibi iktidarı yok edebilir de...*”³⁸ demektedir.

³⁵ Cevriye Demir Güneş, “*Michael Foucault'ta Söylem ve İktidar*”, s.61

³⁶ Michel Foucault, *Michel Foucault Ders Özetleri 1970 - 1982*, s.9-10

³⁷ Nesrin Canpolat *Kadife Karanlık*, s.101

³⁸ Norman Fairclough, “Dil ve İdeoloji”, *Söylem ve İdeoloji*, s.128

Foucault, gücü elinde bulunduranların; gerçekliği algılayış tarzı üzerinde yaptığı manipülasyonlarla söylem oluşturarak toplumu inşa ettiğini belirtmektedir.³⁹ O'na göre, bilgiler iktidar üretirken, iktidarlar da bilgi inşa eder.⁴⁰

*“Foucault’a göre iktidar bilgiye, bilgi de iktidara sürekli eklemlenir, iktidar ilişkisi sürekli bilgi üretir ve üretilen bilgi de sürekli iktidar etkilerine yol açar. İktidarın kendisi yeni bilgi nesneleri yaratır ve yeni bilgi cisimleri biriktirir. Foucault’a göre bilgi iktidar araçlarınınca şekillendirilerek yayılmaktadır.”*⁴¹

Burada iktidarı sadece devlet olarak düşünmemek gerekir. Her mezhep, grup ve kültür; kendi içerisinde iktidar ilişkilerini barındırır, dışladıkları alan sonrası oluşturdukları “biz” algısında kendi ilkelerine göre bir iktidar ağı kurarlar. Bu anlamda söylemler birer iktidar olma çabası olarak da değerlendirilebilir: *“Bütün söylemler söylemsellik alanına egemen olma, farklılığın akışına el koyma, bir merkez inşa etme çabası olarak ortaya çıkar”*.⁴² Söylemler sürekli yeniden üretilir ve bireyleri belirli toplumsal konumlara çağırır.⁴³

Bilgi, iktidarın egemen olmasının gereği ve bir aracıdır. İktidar bilgi üretirken, kendi çıkarı doğrultusunda ve zayıf yönlerini gizleyecek şekilde bilgi üretir ve o bilgi iktidardan beslenir. Bilgi de iktidar tarafından güçlendirilir, yayılır ve mümkün hale gelir.⁴⁴ Foucault, bu durumu şu şekilde ifade etmektedir:

“Hakikat üretilir. Bu hakikat üretimleri iktidardan ve iktidar mekanizmalarından ayrı değildir; çünkü hem bu iktidar mekanizmaları bu hakikat üretimlerini mümkün kılar, bunlara yol açar, hem de bu

³⁹ Michel Foucault, **Bilginin Arkeolojisi**, s.27

⁴⁰ Nesrin Canpolat, **Kadife Karanlık**, s.101

⁴¹ Vedat Çelebi, *“Michel Foucault’da Bilgi İktidar ve Özne İlişkisi”*, Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi, Cilt:5, No:1, 2013, s.521

⁴² Laclau ve Mouffe’den aktaran (1985), T. Purvis ve A. Hunt, *“Söylem, İdeoloji, Söylem, İdeoloji, Söylem, İdeoloji...”*, s. 30

⁴³ Serpil Sancar, **İdeolojinin Serüveni**, İmge Kitapevi Yayınları, Ankara 1997, s.9-10

⁴⁴ Tahir Aslan, **Foucault’ta Özne ve İktidar**, Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi, 2012, s.66

hakikat üretimlerini kendinde bizi bağlayan, birleştiren iktidar etkileri vardır. Beni ilgilendiren şey, hakikat/iktidar, bilgi/iktidar ilişkileridir.”⁴⁵

Hakikatın üretilmesi meselesi, hakikatın varlığı gerçeğini değiştirmez. Ancak, yorumların mutlak hakikat olarak veya hakikatin tümü olarak sunulması; siyasi-sosyal veya ekonomik sebeplerle bir hakikat üretilmesi veya var olan hakikatin artık konuşulabilir ve araştırılabilir hale gelmesini de ifade eder. İktidar sayesinde, o alanda bilginin üretimi; yaygınlaşması söylem haline gelmesi kolaylaşır. İktidar gücüyle, daha önce tartışılmayan bilgi, tartışması ve yaygınlaşması mümkün ve kolay hale gelir. İktidar bir devletin gücü şeklinde de olabilir, toplumsal bir grup ya da muhalefetin gücü şeklinde de ortaya çıkabilir.

1.4. Söylem ve İdeoloji İlişkisi

Söylem, iktidar kavramıyla da, ideoloji kavramıyla da benzerlikler gösterdiğinden disiplinler arası bir kavramdır.⁴⁶ Sosyolog Tim Dant (1951) söylem ve ideolojinin aynı olgunun farklı açıklama biçimleri olduğunu söyler⁴⁷, bununla beraber özellikle pratikte söylem, ideolojiyi kapsayan bir kavram olarak görülmektedir.⁴⁸ Diğer görüş ise, söylemin ideolojinin maddi bir biçimi olduğu yönündedir.⁴⁹ Bu açıklamalardan anlaşılacak olan şey, söylem ve ideolojinin yakın bir ilişkisi olduğudur.

Stuart Hall bu bağlamda ideoloji hakkında şunları ifade etmektedir:

“Stuart Hall, ideolojiyi diller, kavramlar, kategoriler, düşünce hayalleri ve temsil sistemini kapsayan zihinsel çerçeveler olarak görmektedir. Ona göre farklı sosyal gruplara ait olan insanlar bu çerçeveleri kullanarak düşünürler ve toplumun işleyiş biçimini anlamlandıırırlar. Bu yüzden ideoloji problemi farklı

⁴⁵ Michel Foucault, “İktidar ve Bilgi”, *İktidarın Gözü*, s.173

⁴⁶ Birol Demircan, *Politik Söylem ve İktidar: Kamusal Söylemi Üreten, Denetleyen ve Yöneten İktidar Yapıları*, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2015, s.53

⁴⁷ Tim Dant, *Ideology, Knowledge and Discourse: A sociological Perspective*, Routledge Yayınları, Londra, 1991, s.194

⁴⁸ Edibe Sözen, *Söylem*, Paradigma Yayınları, 1999, İstanbul, s.34

⁴⁹ Norman Fairclough, “Dil ve İdeoloji”, *Söylem ve İdeoloji*, s.124

*fikirlerin, kitlelerin zihnine nasıl yapıştığı ve böylece maddi bir güç haline nasıl geldiği ile ilgilenmektedir”.*⁵⁰

Söylem, ideolojiye göre daha geniş bir anlam yelpazesine sahip olup, her alanda kullanılabilen ve sadece devletle ilişkili olmayan bir kavramdır. Bu sebeple, söylemler, ideolojileri kapsar.⁵¹ Devlet ve onun ideolojisi, iktidar için metinler üretilirken ve yorumlanırken diğer deyişle söylemin oluşturulma aşamasında devreye girer.⁵²

Althusser, ideolojinin amacının iktidarın meşruiyetine ve devamına hizmet olduğunu ortaya koyar. İktidar, ideolojisini ideolojik aygıtlar vasıtasıyla yayar ve din ideolojik aygıtlardan biridir.⁵³ İdeolojik aygıt tarafından düzenlenmiş bazı pratikler oluşturulur ve din boyutunda inananlar bunlara katılır. Bu pratikler ve pratiklerin gerekliliği söylemi; iktidarın meşruluk, kontrol ve devamı açısından önemli işlevler görür. Örneğin, çalışmak istemeyen bir insan, inancındaki “İsa da bir işçiydi ve kurtuluş için çalışmak gerekir” söylemleri sebebiyle çalışan biri haline gelebilir.⁵⁴ Bireylerin davranışları inanışlarına göre şekillenir.⁵⁵ Bu sebeple ister iktidar ister başka bir grup olsun, dini söylemleri ile müntesiplerinin birçok davranışını şekillendirebilir.

Söylem, bazı düşünürler tarafından sadece iktidar için kullanılıyor olsa da söylemin toplumsal kültürel hayat içinde de olduğunu, söylemi sadece iktidar ile özdeşleştirmenin doğru olmadığını düşünenler de vardır. Örneğin, J. C. Alexander sosyal bilimlerde tek bir söylem değil, çeşitli söylemler olduğunu ifade etmektedir.⁵⁶ Tezimizde hem iktidarın hem muhalefet dediğimiz; iktidar dışındaki sosyal, siyasi olarak muhalefeti oluşturanların; kendilerini ifadesi ve varlıklarının sürdürülmesinde bir araç olan kullanılan dini söylemler ele alınacaktır.

⁵⁰ Stuart Hall vd., “**The Rediscovery of Ideology: Return of the Repressed in Media Studies**”, **Culture, Media, Language**, Routledge Yayınları, London, 1980, s.25

⁵¹ Punch, 2005’den aktaran, H.Ekşi- H.Çelik, “**Söylem Analizi**”, s.100

⁵² Norman Fairclough, “Dil ve İdeoloji”, **Söylem ve İdeoloji**, s.125

⁵³ Louis Althusser, **İdeoloji**, 4. Basım, İthaki Yayınları, İstanbul, 2010, s. 54

⁵⁴ Louis Althusser, **İdeoloji**, s. 123

⁵⁵ Louis Althusser, **İdeoloji**, s. 94

⁵⁶ Jeffry C. Alexander, “Klasiklerin Merkeziliği”, **Sosyal Teori ve Sosyoloji: Klasikler ve Ötesi**, ed. Stephen P. Turner, Çev.Osman Baş, İstanbul, Küre Yayınları, 2008, s.27-46.

1.5. Söylemin İşlevi

Söylemler, biz ve öteki ayırımından türeyen, biz kavramını güçlendirmeyi ve sürdürmeyi sağlayan önemli araçlardır. İbn Haldun buradaki “biz” kavramını *asabiyet* kavramıyla açıklamıştır.

*“Asabiyet, arka çıkmayı, birbirine tutunmayı sağlayan doğal bir duygudur. Aynı ırka mensup olanlar, aynı ülkede veya bölgede yaşayanlar, aynı dine, mezhebe veya ideolojiye bağlı olanların bir futbol takımını tutar gibi birbirini tutmaları, birbirlerine bağlanmalarını temin eden bir histir.”*⁵⁷

*“Asabiyet, grup hissi, hizip duygusu, cemaat ruhu, birlik şuuru olarak tarif edilebilir. Belli dinlere, mezheplere, ideolojilere ve doktrinlere bağlı olan fertler, asabiyet bağı ile birbirine bağlanarak, kendilerinden olmayan din, mezhep, doktrin, ideoloji sahiplerine karşı bir diğeriyle kenetlenmiş, tesanüt içinde bir kitle olarak ortaya çıkmakta, asabiyet hissi, inancı ve şuuruyla birliklerini devam ettirmektedirler.”*⁵⁸

Asabiyetlerin sürdürülmesi için, birlikteliğin dayanaklarının ve amaçlarının (söylemin) tekrar edilmesi gerektiği gibi, dini asabiyet ya da mezhep asabiyeti⁵⁹ için de söylem gereklidir. İktidarın yerleştirilmesi, güçlendirilmesi ve üretilmesi; ancak söylemin üretilmesi ve dolaşımıyla mümkündür.⁶⁰ Sadece iktidar değil, iktidarın gücü karşısında, güçlü bir söylem üretemeyen ve bunun propagandasını güçlü bir biçimde yapamayan muhalefet grupları ya da toplumsal dini gruplar varlıklarını sürdürecek motivasyonu bulamayacaklardır. Çünkü muhalefet grupları da kendi içerisinde iktidar ilişkileri olan bir topluluktur. İktidarların dini meşruiyetinin de oluşturulması için, dini seremoniler düzenlenmesi ve benzeri dini birçok uygulamalar söz konusu olmuştur.⁶¹

Söylemin dışlama usülleri olduğunu belirten Foucault, karşıtlıklar üzerinden bir işleyişi olduğunu belirtir. Dışlama usüllerinden birincisi “yasak”tır. Yasak, belirli bir

⁵⁷ İbn Haldun, **Mukaddime**, Hazırlayan: Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, 6.bs., 2009, s.95

⁵⁸ İbn Haldun, **Mukaddime**, s.99

⁵⁹ İbn Haldun, **Mukaddime**, s.99

⁶⁰ Nesrin Canpolat, **Kadife Karanlık**, s.106

⁶¹ Mustafa Aydın, **Siyasetin Sosyolojisi**, s.115-116

öznenin konuşma hakkının olması; diğerlerinin konuşmasına alan tanınmadığı, söylemin aksinin ifade edilmesinin yasak olduğu bir ortamın oluşmasıdır. İkincisi, “*akıl ve delilik arasındaki karşıtlık*”tır. Buna göre, deli-sapkın vb. olarak tanımlanan bazı kimselerin sözleri itibar görmez ve toplumdan dışlanır. Üçüncü dışlama usulü ise, “*doğru ve yanlış arasındaki karşıtlık*”tır. Buna göre, söylem kendisini hak olarak konumlandırırken, öteki gördüğünü batıl olarak konumlandırır.⁶² Tezde ele alınan konularda, birinci ve üçüncü dışlamanın kullanıldığı görülmektedir. Emevi Dönemi’nde bazı zümreler tarafından dillendirilen söylemlerle doğru-yanlış karşıtlığı geliştirilmiştir.

Foucault, söylemlerin “söylem cemaatleri” tarafından korunduğunu ve üretildiğini belirtir. Söylem cemaatleri; “*söylemleri kapalı bir alan içinde dolaştırmak için, ancak belli kurallar uyarınca ve de söylemi elinde tutanlar için, bu yüzden onu yitirmeyecek şekilde dağıtmak için yaparlar.*” Gruplarda “biz” denilen yapı ve kendi içerisindeki söylem cemaatleri, grubun propagandasını yapar, söylemi üretir ve şekillendirir. Söylemlerin bir kısmı aleni, bir kısmı gizli olarak dolaştırılır; taraftar kazandırılır veya mevcut taraftarların fikirleri pekiştirilir. “*Öteki*” olarak görülenin yasaklanması ve “*biz*” olarak değerlendirilen grubun bağlarının kuvvetlendirilmesi için kullanılan sözcelemler ile birlik sağlanmaya çalışılır.⁶³

1.6. Dini Söylem

Söylem, belirli bir tekil oluşum sistemine bağlı ifadelerdir.⁶⁴ Bu anlamda, ilgili olduğu alana bağlı olarak *felsefi söylem*, *edebi söylem*, *mitsel söylem*, *psikiyatrik söylem*, *iktisadi söylem*, *politik söylem* gibi çeşitli türleri vardır.⁶⁵ *Dini söylem* de bunlardan biridir ve aşkın-ilahi olanla ilişkilendirilen söylemler bu türdendir.

⁶² Michel Foucault, **Michel Foucault Ders Özetleri 1970-1982**, s.12.

⁶³ Michel Foucault, **a.e.**, s.23

⁶⁴ O’Farrell’den aktaran, Ayhan Ece, **Michel Foucault Düşüncesinde Söylem, Düzen ve Hakikat**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2009, s. 51

⁶⁵ Tülin Akşın, “**Söylem Üstüne Söylemlere Dair**”, **Söylem Üstüne Söylem**, Doğu Batı Düşünce Dergisi, 1999, Yıl:3, Sayı:9, s.12

Söylemler gerçeklik inşası⁶⁶ olup doğruluk iddiası (istenci) üreterek kendini var eder. Söylem “dışlama (denetleme) usulleri”⁶⁷ ile üretilir; bu dışlama usüllerinden biri “doğru-yanlış karşıtlığı” diğer bir ifadeyle doğruluk istencidir.⁶⁸ Emevi Dönemi’ndeki bu dışlama unsurları ile doğru-yanlış (hak-batıl) karşıtlığı üzerinden bir asabiyet oluşturulduğu görülmektedir. Kendilerini hak tarafında konumlandıranlar, ötekileri batıl tarafında konumlandırmışlardır. Bu hak-batıl karşıtlığı, yazılı ve sözlü dini kaynaklar üzerinden söylemler oluşturularak yapılmıştır.

Emevi Dönemi’nde hangi dini görüşün kabul edilip hangisinin dışlanacağı iktidar ve muhalefet tarafından; dönemsel olarak çizilmiş ve toplumsal dinamikler buna göre oluşmuştur. Dönemin ortasına kadar; değişen toplumsal ve siyasi şartlar gereği, söylemin sınırları da değişmiştir. Foucault, bu durumu, bilginin söylemsel olmasıyla ve hangi önermenin dışlanacağı, hangisinin kabul edileceğinin belirli olmasıyla açıklamaktadır.⁶⁹ Bazı şeylerin söylenmesini mümkün kılan, bazı şeylerin söylenmesini imkansız hale getiren hakikat ilişkileridir. Dönem içerisindeki değişimlerle bu sınırlar yumuşayabilmekte veya değişebilmektedir.

Dini söylemin bir iktidar aracı olarak kullanıldığını söyleyen Marx, bu şekilde kullanılan dini, kitlelerin afyonu olarak tanımlamıştır.⁷⁰ Bunların yanında, dinlerin ilahi kaynağını kabul eden Ali Şeriatî, dinin bir afyon olmadığı fakat bir madalyonun iki yüzü gibi, dini söylemlerin araçsallaştırılan ve afyona dönüştürülen bir yönü olduğundan bahsetmiştir.⁷¹

Foucault’a göre söylemler, bazı denetlemeler ve sınırlamalar içerir. Yorum bunlardan biridir. Yorumu “*ilk metin ile ikinci metin arasındaki konum değişimi*” şeklinde tanımlamıştır. Ona göre, yeni söylemler ancak konum değişimi ile

⁶⁶ Edibe Sözen, **Söylem**, s.12

⁶⁷ Michel Foucault, **Söylemin Düzeni**, s.23-32

⁶⁸ Michel Foucault, **Michel Foucault Ders Özetleri 1970-1982**, s.12-13

⁶⁹ Vedat Çelebi, “*Michel Foucault’da Bilgi İktidar ve Özne İlişkisi*”, Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi, Cilt 5, No 1, 2013, s.521

⁷⁰ Karl Marx, **Hegel’in Hukuk Felsefesi’nin Eleştirisine Katkı**, Çeviren: Kenan Somer, Sol Yayınları, Ankara, 1997, s.191-192

⁷¹ Ali Şeriatî, **Dine Karşı Din**, Fecr Yayınları, Ankara, 2011, s.30

kurulabilmektedir. Bu konum değişimi yorum ile mümkün olup yeni bir anlam üretebilmek için yorum gerekmektedir. Böylece daha önce söylenenler hiç söylenmemiş gibi; hiç söylenmemiş olanların da ilk kez söyleniyor gibi sunulabilmektedir.⁷² Bu yorumun her toplumda olduğunu da belirtmektedir:

*“yle sanıyorum ki, durmadan aktarılan, yinelenen ve değiştirilen asal anlatıların; iyice belirlenmiş koşullara uygun olarak ezberden okunan ayınleştirilmiş söylem bütünlerinin, metinlerin, formüllerin; bir kez söylenmiş ve de içlerinde bir keramet veya bir giz vehmedildiğinden hep korunagelmiş şeylerin, var olmadığı toplum yoktur.”*⁷³

Konum değişimi ile beraber, yeni söylemler üretilebilmektedir. Foucault bu durumu şu şekilde ifade etmektedir:

*“İlk metinden kayma, onun sürekliliği, her zaman için yeniden güncelleştirilebilir söylem olma durumu, içinde sakladığı kabul edilen sayısız veya gizli anlam, ona atfedilen belli başlı kapalılık ve zenginlik, bütün bunlar konuşmak için açık bir imkan yaratmaktadır. ... Durmadan yerini değiştirdiği ama hiçbir zaman kurtulamadığı bir paradoks uyarınca, daha önce söylenmiş olan şeyi buna rağmen ilk kez söylemek ve asla söylenmemiş olanı da öyle olduğu halde usanmadan yinelemek zorundadır.”*⁷⁴

Bazı zamanlarda bazı yorumlar, bazı gruplar için birinci öncelik sırasına yerleşebilir; hatta asıl metnin önüne geçebilirler. Tez alışması boyunca pek çok rneği verilen bu türden söylemlerde; bazı yorumların oluşma şartları, belirli dönemlerde ve şartlarda gündeme gelmesi incelenmiştir.

Belirli zamanlarda bayraklaşan ve aksi söylenemez hale getirilmeye çalışılan fikirlerin; bir önceki dönemde gündem yapılmadığı görülmektedir. Örneğin; Kader tartışmaları, Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi’nde gündem oluşturmazken; çeşitli

⁷² Michel Foucault, **Michel Foucault Ders zetleri 1970-1982**, s.17

⁷³ Michel Foucault, **Söylemin Düzeni**, s.32

⁷⁴ Michel Foucault, **a.e.**, s.33-34

siyasi-sosyal olaylar nedeniyle Emevi Dönemi'nin en büyük tartışmalarından biri haline gelmiştir.

Emevi Dönemi'nde; grupların söylemlerinde Kuran'ı Kerim ayetlerinin metni değil, ayetlerin yorumları farklılık göstermiştir. Bunun yanı sıra Peygamber'e ait çeşitli hadis rivayetleri ve sahabeye ait anlatılar, dini kaynak olarak kabul edilen bilgi kaynakları arasındadır. Ayrıca bu metinlerin yorumlanması da geniş bir söylem alanı açmıştır. Rivayetlerin kullanımı gruplarca farklılaşsa da grupların söylemleri, taraftarları arasında etkisini sürdürmüştür. Tezimizde; Emevi Dönemi'ndeki dini söylemlerin, Kuran'ı Kerim, hadisler, rivayetler ve diğer dini anlatı-yazıların taraflarca söyleme dönüştürülmüş hali, temel başlıklar halinde incelenmeye çalışılacaktır.

1.7. Tezin Söylem Çerçevesi

Yukarıdaki başlıklarda açıklanan dil bilimsel ve sosyolojik açıklamaların ışığında, *söylem* kavramının çerçevesi ve özellikleri şu şekilde maddeleştirilebilir:

1. Söylem, toplumda cemaat oluşturmuş bir grup tarafından benimsenen onlarla özdeşleşen sözler, kavramlar, düşünceler ve sloganlardır. Söylem, *öteki* oluşturarak *biz* kavramını üretip, güçlendirir.⁷⁵ Öteki ve biz ayrımına vurgu yaparak ve söylemi tekrar ederek grup asabiyetini korur.⁷⁶

2. Söylem, doğru yanlış karşıtlığı üzerinden biz ve öteki ayrımını kuvvetlendiren bir araçtır. Bu ayrım, biz ve öteki ayrımını fikirsel farklılık noktasında bırakmayarak kutuplaştırmaya yol açar. “Biz” ile doğruyu, “öteki” görülen ile yanlış⁷⁷; kurtarıcı figürlerle kendi liderlerini, şeytani figürlerle “ötekinin” liderlerini özdeşleştirir.

⁷⁵ İbn Haldun, **Mukaddime**, s.99

⁷⁶ Michel Foucault, **a.e.**, s.23

⁷⁷ Michel Foucault, **Michel Foucault Ders Özetleri 1970-1982**, s.12

3. Söylem, toplumdaki bağımsız değildir; dilde ve insanda hayat bulur.⁷⁸ Onu oluşturan insanların özelliklerinden ve amaçlarından bağımsız düşünülemez. Söylem, toplumsal şartlara bağlı olarak oluşur.⁷⁹ Dolayısıyla, her söylem her toplumda ortaya çıkmadığı gibi, bu konuda kesin bir yargıdan ve bir yasadaki söz etmek mümkün değildir. Yalnızca oluştuğu şartları anlama açısından, belirli etkilerin belirli tepkileri doğurduğu söylenebilir. Toplum söylemi şekillendirdiği gibi, üretilen söylemler de toplumu şekillendirebilir.⁸⁰ Söylemlerin etkisiyle yayılan düşünceler yeni toplumsal hareketler oluşturabilirler.⁸¹

4. Söylemler; düşüncelerin sınırlarını çizer. Söylemler ile gerçekliğin bir kısmı sansürlenip, bir kısmı gündeme getirilerek yeni bir gerçeklik inşa edilebilir. Söylem, bazı düşüncelerin konuşulmasını ve tartışılmasını mümkün hale getirirken, bazılarını imkansız hale getirir. Hangi dini görüşün kabul edilip, hangisinin dışlanacağını belirler. Belirli zamanlarda aksi söylenemez düşünceler; yeterli güç ilişkileri ve motivasyonla, belirli şartlar oluştuğunda imkanı hale gelebilir.⁸²

5. Söylem, bir düşüncenin kabul görmesine katkı sağlayan güçtür. Devletler tarafından bir ideolojik aygıt olarak kullanılarak, devletin varlığını ve birliğini korumaya yönelik fikrîsel propaganda araçları haline dönüşebilirler. Dini söylemler, dinin toplum üzerindeki etkisini kullanarak meşrulaştırılmak istenen görüşlerin etkisini artırma veya uygulamalara tepkileri azaltma işlevi görmektedir.⁸³

6. Her iktidar bilgiyi kullanır, aynı zamanda her bilgi iktidar üretir.⁸⁴ Bilgi kullanılarak referans alınan değerlere göre söylem üretilir; öyleyse, her iktidar söylem üretir ve bilgi ile otoriter gücünü beslemeye çalışır. Diğer taraftan, bilgiyi elinde tutan güçler, bilgi üzerinden iktidar üretebilir. Dolayısıyla, söylemler iktidarlara da üretebilir. Bu iktidar, devletsel güç olmak zorunda değildir, muhalefet

⁷⁸ Edibe Sözen, **Söylem, Belirsizlik, Mücadele, Bilgi/Güç ve Refleksivite**, s. 21

⁷⁹ Michel Foucault, **Michel Foucault Ders Özetleri 1970-1982**, s.9-10

⁸⁰ Nesrin Canpolat, **Kadife Karanlık**, s.101

⁸¹ Michel Foucault, **Bilginin Arkeolojisi**, s.27

⁸² Vedat Çelebi, “*Michel Foucault’da Bilgi İktidar ve Özne İlişkisi*”, s.521

⁸³ Louis Althusser, **İdeoloji**, s. 54, 94,123

⁸⁴ Nesrin Canpolat, **Kadife Karanlık**, s.101

bile olsa kendi içerisinde iktidar ilişkileri içeren güç haline gelmiş toplulukları ifade eder.

7. Herkes söylem üretemez; söylemi üretenler, toplumda kabul ve otoritesi olan kişilerdir. Çünkü söylemi ancak toplumda itibarı ve gücü olan kişiler üretebilirler.⁸⁵ Aykırı görülen kişilerin sözleri genellikle toplumda değer taşımaz; bununla beraber, bir dönem aykırı görülen düşünceler başka bir dönemde toplumsal güç haline dönüştüğünde söylem haline gelebilir.

8. Söylem, iktidarı güçlendirebileceği gibi, onu zayıflatabilir de.⁸⁶ Bazı şartlar altında iktidara güç katan söylem, şartlar değişmeye başladığında aynı iktidarın çöküşüne de sebep olabilir. İktidar tarafından kullanılan söylemler olacağı gibi, muhalefetin de söylemleri olacaktır. Toplum, edilgen bir yapı olmadığından bu söylemler arasında değişen görüşleriyle iktidar dengelerini değiştirebilir.

9. Söylemler, yorumlar ile şekillenir ve denetlenir. Yorum için öncelikle bir metin olması gerekir, bu metin yazılı veya sözlü olabilir. Yorum; birinci metin dediğimiz, toplumda birçok kişinin kabul edeceği önermelerin; varılmak istenen diğer önermeleri içeren ikinci metinlere evrilmesidir. Kısaca, metin ve 2.metin arasındaki konum değişimine yorum denir. Bazı yorumlar metinden daha öncelikli hale gelebilir. Bazı dönemlerde bu görüş ortaya çıkabilir. Daha önce olmayan bu yorum söyleme dönüşür ve asıl olarak değerlendirilebilir. Metinler hakkında ilgili- ilgisiz sayısız yorum elde edilerek söylemler sürekli güncellenebilir.⁸⁷

10. Söylemler karşıt söylemleri de beraberinde getirebilir. Toplumsal gruptaki karşıtıklarda, etki-tepki olarak söylemler gelişebilir. İktidar tarafından kullanılan söylemler olduğu gibi, muhalefetin de söylemleri olmaktadır. İktidarın

⁸⁵ Birol Demircan, **Politik Söylem ve İktidar: Kamusal Söylemi Üreten, Denetleyen ve Yöneten İktidar Yapıları**, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2015, s.60

⁸⁶ Nesrin Canpolat **Kadife Karanlık**, s.101

⁸⁷ Michel Foucault, **a.e.**, s.33-34

uygulamaları muhalefet cephesinde karşıt söylemleri geliştirirken; muhalefetin söylemleri de iktidar tarafından karşıt söylem oluşturabilir.

Sonuç olarak bu tezde söylem kavramı; biz ve öteki ayrımı yaparak cemaat oluşturmuş bir grup tarafından benimsenen; o gruba has düşünce, slogan, metin ve/veya yoruma dayanan; bunları grubun seçilen liderlerince gündeme getirilen ve gündemde tutularak asabiyeti sağlayan; kabul edilebilir ve kabul edilemez düşüncelerin çerçevesini belirleyen, toplumdan bağımsız üretilemeyen ve özömlenemeyen sözlerdir. Bu sözler; edebi veya dini metinler, hitabetler, vaazlar, savaş öncesi mektuplaşmalar, yazılı veya sözlü ilanlar olabilirler. Bu tezde, Emevi Dönemi'ndeki dini olarak kullanılan söylemler incelenmiştir. Bu bağlamda, ayet ve hadis rivayeti yorumları, mevzu rivayetler, hutbeler, savaş sırasında söylenen veya bürokratik mektuplaşmalardaki dini cümleler, tarihi kitaplarda yer alan dini metinleri ele alarak bir söylem analizi sunulmuştur.

2.BÖLÜM

EMEVL DEVLETİ SİYASİ TARİHİ

2.1. Emevi Devleti Öncesi Kısa Tarihi

2.1.1.Hz. Peygamber Dönemi

Hız. Muhammed (ö. 11/632), 40 yaşındayken kendisine vahiy gelmiş ve bunun sonucu insanları İslam'a davet etmeye başlamıştır. Gelen ilk mesajları öncelikle yakın çevresine tebliğ etmiş ve zaman içinde bu çağrıya katılanlar olmuştur. Hz. Peygamber, Hz. İbrahim'den kalma iddiasıyla toplumda dini inanç ve uygulama adı altında uydurulmuş ve toplumun bir kesiminin çıkarına hizmet eden, diğer bir kesime zulmeden dini inançları ve uygulamaları reddetmiştir. Özellikle "*La ilahe illallah*" mesajıyla, Allah'ın yanı sıra birtakım kişilere ve eşyalara kutsiyet atfedilmesini asla kabul etmemiştir.⁸⁸ Mekke'li müşriklerin, Allah'a yaklaştırması için taptıkları birtakım sembolik putların uydurma olduğunu, yalnızca Allah'a dua ve davet etmek gerektiğini vurgulamıştır.⁸⁹ Putlar ve onlara sunulan kurban üzerinden üretilen ayrıntılı dini uydurmalar ve bunların sonucu kadınlara ve zayıflara yapılan sosyal-ekonomik haksızlıklar, gelen vahiyde ciddi biçimde kınama konusu olmuştur.⁹⁰

Allah Resulü'nün bu konuları gündeme getirmesi, bu ve benzeri konulardan menfaat devşiren şirkin önde gelenlerini çok rahatsız etmiştir. Vahyin ortaya koyduğu mesajlarda, adalet ilkesini çiğneyen toplumdaki sosyal sınıflaşmalar ve kavmiyetçi ayrışmalar haksızlık ve zulüm olarak nitelenmiş ve asıl değer ve üstünlüğün takvalı (sorumlu) davranmakla mümkün olduğu bildirilmiştir.⁹¹ Hz. Muhammed, bu mesajları iletmek üzere resullüğünü ilan ettiğinde, toplumun bir kesimi, şehrin önde gelen kişileri yerine, vahyin yetim olan Hz. Muhammed'e gelmesini küçümsemişler ve kendisinden mucizeler istemişlerdir. Hz. Peygamber ise gelen vahiyle, kendisinin sadece beşer bir resul olduğunu belirtmiş, ilettiği vahye kulak verilmesini istemiştir.⁹² Hak hukuku önceleyen ilahi mesajlar, toplumun bir kesimince şiddetle karşı çıkılmasıyla karşılık

⁸⁸ Kuran'ı Kerim, Yusuf Suresi, Ayet: 40; Kehf Suresi, Ayet: 110; Şura Suresi, Ayet:21

⁸⁹ Kuran'ı Kerim, Zümer Suresi, Ayet: 3; Cin Suresi, Ayet: 18; Mümin Suresi, Ayet:14

⁹⁰ Kuran'ı Kerim, Enam Suresi, Ayet: 136-148

⁹¹ Kuran'ı Kerim, Hucurat Suresi, Ayet:13

⁹² Kuran'ı Kerim, Zuhuruf Suresi, Ayet:31; İsrâ Suresi, Ayet: 93-94

bulmuştur. Hz. Peygamber ve mesajı etkisini artırdıkça Müslümanlara yapılan baskılar da artmıştır.

Bu dönemin dini karşılıklarını anlamak için toplumun sosyal-siyasi yapısını ve Mekke'deki kavmiyetçilik anlayışını anlamak gerekmektedir. Hz. Peygamber Haşimoğulları soyuna mensuptur. Haşimoğulları'yla amca çocukları olan Ümeyyeoğullarının aralarında eskiye dayanan bir çekişme vardır. Hz. Peygamberin dedesinin babası Haşimb. Abdimenaf ile Muaviye'nin dedesinin babası Ümeyye b. Abdişems arasında iktidar mücadelesi olmuştur. Bu durum, şehrin idaresi ve Kabe'nin hizmetleri konusunda torunlarına kadar devam etmiştir.⁹³

Bu siyasi çekişmeler, Hz. Muhammed vahyi yaymaya başladığında, kıskançlık ve karşı çıkmaya dönüşmüştür.⁹⁴ Peygamberin Ümeyyeoğullarından olmaması başlı başına bir itiraz sebebi olmuştur. Başta Ümeyyeoğulları olmak üzere Mekke ileri gelenleri, Hz. Peygamber'e karşı çıkmıştır. Ümeyyeoğullarından Ebu Süfyan'ın da içlerinde bulunduğu gruplar zaman zaman Hz. Peygamber'i ikna etmeye onu fikrinden caydırmaya çalışmıştır. Yaşananları ve kutuplaşmaları elbette salt bir kavmiyetçi ayrılık olarak nitelemek çok doğru olmayacaktır. Çünkü müşrik ailesinin tersine Müslüman olan birçok kişi olmuştur. Örneğin, Hz. Peygamber'e en büyük düşman olan Ümeyyeoğulları'ndan Ebu Süfyan'ın kızı olan, Muaviye'nin kız kardeşi olan Ümmü Seleme (ö.62/681) ilk Müslüman olanlardan birisidir. Kocasını Uhud Savaş'ında vefat etmiştir, ikinci evliliğini Hz. Peygamber'le yapmıştır.

Bu tür örneklerin yanı sıra, bu dönemde genel dinamikler açısından kavmiyetçilik, önemli bir faktör olmuştur. Mekke'li ileri gelenler Hz. Peygamber'i mesajından caydırmak için ikna çabalarında başarılı olamayınca ve Müslüman olanların sayısı artınca, Müslümanları boykot ederek onlara toplumsal ve ekonomik ambargo uygulamışlardır. Haşimoğulları ise, kavmiyetçi duygularıyla Hz. Muhammed ve Müslümanları korumuşlar; Müslümanların yanında Müslüman olmayan Haşimoğulları üç yıl süren ambargoya maruz kalmıştır. Diğer kabileler Haşimoğulları ve Müslümanlardan kız alıp vermemişler, onları ekonomik olarak zora düşürmüşlerdir.⁹⁵

⁹³ İbrahim Sarıçam, **Emevi- Haşimi İlişkileri**, 4. Bs., TDV Yayınları, 2015 Ankara, s.68

⁹⁴ Kuran'ı Kerim, Casiye Suresi, Ayet:17; Şura Suresi, Ayet: 14

⁹⁵ Muhammed Hamidullah, **İslam Peygamberi 1**, Çeviren: Salih Tuğ, 5.bs., İrfan yayıncılık, İstanbul, 1990, s.113-114

Ambargo döneminden sonra ise Müslümanlara eziyet etmeye başlamışlardır bu sebeple Hz. Peygamber, dini olarak rahat edecekleri yakın şehirleri araştırmıştır. Mekke'ye panayır için gelerek kendisini dinleyen ve Müslüman olan bir grup insanın da daveti üzerine Medine'ye gitmeye karar vermiştir. İlk vahyin gelmesinden sonra 13 yıl daha Mekke'de yaşayan Müslümanların büyük kısmı peyderpey Medine'ye göç (hicret) etmiştir. Mekke'liler Hz.Peygamber'e suikast düzenlemek isteyince o da Medine'ye gitmek durumunda kalmıştır. Müslümanların Medine'ye hicret etmelerine rağmen Mekke'deki müşrikler onlara rahat vermemiştir. Bunun sonucunda Bedir Savaşı, Uhud Savaşı ve Hendek Savaşı gerçekleşmiştir. Bu savaşlar Medine şehri çevresinde gerçekleşmiştir. Bu sebeple, yapılan bu savaşlar Mekke'nin saldırısı, Medine'nin savunması şeklinde değerlendirilmelidir. Bedir Savaşı'nda yenilen müşrikler Uhud Savaşı'nda intikam almak istemişlerdir. Müslüman okçuların temkinsiz davranması sebebiyle, Müslümanlar yenecek durumdayken yenilmişlerdir. Sonrasında Mekke'dekiler bir savaş için daha hazırlanmış, Medine etrafında hendek kazan Müslümanlar bu saldırıdan savunma ile kurtulmuşlardır. Mekke'yi ve Kabe'yi ziyaret etmek isteyen Müslümanlar, Medine'den yola çıkmışlardır. Mekke ile aralarındaki yerde, Hudeybiye'de Mekke'lilerin engellemesiyle karşılaşmışlardır. Aralarında Hudeybiye Anlaşması'nı imzalamışlardır. Böylece Mekkeliler, Medine'deki Müslümanları siyasi olarak tanımıştır. Ancak sonrasında aralarındaki anlaşmayı bozmuşlardır. Bunun üzerine Hz. Peygamber ve Müslümanlar, büyük bir ordu ile Mekke'nin saldırılarını kesebilmek için Mekke'yi kan dökülmeden fethetmişlerdir.⁹⁶

Mekke'nin fethine kadar düşmanlıklarını açıkça ortaya koyan Mekke'li müşrikler, fetihten sonra konjoktür gereği Müslüman olduklarını belirtmişlerdir. Bedir, Uhud ve Hendek Savaşları'na bizzat katılanlar ve en yakınlarını bu savaşlarda kaybedenler, düşmanlıklarını gizleyerek İslam'ın çatısına girmişlerdir. Bu şekilde Müslüman olanlara “serbest bırakılanlar” anlamında “tuleka” denmiştir.⁹⁷ Örneğin, Ebu Süfyan 23 yıllık risaletin 21 yılını Hz. Peygambere düşman olarak geçirmiş, Mekke'nin

⁹⁶ Muhammed Hamidullah, **İslam Tarihi Dersleri**, Çeviren: Ruhi Özcan, Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Erzurum, 1976, s.72-78

⁹⁷ Mizrap Polat, **“Hz. Muhammed'in Kabile Reislerini İslam Toplumuna Kazandırma Çabaları: Durumun Ebû Süfyan İbn Harb Örneğinden Yola Çıkılarak Tahlili”**, AÜİFD , XLIX, 2008, 2.Sayı, s.186-195

fethinden sonra ise askeri koşullar altında Müslüman olmuştur. Emevi Devleti'ni kuran Ebu Süfyan'ın oğlu Muaviye, “tulekanın oğlu tuleka” şeklinde eleştirilere hedef olmuştur.

2.1.2. Hz. Ebu Bekir Dönemi (632-634)

Hz. Peygamber'in ölümünden sonra kimin halife olacağı tartışmaları başlamıştır. Medine'de ileri gelenlerin bir araya gelerek müzakere yaptığı Sakife Toplantısında birçok görüş tartışılmıştır. Babadan oğula bir sistemin konuşulmadığı toplantının sonucunda, bir lider seçmek gerektiği, iki halife olmaması gerektiği, Arapların Kureyş'ten birine itibar göstereceği gerekçesiyle Kureyşli olması gerektiği kararı alınmıştır.⁹⁸ Müzakereler sonrası, halifenin Hz. Ebu Bekir (ö.13/634) seçilmesine karar verilmiştir. Sonraki dönemlerde Hz. Ebu Bekir'in halifeliğini naslarla delillendirmeye çalışanlar olmuş olsa da bu toplantının olması ve halifelik konusunda çeşitli görüşlerin tartışılması, bu konuda dini bir dayanak olmadığının bir göstergesidir. Hz. Peygamber'in vefatı öncesi hastalanması sırasında mescide geldiği, aklının başında olduğu bilgilerine bakarak, istese kendisinden sonra halife olarak tayin edebileceği halde etmemesi de dikkat çekicidir. Bu bilgilerin yanı sıra, Sakife toplantısında hiç gündeme gelmeyen, Hz. Peygamberin kendisinden sonra halife olması için Hz. Ebu Bekir ve Ömer'i tayin ettiğine dair aktarımlar da mevcuttur.⁹⁹

Medineliler Hz. Ebu Bekir'i halife olarak kabul ettikten sonra, diğer bölgelere haber ulaşmış ve onlar da peyderpey biat etmişlerdir.¹⁰⁰ Hz. Ali iki ay kadar çekimser kalsa da sonrasında biat etmiştir. Yaşı ve olgunluğu ile toplumda itibar gören Hz. Ebu Bekir'in halifeliği toplumun genel kabulüyle karşılanmıştır. Bununla beraber bazı topluluklar, artık zekat vermeyeceklerini belirtmiş; Hz. Peygamber'le yaptıkları anlaşmanın o öldüğünde bittiğini iddia etmişlerdir. İsyan anlamına gelen bu hareketler üzerine sefer düzenleyen Hz. Ebu Bekir, siyasi birliği sağlamıştır.¹⁰¹ Bizans ve Sasani Devletleri İslam Devleti sınırlarına çeşitli saldırılarda bulunmuştur. Savaş gerekçesi

⁹⁸ Mehmet Azimli, “*Hulefa-i Raşidin Dönemi Halife Seçimleri*”, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, VII (2007), Sayı:1, s.42

⁹⁹ Mehmet Azimli, “*Hulefa-i Raşidin Dönemi Halife Seçimleri*”, s.46

¹⁰⁰ Muhammed Hamidullah, *İslam Tarihi Dersleri*, s.95

¹⁰¹ Muhammed Hamidullah, *a.e.*, s.96

olan bu davranışlara karşın Hz. Ebu Bekir Irak ve Şam'a sefer düzenlenmiş, buraları fethetmiştir.¹⁰² Hz. Ebu Bekir, iki yıl kadar hilafette kaldıktan sonra vefat etmiştir.

2.1.3. Ömer bin El-Hattab Dönemi (634-644)

Hz. Ebu Bekir vefatından önce, çeşitli istişareleri ve toplumsal temaülleri de göz önünde bulundurarak kendisinden sonraki halife olarak Hz. Ömer'i önermiştir. Bu teklifi halk tartışmasız biçimde kabul etmiştir. Hz. Ömer (ö. 23/644) toplumda itibar gören, adaleti ve cesaretiyle anılan birisidir ve on yıl, altı ay halifeliğini sürdürmüş sonrasında bir gayrimüslim tarafından öldürülerek vefat etmiştir.

Dört Halife döneminde en fazla fetih, Hz. Ömer döneminde yapılmıştır. Hilafete gelişinden iki yıl sonra Suriye fethedilmiştir. Kudüs, Filistin ve Mısır'ın fethi tamamlanmıştır. Sasani İmparatorluğu ile savaşılmış, gücü kırılan imparatorluk, dağılma sürecine girmiştir. Devletin topraklarının genişlemesiyle devletin bürokrasisi genişletilmiş; ikta sistemi kurulmuş, tarım alanında önemli çalışmalar yapılmıştır. Hz. Ömer, devlet idaresini düzenleyip kurumsallaştırmıştır. Şura Meclisini kurarak, devlete ait önemli kararları istişare ile almıştır. Halkın hoşnut olmadığı valileri değiştirmiştir. Sosyal adalete önem vermiştir.¹⁰³

Hz. Ömer zamanında güçlü bir devlet otoritesi vardır. Bu sebeple, sonraki dönemde ortaya çıkan isyan ve toplumsal karışıklıklar bu dönemde olmamıştır. Hz. Ömer, Hz. Peygamber'den rivayet edilen sözler konusunda hassas davranmış; bu rivayetleri aktaranların en az iki şahit getirmelerini istemiştir. Sonraki dönemde yüz binleri bulacak olan sahih olmayan rivayetleri yaymanın insanlar üzerinde zulümlere sebep olacağını bilerek bu konuda kendi döneminde tedbirler almıştır.¹⁰⁴

Hz. Ömer, Medine'ye gayri müslim kölelerin girmesini yasaklamıştır. Bununla güvenliği sağlamak istemiştir. Ancak Emevi Devleti'ni kuracak Muaviye'nin sağ kollarından ve Hz. Ömer döneminde Kufe valisi olan Muğire b. Şube, çeşitli zanaatleri

¹⁰² Mehmet Azimli, **Dört Halifeyi Farklı Okumak-1 Hz. Ebu Bekir**, 2. Basım, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2003, s.147-148

¹⁰³ Sabri Hizmetli, **İslam Tarihi (Başlangıcından İlk Dört Halife Sonuna Kadar)**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1991, s.204

¹⁰⁴ DİA, Mehmet Yaşar Kandemir, "Ebu Hüreyre", s. 165-167

olan gayrimüslim köle Ebu Lulu'nun Medine'ye girmesinin halkın yararına olacağını belirtmiştir. Bunun üzerine istisna olarak Medine'de çalışma izni verilen Ebu Lulu, devletin vergilerinden şikayetini Hz. Ömer'e iletmıştır. Onun demirci, nakkaş ve marangoz olduğunu öğrenen halife, gelirlerine göre verginin normal olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁵ Buna sinirlenen Ebu Lulu'nun bir sabah namazında Hz. Ömer'i birçok kez bıçaklayarak şehit ettiği anlatılmaktadır. Genel olarak, vergi olayının bir bahane olduğu, bu olayın yabancılar tarafından sistemli şekilde planlanarak yapılan suikast olduğu düşünülmüştür.¹⁰⁶ Mehmet Azimli, Muğire b. Şube'nin aldığı özel izinle şehre giren bu kişinin iç bağlantılarının da olabileceğine dikkat çekmiştir.¹⁰⁷

Hz. Ömer, bıçaklanarak ağır yaralandığında, kendisinden sonra halifeyi seçmek üzere altı kişilik heyeti görevlendirmiştir. Bu heyet; Ali, Osman, Sad b. Ebi Vakkas, Talha b. Ubeydullah, Abdurrahman b. Avf, Zübeyr b. Avvâm'dan oluşmuştur. Heyetin kararıyla Hz. Osman halife seçilmiştir.¹⁰⁸

2.1.4. Osman b. Affan Dönemi (644-656)

Hz. Osman (ö. 35/656), Ümeyyeoğulları'na mensup olup, zengin ve itibarlı bir aileye mensuptur. İlk Müslümanlardan olan Hz. Osman, Hz. Peygamberin kızı Rukiye ile evlenmiştir. Mekke'de ambargo döneminden sonra Müslümanlar rahat yaşayabilecekleri bir yer ararken; ilk kabileyle Habeşistan'a gidenlerdendir. Yaklaşık 12 yıl sonra, hicretin 4. yılında Medine'ye göç etmiş; Bedir Savaşı'na eşi hasta olduğu için katılamamıştır. Peygamberin kızı Rukiye vefat etmiş, Hz. Osman Peygamber'in diğer kızı Ümmü Gülsüm ile evlenmiştir.¹⁰⁹

Hz. Osman, Hz. Ömer'in ölmeden önce belirlediği; altı kişilik heyetinin kararı ile halife seçilmiştir. Döneminde, İran'ın içlerine fetihlerini sürdürmüştür; İran, İslam

¹⁰⁵ Abdurrahman Demirci, "*Hz. Ömer'in Şehadeti*", İslami Tümler Dergisi, Yıl:9, Cilt:9, Sayı:2, 2014, s.15; Şibli Numani, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, 1.Cilt, çev. Talip Yaşar Alp, Hikmet Dava Çağ Yayınları, İstanbul, 1975, s.296- 298

¹⁰⁶ Sabri Hizmetli, *İslam Tarihi*, s.206

¹⁰⁷ Mehmet Azimli, *Dört Halifeyi Farklı Okumak-2 Hz. Ömer*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2012, s.108

¹⁰⁸ Şibli Numani, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s.299

¹⁰⁹ DİA, İsmail Yiğit, "*Osman*", c.33, s.438-440

topraklarına katılmıştır. Kuzey Afrika'ya ilk seferler düzenlenmiştir. Devletin toprakları genişledikçe zenginlik ve refah artmıştır.

Hiz. Osman, 12 yıl boyunca halifelik yapmış olup son 6 yılında kendi akrabaları olan Ümeyyeoğulları'nı yoğun olarak devletin kademelerine yerleştirdiği için pek çok eleştiri almıştır. Sadece akraba olmaları gerekçesiyle değil, yönetime getirilenlerin büyük bölümünün sabıkalı olması da tepki çekmiştir. Örneğin, Mervan bin El Hakem ve ailesi Hiz. Peygamber'e yıllar boyunca apaçık düşmanlık etmiş kişilerdir. Tuleka olarak Müslüman olduktan sonra Hiz. Peygamber'in söylemediklerini söylemiş gibi insanlara yaymasından, Peygamberin evini gizlice dinleyip bunları insanlara yaymasından ve Peygamberle açıktan alay etmesinden dolayı Taif'e sürgün edilmiştir. Hiz. Osman'dan önceki halifeler onu Medine'ye sokmamışlardır. Ancak Hiz. Osman kendi hilafetinde hem onu Medine'ye getirmiş hem halifelikten sonraki en üst görev olan devlet katibi yapmıştır. Böylece, Hiz. Peygamber'e düşmanlık eden Mervan, bu dönemde siyasete birinci dereceden etki etmiştir. Sahabe buna da tepki göstermiştir.¹¹⁰ Mervan, ilerleyen yıllarda Emevi Devleti'nde halife olacaktır. Hiz. Ömer zamanında gözetilen kavim dengeleri ve şura heyeti bu dönemde gözetilmemiştir. Hiz. Osman sadece Emevi akrabalarından oluşan grup ile istişare etmiştir.

Hiz. Osman eleştirileri dikkate almamış, açık eleştiri yapanları çeşitli yerlere sürgün etmiştir. Örneğin Ebu Zer, Hiz. Osman'a *“Çoluk-çocuğu idareye getiriyor, halkın arazisini ellerinden alıp koruya çeviriyor, tulekanın çocuklarıyla iş birliği yapıyorsun”* demiştir. Ayrıca, yöneticilerdeki lüks ve şatafatı sürekli biçimde eleştiren Ebu Zer Rebeze'ye sürgün edilmiştir.¹¹¹

Hiz. Osman, kendi yakın akrabalarına devletin mallarını ve gelirlerini bölüştürmekten dolayı övünmüş, önceki halifeleri böyle yapmadıkları gerekçesiyle eleştirmiştir. Bu durumu “sıla-i rahim” olarak nitelemiştir. Oysa akrabaya yardım kişisel maldan yapılacak bir durumdur. Hiz. Osman'ın ve valilerinin uygulamaları çeşitli sebeplerle eleştirilmiştir, bu itirazların dozu uygulamaların şiddetiyle beraber artmıştır. Akraba olduğu için idareye getirilen kişiler, birçok sorunu beraberinde getirmiştir.

¹¹⁰ Adem Apak, *“Hiz.Osman'ın Hilafeti Dönemi'nde Ümeyyeoğulları'nın Devlet İdaresindeki Rolü”*, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Sayı:7, Cilt:7, 1998, s.508

¹¹¹ Selahattin Aydemir, *“İlk Müslüman Nesillerin Fazileti Düşüncesi”*, Artvin Çoruh Üniversitesi İlahiyat Araştırmaları Dergisi, Cilt:1, Sayı:1, 2017, s.124

Devletin hazinesinden bu kişilere yapılan yüklü miktardaki bağışlar da toplumu rahatsız etmiştir. Borç adı altında alınan yüklü paralar hazineye geri verilmemiştir.¹¹²

Toplumdaki huzursuzluklar sonrası bir grup, Hz. Osman'ın hilafeti hak etmediği; hilafetin Hz. Ali'ye veya hak eden birine verilmesi gerektiğini savunarak eyleme geçtiler. Hz. Osman'ın evini ablukaya aldılar. Hilafetten vazgeçmesi halinde rahat bırakacaklarını belirttiler. O ise bundan vazgeçmedi. Kendi valilerine haber göndermesine rağmen yardıma gelen olmadı. Muaviye hem valisi hem akrabası olmasına rağmen, yardım çağrısına geç cevap vermiş ve askerlerini Medine dışına getirerek orada bekletmiştir, yardım etmemiştir. Medine halkı, bu durumun ölümle sonuçlanacağını düşünmemiş ve eleştirilerini dikkate almayan Hz. Osman lehine bir direniş sergilememişlerdir. Hz. Osman, isyancılardan bazıları tarafından öldürülmüştür. Sonrasında katilinin kimler olduğu bulunamadı.¹¹³ Bundan sonra yaşanacak siyasi söylemlerin önemli birini Hz. Osman'ın katilleri konusu oluşturmuştur.

2.1.5. Ali b. Ebu Talip Dönemi (656-661)

Hz. Ali (ö. 40/661), Hz. Peygamber'in amcası Ebu Talib'in oğludur ve Peygamberin kızı Hz. Fatma'yla evlenerek damadı olmuştur. Hz. Peygamber'in İslam davetini ilk kabul edenlerden biridir. Hz. Osman'ın ölümünden sonra dördüncü halife olmuştur. Hz. Osman'ın katillerinin bulunması noktasında halktan bir talep yükselmiştir. Hz. Ali ise, önce siyasi birliği sağlayacağını, sonra bu konunun araştırılacağını belirtmiştir.¹¹⁴ Ancak kendisini destekleyenler Hz. Osman'ın ölümünde bir şekilde desteği olanlar olduğundan ve onlara mesafe koymadığından eleştirilmiştir. Valileri halk desteğini almadan kendi yakınlarıyla değiştirmiştir. Sahabe yerine Hz. Osman'ın katili olduğunu söyleyen Eşer gibi bazılarıyla sıkı ilişki içinde olmaya ve onlarla istişare etmeye devam etmiştir.

Hz. Peygamber'in eşi Hz. Ayşe, Hz. Ali'nin halife olmasına ve sonrasındaki uygulamalarına muhalefet etmiştir. Tarihi kaynaklarda Hz. Osman'ı ciddi olarak eleştirmesine rağmen, öldürülmesi sonrası Hz. Ali'yi bu konuda suçladığı da

¹¹² Sabri Hizmetli, **İslam Tarihi**, s.211-212

¹¹³ DİA, İsmail Yiğit, "*Osman*", c.33, s.440-443

¹¹⁴ DİA, Ethem Ruhi Fırlı, "*Ali*", c.2, s.375-378

aktarılmaktadır. Diğer yandan, Hz. Peygamber yaşarken Hz. Ayşe'nin iffetine iftira atılması olayında (İfk Hadisesi), o dönemdeki Hz. Ali'nin suçlayıcı tavırları ve Hz. Peygamber'e başka kadınla evlenebileceği tavsiyeleri üzerine aralarında yıllardır süren bir kırgınlıkları olduğu da anlatılmaktadır. Talha ve Zübeyir'in ikisi de Hz. Ayşe'nin iki kız kardeşiyle evli olup, eniştesidirler. İkisi de kendilerini halife veya vali olabilecek konumda görmüşlerdir. Hz. Ali hilafete geçince, ona baskı ve tehdit altında biat etmişlerdir. Ondan Basra, Kufe gibi büyük bölgelerde valilik beklemişlerdir. Hz. Ali, önceki halifeler döneminde, siyasi olarak halifelerin yakınında ve destekçisi olarak sahne almamıştır. Yıllardır siyasi görev almayan ve tecrübesiz olan Hz. Ali, Talha ve Zübeyir'e Yemen gibi daha küçük bölgelerde dahi görev vermemiştir. Valiliklere kendi akrabası ve destekçilerini getirmiştir. Bu sebeplerle Hz. Ali'ye biati zorla yaptığını beyan eden Talha ve Zübeyir de Hz. Ayşe'ye katılarak Hz. Ali'ye karşı muhalefet oluşturmuşlardır.¹¹⁵

Muhalefet durumu fiili isyana sebep olmuştur, aralarında Cemel Savaşı meydana gelmiştir. Binlerce Müslümanın kanı diğer Müslümanlar tarafından dökülmüştür. Bu savaşın sebebi ve öncesi hakkında tarihi kaynaklar ikiye ayrılmıştır. Seyf'in rivayetlerini esas alanlara göre olayların çıkma sebebi, sonradan Şia'yı oluşturacak İbn Sebe ve Sebiyye grubudur, sahabe tamamen masumdur. Seyf anlatımlarında savunmacı bir yaklaşım görülmektedir. Buna göre, Hz. Ayşe, Talha ve Zübeyir; Basra'ya doğru yola çıkmışken ve Hz. Ali onlara doğru yola çıkmışken aslında karşılıklı konuşmak ve anlaşmak için yola çıkmıştır. Hatta aralarında müzakere görüşmeleri için Kaka bin Amr isimli kişiyi aralarında göndermişlerdir. Oysa, böyle bir kişi tarihte yaşamamış, hayali bir kişidir. Hz. Ayşe ve Hz. Ali aralarında anlaşma sağlarken, yanlarındaki kalabalıktan Sebeiyye grubu sebebiyle arasında savaş patlak vermiştir. Seyf, Basra'yı yağmalayan ve kendilerine karşı çıkanları öldüren Hz. Ayşe'nin ordusu ile, ona karşı askerleriyle yola çıkan Hz. Ali arasında hiçbir kırgınlık olmadığını da iddia etmiştir. Bu şekildeki anlatım, tarihçiler arasında rağbet gören bir anlatım olmuştur. Böylece kimin haksız olduğuna dair karar vermekten kaçınılmış olmaktadır. Adem Apak, bu savunmacı

¹¹⁵ Mehmet Azimli, **Dört Halifeyi Farklı Okumak-1 Hz. Ali**, 2. Basım, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2015, s.67-96

yaklaşımın ve uydurma rivayetlerin gerçekleri anlama açısından engelleyici olduğunu belirtmektedir.¹¹⁶

Seyf'in bu savunmacı anlatımları benzer dönemin İbn Sad, Dineveri, Belazuri gibi tarihçilerinde bulunmamaktadır. Vakıdi ve Ebu Mihnef gibi kaynaklar ise, sahabenin kendilerinin seçimlerinin ve yaptıklarının bir sonucu olarak görürler: Hz. Ayşe ve yanındakiler, Basra'daki devlet hazinesini ele geçirmiş, karşı çıkanları öldürmüş ve bununla orduyu desteklemiştir. Bu anlatımlarda Hz. Ayşe'nin ve yanındakilerin bilgisi dahilinde savaş meydana gelmiştir.¹¹⁷ Bu olaya Hz. Ayşe'nin devesi etrafında olduğu için Cemel Vakası denmiştir. Hz. Ayşe'nin sonrasında çok pişman olduğu da anlatılmaktadır.¹¹⁸

Mehmet Azimli'ye göre, Hz. Ali gerek siyasi tecrübesizliği gerekse yakınındakileri ve istişare ettiği kişileri seçiminin de etkisiyle siyasi pek çok hata yapmıştır. Hz. Ayşe ve sahabeden diğerlerini yanına çekmek yerine karşısına alarak siyasi olarak yalnızlaşmıştır, savaşarak binlerce Müslümanın kanının dökülmesine sebep olmuştur. Asıl düşmanları Muaviye gibi kişilerken kendisine bir zamanlar destek veren herkesi (Hariciler dahil) düşman haline getirerek siyasi hayatını savaşlarla geçirmesine ve sonunda öldürülmesine sebep olmuştur.¹¹⁹

Hz. Ali, halife olduğunda Şam valisi olan Muaviye'yi valilikten azletmiştir. Ancak Muaviye bunu kabul etmemiştir. Hz. Osman'ın kendisi gibi Ümeyyeoğulları'ndan olduğunu ve onun katillerini bulmadan Hz. Ali'ye biat etmeyeceğini söylemiştir. Aralarında geçen onca yazışmaya rağmen uzlaşamayan iki taraf, Sıffin Savaşı'nda karşı karşıya gelmiştir. Savaşta birçok kayıp verildikten sonra iki taraf aralarında hakem tutarak anlaşmaya karar vermiştir. Buna göre iki taraf da hilafetten vazgeçtiklerini halkın huzurunda açıklayacaklardır. Hz. Ali'nin hakemi onun hilafetten vazgeçtiğini açıklarken; Muaviye'nin hakemi Muaviye'nin halife olduğunu iddia etmiştir. Bu hile, halk nezdinde Muaviye lehine psikolojik bir üstünlük sağlamıştır. Bu olaya *Tahkim Hadisesi (Hakem Olayı)* denmiştir. Hz. Ali'yi

¹¹⁶ Adem Apak, **Anahatlarıyla İslam Tarihi-2 Hulefa-i Raşidin Dönemi**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2007, s.284

¹¹⁷ Sabri Hizmetli, **İslam Tarihi**, s.210-211

¹¹⁸ Sabri Hizmetli, **İslam Tarihi**, s.217; Mehmet Azimli, **a.e.**, s.56-63

¹¹⁹ Mehmet Azimli, **Dört Halifeyi Farklı Okumak-1 Hz. Ali**, s.84-89

destekleyenlerden Harici grubu Tahkim Olayını eleştirmiştir; savaşı yenerken Hz. Ali'nin halifelikten çekilmesini eleştirmişlerdir. O ana kadar sürdürmekte oldukları savaşı ve can kayıplarını sorgulamışlardır. Kendilerini geri çekerek artık Hz. Ali'nin yanında yer almamışlardır. İçlerinden bir kısmı, sonrasında yaşanacak Nehrevan Savaşı gibi olaylar sonrası, onların dinden çıktıklarına hükmederek Hz. Ali ve Muaviye'yi öldürmeye karar vermiştir. Hz. Ali'yi öldürmüşler; ancak Muaviye'yi öldürememişlerdir. Hz. Ali'den sonra yerine oğlu Hz. Hasan geçmişse bile birkaç ay sonra Muaviye ile anlaşarak hilafet hakkından vazgeçmiştir. Medine'ye giderek ailesiyle oraya yerleşmiştir.¹²⁰

2.2. Emevi Devleti Tarihi (661-750)

2.2.1. Muaviye b. Ebu Süfyan Dönemi (661-680)

Muaviye, Ümeyyeoğulları kabilesinden olup ailesi toplumda ekonomi ve itibar yönünden yüksek bir konuma sahiptir. Babası Ebu Süfyan, annesi Hind binti Utbe'dir ve Hz. Peygamber'e düşmanlıkta önde gelen ailelerden biridir. Ebu Süfyan, Hz. Peygamber vahyi tebliğ etmeye başladığında, Mekke'de ona en çok karşı çıkanlardandır. Peygamberi davasından caydırmaya çalışan heyetlerin arasında olup, *“Kureyş'in Hz. Peygamber (sav)'e ve Müslümanlara karşı uyguladığı her türlü politikanın üretilmesi ve baskı uygulamasında büyük ölçüde katkısı olan bir kişidir”*.¹²¹

Ambargo ve baskı politikaları üzerine Medine'ye göç etmek zorunda kalan Müslümanlar, Mekke'nin saldırıları sonucu onlarla Bedir, Uhud ve Hendek Savaşlarını yapmışlardır. Ebu Süfyan'ın ve karısı Hind'in bir çocukları ve yakın akrabaları Bedir'de öldürülmüştür. Bunun üzerine intikam almak isteyerek saldırıya geçen Mekkeliler, Uhud Savaşı'nı başlatmıştır. Müşriklerin lideri Ebu Cehil'in savaşta ölmesiyle, Ebu Süfyan, Kureyş'in lideri olarak görülmeye başlanmıştır. Hind b. Utbe intikam hırsıyla savaşta şehit düşenlerin cesetlerine eziyet etmiştir ve Hz. Peygamber'in amcası Hz. Hamza'yı öldürmek için Vahşi isimli bir köle kiralamıştır. Öldürdükten sonra onun ciğerlerini kendisine getirmesini istemiş, Hz. Hamza'nın ciğerlerini çiğnemiştir. Uhud

¹²⁰ Minkari, **Vakatü Sıffin**, 421-428

¹²¹ İrfan Aycan, **Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebi Süfyan**, s.27

Savaşı'nda Müslümanların yenilgi almaları üzerine Ebu Süfyan yüksek bir yerde "Bedir'in intikamını aldık" diye bağırmıştır.

Uhud Savaşı'ndan sonra tekrar saldırıya geçen Mekkeliler, Hendek Savaşı'nda Medine'nin etrafında kazılan hendeklerden dolayı saldıramamışlardır. Kaynaklarda, Muaviye'nin Hendek Savaşı'na Mekkeli müşriklerle beraber katıldığı belirtilmektedir. Günlerce süren Hendek kuşatmasında bir yere varamayacağını anlayan Mekke'liler geri çekilmek durumunda kalmışlardır. Sonrasında aralarında Hudeybiye Anlaşması yapılmış, Mekkeliler anlaşmaya sadık kalmayınca Müslümanlar Mekke'yi fethetmiştir. Mekke'nin fethinden sonra Mekke'deki diğer ailelerle beraber ortamın şartları gereği Müslüman olan Ebu Süfyan ailesi; Mekke'deki eski siyasi gücünü kaybetmiştir. Mekke'nin fethi sırasında ailenin kaybettiği siyasi onurunu toparlayarak, düşmanlığı artırmamak için Hz. Peygamber'in "Ebu Süfyan'ın evine giren güvendedir" demiştir.¹²²

Mekke'nin Fethi'nden sonra eski nüfuzlarını kaybeden Ümeyyeoğulları; Hz. Osman döneminde siyasi güç toplamaya başlamış; Dört Halife sonrası Muaviye'nin iktidara gelmesiyle güçle tüm iktidarı ele geçirmişlerdir. 23 yıllık Peygamberliğin 21 yılında düşman olan Muaviye ailesi, siyasi gücü sebebiyle Müslümanlara artık düşmanlığını açıktan gösterememiştir. Hz. Osman'ın halife olmasıyla Ümeyyeoğulları sevinmiştir. Ebu Süfyan'ın şöyle dediği aktarılmıştır: "*Ebu Süfyan, "Ey Beni Ümeyye, yönetim bize geçti. Artık onu aranızda bir top gibi çevirin, kimseye bırakmayın ancak çocuklarınıza veraset olarak bırakın!"*" demiştir.¹²³ Muaviye, çok zaman geçmeden siyasi gücü ele geçirerek İslam'la çelişen birçok uygulamaya imza atarak Emevi Devleti'ni kurmuşlardır. Muaviye yirmi yıl iktidarda kalmıştır.

Muaviye'nin abisi, Hz. Ebu Bekir döneminden itibaren fetihlere katılmıştır. Bu sebeple Şam'da bir bölgenin yöneticisi olan abisi vefat edince; yerine Hz. Ömer tarafından Muaviye getirilmiştir. Hz. Osman Dönemi'nde ise tüm Şam bölgesinin valiliğine getirilmiştir. Muaviye'nin bu sebeple Suriye halkı üzerinde nüfuzu oluşmuştur. Muaviye'nin sonraki siyasi hamlelerinde Şamlılar Muaviye'nin destekçisi olmuşlardır. Muaviye iktidara geldikten sonra devletin başkentini Medine'den Şam'a

¹²² İrfan Aycan, **Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebi Süfyan**, s.29-32

¹²³ Mehmet Azimli, **Dört Halifeyi Farklı Okumak-3 Hz. Osman**, s.71

taşımıştır. Böylece kendisini tam manasıyla desteklemeyen Medine ve çevresine karşı; kendisini tam destekleyen ve yıllardır valilik yaptığı Şam'a devletin merkezini taşıyarak merkezi otoritesini korumuştur.

Beş yıldır siyasi istikrarsızlık ve iç savaşlar devam etmekteyken; Muaviye (Hariciler hariç) iç siyasi birliği sağlamıştır. Muaviye'nin ümmeti topladığı yıla "Birlik Yılı" denmiştir. Hz. Ali'nin oğulları (Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin) ile anlaşarak onları siyasi bir rakip olmasını engellemiştir; onları ekonomik olarak desteklemiştir. Devlette siyasi birliği sağlayıp; isyan noktasında olası rakiplerinden emin olduktan sonra İstanbul'a fetih düzenlemiştir.¹²⁴

Muğire b. Said, Muaviye'nin gözünde itibar kazanmak için oğlu Yezid'i halife tayin etmesini teklif etmiştir. Muaviye bunun üzerine 5-7 yıl boyunca Yezid'in kendisinden sonra halife olması için kamuoyu oluşturmuş, ileri gelenleri ikna etmekle geçirmiştir. Medine'deki itiraz edenler hariç; oğlu Yezid'in halife olması noktasında ileri gelenlerin onayını almıştır. Muaviye'nin bir diğer uygulaması ise, Ziyad b. Ebihi'nin babasından kardeşi olduğunu ortaya atarak nesebine katmasıdır. Gayri meşru bir kadından doğduğu iddia edilen Ziyad'ı kardeşi ilan etmesi birçok tepki çekmiştir.¹²⁵ Muaviye'nin ekonomi politikaları sebebiyle devlet ve yöneticiler zenginleşmesine rağmen, halk fakirleşmiştir. Atadığı yöneticiler halk üzerinde büyük tasarruflara sahip olmuştur. Siyasi ve ekonomik baskılarla merkezi gücünü bastırırken eleştirenlere karşı acımasız işkence ve ölümlere sebep olmuştur.

Muaviye'yi ve sonraki Emevi Halifeleri'ni en zorlayan bölge Irak'taki Hariciler olmuştur. Hariciler; iktidarın haksızlıklarına karşı çıkarak iktidarla mücadeleyi ve savaşmayı dini bir görev addetmişlerdir. Irak genel olarak muhalefetin merkezi olmuştur, Hz. Ali taraftarlarının da yoğun olarak bulunduğu bir bölgedir. Muaviye, iktidardayken Cuma hutbelerinde Hz. Ali'nin lakabı "Ebu Turab" üzerinden lanet etme uygulamasını başlatmıştır. Bu uygulama, Ömer b. Abdülaziz zamanına kadar devam etmiştir. Halktan ve özellikle Hucr b. Adiyy'den bu duruma tepki ve eleştiriler gelmiştir. Bu tür lanet söylemleri; Irak üzerindeki ekonomik politikaların da eklenmesiyle halkın muhalefeti artmıştır. İktidar ise baskı, tutuklama ve öldürme ile bunları bastırmaya çalışmıştır. Hucr b. Adiyy ve arkadaşları isyan etmek, fitne çıkarmak

¹²⁴ İrfan Aycan, **Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebi Süfyan**, s.64-65

¹²⁵ İrfan Aycan, **a.e.**, s.201

ve benzeri gerekçelerle iktidar tarafından öldürülmüştür. Hz. Ayşe başta olmak üzere ileri gelen sahabeler bu duruma tepki göstermiştir.¹²⁶

2.2.2. Yezid b. Muaviye (680-683)

Yezid (64/683), babası Muaviye'nin vefat etmesinden sonra ileri gelenlerden biat olarak halife olmuştur. Ancak bu biatlerin büyük bir kısmı zorunluluktan verilmiştir. Yezid'in halifeliği hakkında liyakat esasına uymadığını düşünen pek çok Müslüman olsa bile siyasi istikrarın bozulmaması gerekçesiyle biat etmişlerdir. Yezid, dört yıl kadar süren halifeliğinde İslam tarihi açısından yıllarca anılacak felaketlere imza atmıştır. Bunlardan birincisi Kerbela Vakası, ikincisi Harre Vakası, üçüncüsü ise Kabe'nin yakılmasıdır.

Yezid'in halife olmasından sonra Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hüseyin; çevresinin desteğiyle halifelik iddiasında bulunmuştur. Kendisini destekleyeceğini söyleyen Irak'lılar, kendisini desteklememiş; Yezid'in onları öldürmek üzere gönderdiği birlikler Hz. Hüseyin ve çevresindekileri şehit etmiştir. Hz. Peygamberin torunu ve toplumda itibar gören Hz. Hüseyin'in öldürülmesi Müslümanlar üzerinde büyük bir etki uyandırmıştır. Yıllar boyunca Emevi iktidarı aleyhine muhalefetin en önemli söylemlerinden biri haline gelmiştir.¹²⁷

İkinci olay Harre Vakası'dır. Devletin başkentinin Şam'a taşınması ve Muaviye'nin ekonomik politikaları nedeniyle fakirleşen Medine halkı; aynı zamanda yıllardır devam ettirdikleri muhalefetin Kerbela ile artmasıyla isyan etmişlerdir. Bunun üzerine Yezid, askerlerini Medine üzerine göndermiş; sorunlarına köklü çözümler bulunmayan halk isyana devam etmiştir. Sonrasında ise üç gün boyunca Medine şehrine giren Yezid'in askerleri; tüm şehri yağmalamış, Müslümanların mallarını ve kadınlarını helal saymıştır. Yüzlerce sahabe şehit olmuş; binlerce kadın tecavüz çocukları doğurmak zorunda kalmıştır. Buradan doğan çocuklara Evladü'l-Harre denmiştir. Bu yaşananlardan sonra Medine bir daha isyan edememiştir; ancak bu olay Müslümanlar

¹²⁶ İrfan Aycan, **a.e.**, s.164

¹²⁷ Adnan Demircan, **Emeviler**, Beyan Yayınları, 3.Baskı, İstanbul, 2017, s. 56-60

üzerinde ciddi bir etki bırakmış; muhalefet edenlerin muhalefetini artırmıştır. Ayrıca İslam tarihinde yüz karası olarak geçmiştir.¹²⁸

Üçüncü olay, Kabe'nin kuşatılmasıdır. İbn Zübeyr, Mekke'de halifeliğini ortaya koymuş, halk bunu kabul etmiştir. Ancak Yezid Mekke'nin kendisine biat etmesini istemiş; Mekke üzerine askerlerini göndermiştir. Bu sürede Kabe yanmıştır. Kabe'nin yanması hakkında farklı rivayetler bulunsa da kutsal ve emin görülen beldelere savaşmak için gelinmesi ve Kabe'nin yanması gibi olaylar Yezid aleyhine olmuştur. Kabe kuşatılması Yezid'in vefat haber üzerine kaldırılmıştır.¹²⁹

Yezid'in vefatından sonra yerine oğlu Muaviye b. Yezid (ö.64/684) geçmiştir. Ancak hasta olması sebebiyle hilafetten çekilmiştir.

2.2.3. Mervan b. El-Hakem – Süleyman b. Abdülmelik Arası Emevi

Halifeleri

Muaviye b. Yezid'in hilafetten çekilmesi sonrası; Cabiye Toplantısı şeklinde anılan toplantıda, Ümeyyeoğulları hilafete geçecek kişinin kim olduğu tartışmıştır. Halife seçimi sırasında Ümeyyeoğulları arasında sorun çıkmış, sonunda en yaşlıları Mervan b. El-Hakem'in (ö.65/685) halife olmasına ancak birinci veliahtın Halid (Yezid'in oğlu); ikinci veliahtın ise Amr b. Said olmasına karar verilmiştir. Böylece akrabalar arasında muhalefet edecek kimse kalmamıştır. Böylece iktidar; Ümeyyeoğulları'nın bir diğer kolu olan Mervaniler'e geçmiştir.¹³⁰

Mervan b. El-Hakem, hilafette bir yıl kadar kalmıştır. Mervan b. El-Hakem'in anne ve babası Hz. Peygamber'e yıllarca en büyük düşmanlığı yapanlardandır. Mekke'nin fethinden sonra tuleka olarak, ortam gereği Müslüman olmuşlardır. Mervan b. El Hakem, Müslüman olduktan sonra Hz. Peygamber'in söylemediği şeyleri başkalarına aktarmaya başlayıp, sırları ifşa edince Hz. Peygamber onu Taif'e sürgüne

¹²⁸ Adnan Demircan, **Emeviler**, s. 61-63; İhsan Süreyya Sırma, **Hilafetten Saltanata Emeviler Dönemi**, Beyan Yayınları, 22. Baskı, İstanbul, 2018, s.56

¹²⁹ İbn Kuteybe, **el-Bidaye ve'n- Nihaye**, s.313

¹³⁰ Adnan Demircan, **Emeviler**, s. 65-66; İhsan Süreyya Sırma, **Hilafetten Saltanata Emeviler Dönemi**, s.71-76

göndermiştir. Hz. Osman, Hz. Peygamber'in vefatı üzerine Hz. Ebu Bekir ve Ömer'den onu Medine'ye getirme izni istemiştir. Ancak onlar kabul etmemiştir. Hz. Osman halife olunca Mervan'ı Medine'ye getirmiştir. Bununla da kalmamış, onu devlet katibiolarak halifeden sonraki en üst mertebeyi vermiştir.¹³¹

Mervan, Hilafetinde Mısır'ı ele geçirmiştir. Böylece devletin ekonomik imkanları artmıştır. İç isyanlardan Tevvabun Hareketi ile uğraşmıştır. Kerbela'da Hz. Hüseyin'in yanında olma sözü veren ancak onu yalnız bırakan Kufe'lilerden bir kısmı ileri yaşlarında derin bir pişmanlık duyarak bunu telafi etmek istemişlerdir. Telafi olarak iktidara isyan etmek ve bu uğurda ölmeyi görmüşlerdir. Bunlar Tevvabun Hareketini oluşturmuştur.¹³²

Mervan b. El-Hakem'den halife olduktan sonra kendisinden sonra yerine geçmesine söz verdiği Yezid'in oğlu Halid ve sonrasında Amr b. Said'i azletmiş; kendisinden sonra iki oğlunun geçeceğini ilan etmiştir. Vefatından sonra yerine oğlu Abdülmelik b. Mervan geçmiştir. Yaklaşık yirmi yıl iktidarda kalmıştır.

Abdülmelik bin Mervan (ö. 86/705), çeşitli isyan gruplarıyla mücadele etmek durumunda kalmıştır. Örneğin, Hz. Hüseyin'in intikamını almak isteyen tevvabun hareketiyle karşı karşıya gelmiştir. Muhtar es-Sakafi, Muhammed b. El-Hanefiyye öncülüğündeki isyanlar ortaya çıkmıştır. Ayrıca kendisi ikinci veliaht tayin edilen ancak bu sözlerin tutulmadığını gören Amr b. Said de isyan etmiştir. Bu dönemde Irak valisi olan Haccac zulmüyle tanınmakta ve halka pek çok eziyet etmekteydi. Bunun üzerine Abdurrahman b. El-Eşas ve çevresindekiler iktidara isyan etmiştir. Abdülmelik b. Mervan, Mekke'de siyasi bir güç oluşturan Abdullah bin Zübeyr ile savaşmış ve onu öldürmüştür.

Abdülmelik bin Mervan döneminin önemli gelişmelerinden biri divanların Arapçaya çevrilmesidir. Fetihlerle başka kültürlerle karşılaşılması sonrası Emevi Devleti'nin genel politikası olan ırkçı-milliyetçi politika izlemek olmuştur. Tezimizde ilgili bölümlerde açıklayacağımız, bu ırkçı politikanın sosyal-siyasi ve dini etkisi ortaya çıkmış; devletin yıkılışında da etkisi olmuştur.

¹³¹ Adem Apak, “*Hz. Osman'ın Hilafeti Dönemi'nde Ümeyyegoğulları'nın Devlet İdaresindeki Rolü*”, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Sayı:7, Cilt:7, 1998, s.504

¹³² Adnan Demircan, **Emeviler**, s. 68

Abdölmelik bin Mervan'dan sonra oğlu Velid bin Abdölmelik (ö.96/715) geçmiştir. Devletin güçlü olduğu bu dönemde Endölüs fethedilmiştir. Sonrasında kardeşi Süleyman geçecekken, o oğlu Abdölaziz'i halife yapmak istemiştir. Ancak Kelbi denen grubun desteğini de alan Süleyman b. Abdölmelik (ö.99/717) iktidara geçmiştir. Süleyman b. Abdölmelik döneminde İstanbul kuşatılmıştır ve kendisinden sonra amcaoğlu Ömer b. Abdölaziz'i veliaht tayin etmiştir.¹³³

2.2.4. Ömer bin Abdölaziz Dönemi (717-720)

Ömer bin Abdölaziz (ö. 101/720), Emevi iktidarında bir istisna dönemi olarak kabul edilir. Genel Emevi politikalarının aksi uygulamalar görölmüştür. Adaleti, siyaseti ve dini nedeniyle Hz. Ömer'e nispetle "İkinci Ömer" lakabıyla anılmıştır.

Emevi Devleti'nde Arap bölgelerinden farklı toprakların fethedilmesiyle devlet içerisinde Arap olmayan Müslömanlar (Mevali) konusu ortaya çıkmıştır. Müslöman olmayanlardan cizye alınırken; Müslöman olmalarına rağmen sadece Arap olmadıkları için fazla vergi alınan halk, iktidara karşı bir duruş geliştirmiştir. Mevali, toplumda ve siyasette ikinci sınıf muamelesi görmüştür. Ömer b. Abdölaziz ise bu adaletsiz ve ırkçı uygulamaya son vermiştir.

Emevi iktidarı boyunca devlete sık sık isyan eden Hariciler, en az bu dönemde isyan etmiştir. Ömer b. Abdölaziz onlarla irtibata geçerek muhatap almış ve uzlaşmaya çalışmıştır. Devlet harcamalarında israfı önlemiş, sosyal hizmetlere önem vermiştir. Emevi Devleti'nin yıkılışından sonra tüm Emevi halifelerinin mezarları açılıp yakılmıştır. Ancak Ömer b. Abdölaziz'e karşı bu yapılmamıştır. Genel Emevi idarecilerinden ayrı tutulduğunun bir diğerk göstergesidir.¹³⁴

¹³³ Adnan Demircan, **Emeviler**, s. 70-78; İhsan Süreyya Sırma, **Hilafetten Saltanata Emeviler Dönemi**, s.96-97

¹³⁴ Adnan Demircan, **a.e.**, s. 82-88; İhsan Süreyya Sırma, **a.e.**, s.141-142

2.2.5. Ömer bin Abdülaziz sonrası Emevi Halifeleri

Ömer bin Abdülaziz'den sonra hilafete Yezid bin Abdülmelik gelmiştir. Yezid bin Abdülmelik, eğlence hayatına düşkün olmasıyla tanınan, devlet işlerini ihmal eden biri olarak görülmüştür. Kendisinden sonra önce kardeşini; sonra oğlunu olmak üzere iki kişiyi veliaht bırakmıştır.

Kardeşi Yezid bin Abdülmelik'ten sonra Hişam bin Abdülmelik (ö.125/743) yirmi yıl iktidarda kalmıştır. Mevali'nin isyanlarının olduğu bir dönemde toplumsal barışı korumayı başarmıştır. Ölümü sonrasında Yezid bin Abdülmelik'in oğlu Velid bin Yezid (ö.126/744) halife olmuştur. O da babası gibi eğlenceye düşkün biri olarak anılmaktadır. Ümeyyeoğulları arasındaki hilafet savaşları hakkındaki isyanlar sırasında öldürülmüştür.

Sonrasında amcaoğlu Yezid b. Velid'e biat edilmiştir. 6 ay hilafette kalmış, sonra yerine kardeşi M. İbrahim b. Velid (ö.132/750) getirilmiştir. Mervan b. Muhammed ona isyan etmiş ve iktidarı ele geçirmiştir. Devlette istikrarı sağlamaya çalışsa da Abbasi hareketini engelleyememiş ve Emevi Devleti'nin son halifesi olmuştur. Emevi Devleti; Arap-Mevali hareketleri; hanedan içi çatışmalar, muhalefetle çatışmalar; kültürlerin kaynaşması ve ekonomik politikaları sebebiyle yıkılmıştır.¹³⁵

¹³⁵ Adnan Demircan, **Emeviler**, s.90-98; İhsan Süreyya Sırma, **Hilafetten Saltanata Emeviler Dönemi**, s.159-163

3. BÖLÜM

EMEVL DÖNEMİ (661-750) SÖYLEM ANALİZİ

3.1. İMAMET- HİLAFET SÖYLEMLERİ

3.1.1. İktidarın Hilafet Hakkı Söylemleri

3.1.1.1. İktidarın Hz. Osman'ın Öldürülmesi Hakkında Velisi Olma Söylemi

Hz. Peygamberden (ö. 11/632) sonra 3. Halife olan Osman b. Affan (ö.35/656) da öldürülmüş; halifelğe toplumun ileri gelenlerin onayıyla Ali b. Ebu Talip (ö.35/656) geçmiştir. Hz. Ali (Ali b. Ebu Talip) halife olduktan sonra, Hz. Osman (Osman b. Affan) dönemi valilerinden halkın memnun olmadığı bazılarını değiştirmiştir.¹³⁶ Şam Valisi Muaviye (ö.60/680) ise valiliği bırakmamış; Hz. Ali'ye biat etmemiş; halifeyi tanımadığını ilan etmiştir. Hz. Ali ise meşruiyetini halktan aldığını; diğer üç halifeyi seçen halkın kendisini de seçtiğini belirtmiş ve herkes gibi Muaviye'nin de kendisine biat etmesini istemiştir.¹³⁷

Muaviye ise Hz. Ali'ye biat etmemiştir ve kendisi halife olmak istemiştir. Muaviye'nin anne-babası (Ebu Süfyan ve Hind) Hz. Peygambere düşman olan ve Bedir, Uhud ve Hendek'te savaşan, Mekke'nin fethinden sonra kalan herkesle beraber mecburen Müslüman olan bir ailedir. Mekke'nin fethedilmesiyle şehirdeki yönetici sıfatlarını da kaybetmişlerdir. Hz. Peygamberin ölümü ve Dört Halife sonrası iktidarı ele geçiren Muaviye, iktidar hırsını ve Hz. Ali'yle olan mücadelesini Ali- Osman savaşına dönüştürerek, normalde alamadığı halk desteğini almayı çalışmıştır. Muaviye, akrabası olan Hz. Osman'ın kanının varisi ve intikamcısı iddiasında olmuştur¹³⁸:

¹³⁶ İrfan Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebi Süfyan*, s.99

¹³⁷ İbn Kuteybe, *el-İmame ve's-Siyase*, s. 85-87

¹³⁸ Minkari, *Vak'atü Sıffin*, s.118

*“Ey Şam ehli! Osman konusunda Allah’tan korkun. Osman’ın velisi benim ve kanının davacısı olmakla herkesten daha hak sahibiyim. Allah mazlumin velisine bir yetki ve kuvvet bahşetmiştir...”*¹³⁹

Muaviye, *“Haklı bir sebep olmadıkça Allah’ın muhterem kıldığı cana kıymayın. Bir kimse zulmen öldürülürse, onun velisine (hakkını alması için) yetki verdik. Ancak bu veli de kısıta ileri gitmesin. Zaten (kendisine bu yetki verilmekle) o, alacağını almıştır.”*¹⁴⁰ ayetini ileri sürerek kendisinin öldürülen Hz. Osman’ın velisi olduğunu iddia etmiş, Hz. Ali’den Osman’ın katillerini yakalayıp cezalandırmasını ya da teslim etmesini talep etmiştir.¹⁴¹

Diğer yanda, Hz. Osman’ın iki oğlu vardır, bir vasilik söz konusu olacaksa bunu talep etmek maktulün yaşayan çocuklarının hakkıdır. Muaviye’nin vasi olduğunu savunan Amr İbni As’ı (ö.43/664) Ebu Musa (ö. 42/662) şu şekilde eleştirmiştir:

*“Ey Amr! Allah’tan kork: “Hz. Muaviye, Hz. Osman’ın velisidir” diyorsun. Veli, kişinin oğludur. Hz. Osman’ın hayatta iki oğlu vardır. Onlar henüz yaşıyorken Muaviye ile ilişkisi nedir ki, o veli ola? Ve halife o ola. Senin onu istemekte muradın sana ne istersen vermesidir. Bu söz çok kötü, bir sözdür. Çünkü, bu Allah’ın hükmünü yerine getirmemektir. Böylece, Allah’ın hükmü üzerine rüşvet almak yoktur.”*¹⁴²

Muaviye’nin bu süreçteki stratejileri siyasi olup amacı iktidar olmaya yöneliktir. O, Hz. Ali’ye sürekli muhalefet ederek ve Hz. Osman’ın katilini hala bulamadığını veya onları saklayarak destek olduğunu gündeme getirerek hilafetini tartışmalı hale getirmeye çalışmıştır.¹⁴³

Muaviye’nin bu tür iddialarına rağmen, Hz. Osman’ın evi kuşatıldığında gösterdiği tavırlar çok başka olmuştur. Hz. Osman, valilerinden yardım istemiştir,

¹³⁹ Minkari, **Vak’atü Sıffin**, s.118

¹⁴⁰ Kur’an-ı Kerim, İsra Suresi, Ayet:33

¹⁴¹ İbn Kuteybe, **el-İmame ve’s-Siyase**, s.61; Minkari, **Vak’atü Sıffin**, s.43-79; İbn Kesir, **el-Bidaye ve’n- Nihaye**, VIII, s.216

¹⁴² Taberi, **Tarih**, IV, s.51

¹⁴³ Ahmet Akbulut, **Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Kelami Problemlere Etkileri**, Birleşik Yayıncılık, Ankara, 1992, s.207

Muaviye hem akrabası olması hem valisi olması gerekçesiyle yardım etmesi gerekirken, evinin kuşatıldığı 40-50 gün boyunca yardıma gelmemiştir. Öncelikle asker göndermeyi geciktirmiştir. Sonrasında ise askerlere Medine dışında beklemelerini söylemiştir. Böylece olaylara müdahale etmemiştir. Çünkü Hz. Osman'ın öldürülmesini beklemiş, halife olmak istemiştir.¹⁴⁴ İktidarı ele geçiren Muaviye ile sahabeden Ebû Tufeyl arasında şu şekilde bir diyalog geçmiştir:

“Muaviye Ebû Tufeyl'e soruyor;

- *Sen Osman'ın katillerinden değil misin?*
- *Hayır, fakat orada bulunanlardan ve yardımcı olmayanlardanım.*
- *Seni yardım etmekten alıkoyan nedir?*
- *Muhacirin ve Ensar yardım etmedi ben de etmedim.*
- *Fakat halifeye yardım onlar üzerine vacipti.*
- *Ya Emire'l-Mü'minîn, Şam ehli seninle birlikte olduğu hâlde seni yardım etmekten alıkoyan nedir?*
- *Benim, Osman'ın kanını talep etmem ona yardım değil mi? Ebû Tufeyl güler ve sen ve Osman tıpkı şairin "Ben hayatta iken gerekli olan yardımı yapmadın, öldükten sonra benim için yas tutuyorsun" dediği gibisiniz, der.”¹⁴⁵*

İrfan Aycan bu durumu şöyle yorumlamaktadır:

“Daha sonra sıkça benzerlerini göreceğimiz bu rivayetten Muaviye'nin elinde imkân olmasına rağmen, muhasara edildiği esnada Hz. Osman'a yardımcı olmadığı anlaşılır. Muaviye adeta Hz. Osman'ın dirisinden ziyade, ölüsünden istifade yoluna gitmiştir. Çünkü yaşlı halifenin yatağında ölmesi ile muhalifleri tarafından öldürülmesi çok farklı sonuçlara yol açabilecek iki husus olup, Hz. Osman'ın öldürülmesi, Muaviye'yi ve Ümeyyeoğullarını daha haklı bir konuma getirmeye veya

¹⁴⁴ İrfan Aycan, **Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebi Süfyan**, s.93-94

¹⁴⁵ İrfan Aycan, **a.e.**, s.94

kendi iktidar davalarını sürdürebilmeleri amacıyla bir bahane oluşturmaya yetecektir.”¹⁴⁶

Muaviye bir mektubunda şöyle demiştir:

“Osman’ın katillerini himaye ediyorsun. Onlar senin yardımcıların, destekçilerin, elin kolun, has adamlarıdır. Bana anlatıldığına göre, sen Osman’ın kanında kendini temize çıkarıyormuşsun. İddianda samimi isen katillerini bize teslim et, buna karşılık onları öldürelim.”¹⁴⁷

Bununla beraber Hz. Ali, siyasi istikrarı sağladıktan sonra katilleri bulacağını söylemiştir. Ayrıca ölmeden önce Hz. Osman’ın evi kuşatıldığında Hz.Hüseyin ve Hz.Hasan’ı onu korumak üzere göndermiştir. Haşim b. Utbe (ö.37/657) Muaviye’nin söylemlerinin bahane olduğunu öne sürerek şöyle demiştir:

“Onların dünyadan başka gayretleri yoktur. Osman b. Affan’ın kanını dava konusu yapmaları sadece cahilleri kandırmak içindir. Onlar yalan söylüyorlar. Osman’ın kanı için intikam almayı düşünüyor değiller. Talep ettikleri şey dünyadır.”¹⁴⁸

Hz. Ali ile aralarında barış diplomasisi çabalarını dikkate almayan Muaviye, Hz. Osman’ı bahane ederek Şam’da savaş için hazırlanmaya başlamıştır. Muaviye, askeri-siyasi gücünü Hz. Ömer döneminden itibaren devam ettirdiği Şam valiliği görevinden almıştır. Muaviye’nin savaş hazırlıkları, Sıffin Savaşı’nı kaçınılmaz kılmıştır. Savaşı Hz. Ali tarafı yenmekteyken, Muaviye tarafındakiler ellerindeki mızraklara Kuran’ı Kerim sayfalarını alarak karşı tarafın saldırısını kırmak istemişlerdir. Hz. Ali taraftarlarından bir kısmı ise bu durumda savaşma konusunda tereddütlü davranmıştır. Kaybetmekte olan Muaviye tarafının talebiyle savaşı bitirmek üzere araya hakemlerin girmesine karar verilmiştir. Buna Tahkim Hadisesi (Hakem Olayı) denmiştir.¹⁴⁹

¹⁴⁶ İrfan Aycan, **a.e.**, s.145

¹⁴⁷ Minkari, **Vak’atü Sıffin**, s.84

¹⁴⁸ Minkari, **Vak’atü Sıffin**, s.88

¹⁴⁹ İbn Kesir, **el-Bidaye ve’n- Nihaye**, VIII, s.218

Muaviye'nin ve Hz. Ali'nin adına birer hakem tayin edilmesi ve iki tarafın da halifelikten çekildiğini halka açıklaması üzerinde anlaşmışlardır. Ancak, Hz. Ali'nin hakemi, topluluk önünde onun halifelikten çekildiğini açıklarken, Muaviye'nin hakemi anlaşmaya uymayarak Muaviye'nin halife olduğunu ilan etmiştir. Bu hile, Muaviye'ye iktidar olma yolunda kamuoyunda önemli bir avantaj sağlamıştır. Hz. Ali taraftarları, galip durumdayken savaşın berabere bitirilmesini, Muaviye'nin teklifine uyarak tuzağa düşülmesini, Hz. Ali'nin toplumun önünde halifelikten çekilmek zorunda kalmasını, halife konumunda Hz. Ali ile onun valisi konumundaki Muaviye'nin masaya oturmasını eleştirmişlerdir.

Eleştiri yapanlardan Haricilerden bir grup, hakem tayin ettikleri için doğru yoldan ayrılmakla itham ettikleri Hz. Ali'yi ve Muaviye'yi öldürme kararı almış, yalnız Hz. Ali'yi öldürebilmişlerdir. Hz. Ali vefat edince, oğlu Hz. Hasan, Muaviye ile mücadele edecek toplumsal gücü toplayamayacağını anlamış, hilafeti Muaviye'ye bırakmıştır. Böylece, iktidar Muaviye'nin ve Emevi soyunun olmuştur.¹⁵⁰ Sonuç olarak Muaviye, Hz. Osman'ın öcünü alma gerekçesini kullanarak taraftar toplamış, Sıffin Savaşı'nda yüzlerce Müslümanın ölmesine, savaş sonrası da Hz. Ali'nin ölümüne sebep olmuş ve sonunda iktidarı ele geçirmiştir.¹⁵¹

Emevi Dönemi'nde başkent Medine'den, Şam'a taşınmıştır. Bundaki asıl neden Medine halkının Emevilerin uygulamalarına muhalif, Şam halkının ise Muaviye ve Emevilerin destekçisi olmasıdır. Medine, birçok sahabenin yaşadığı, Hz. Peygamber zamanından beri ilimde ileri gelenleriyle itibar gören bir şehirdir. Şehir, Emevi Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadar, iktidar karşıtı bir şehirdir. Muaviye zamanında onun iktidar hırsını, hilelerini ve uygulamalarını eleştirmişler, toplum üzerinde etkili olmuşlardır. Bu sebeple Muaviye Hz. Osman'ın katilleri konusunu bahane etmiş, başkenti Medine'den Şam'a taşıyarak Medine'nin muhalif etkilerini engellemek istemiştir.

Oysa, Medine'de Hz. Osman'a muhalefetin onu öldürmeye gidebileceği düşünülmüdüğünden toplumda korumaya yönelik büyük bir hareket oluşmamıştır.

¹⁵⁰ İbn Kesir, **el-Bidaye ve'n- Nihaye**, VIII, s.33

¹⁵¹ Vecdi Akyüz, **Hilafet'in Saltanata Dönüşmesi**, Dergah Y., İstanbul, 1992, s.95; Taberi, **Tarih**, IV, s.50-52

Yoksa sahabenin çoğunlukta olduğu bir şehrin buna göz yumması düşünülemezdi. Hz. Osman'ın ölümünü bahane eden Muaviye ve destekçilerinin ekonomik politikaları sebebiyle, Medine'deki üretim durma noktasına getirmiş, halk yoksulluktan kırılmıştır. Arazi ve tarlaları değerinin çok altında Emevi ailesinin kişisel mülkü haline getirmişlerdir.

Muaviye ve valileri Hz. Osman'ın katili olmakla suçlayarak Medine'lilere kötü davranmıştır. Medine'ye ekonomik-sosyal-siyasi olarak olumsuz politikalar uygulamışlardır. Örneğin zalim lakabıyla tanınan Haccac (ö.95/714), Medine valiliği sırasında “*Müminlerin Emiri Osman'ın düşmanları sizlersiniz*” diyerek Medine halkına eziyet etmiştir. Sahabeyi küçük düşürmüş, onur kırıcı hareketlerde bulunmuştur.¹⁵² Vali Haccac, Enes bin Malik (ö. 93/712) ve Sehl bin Sad'ı (ö. 38/659) Hz. Osman'a yardım etmeyerek ölmesine sebep olmakla suçlayarak onlara eziyet etmiştir.¹⁵³

3.1.1.2. İktidarın Saltanat Söylemi

Hz. Peygamberden sonra şuraya dayalı halifelik sistemi benimsenmişken, Muaviye'nin oğlu Yezid (ö.64/684) itibariyle saltanat sistemine geçilmiştir. Emevi Devleti'nin ilk halifesi Muaviye, kendisinden sonra oğlu Yezid'in halife olmasını istemiştir. Bu sebeple ömrünün sonuna kadar, yedi sene boyunca toplumun ileri gelenleriyle görüşmeler yaparak oğlunun hilafetine biat almaya ve karşı çıkanları ikna etmeye çalışmıştır. Bu ikna çabaları arasında, bu fikrini benimsemeyen ve eleştirenlerini görevden almak gibi uygulamalar da vaki olmuştur. Sonunda Hicaz'da idareye meydan okuyan ve biat etmeyen beş kişi - Abdullah bin Ömer, Hüseyin bin Ali, Abdurrahman bin Ebubekir, Abdullah bin Abbas, Abdullah bin Zübeyr, - dışında insanların çoğunluğunun onayını almıştır.¹⁵⁴ Bu sayılan kişilerin genel özelliği, önceki halifelerin

¹⁵² Sebahattin Çelik, “*Emevi Devlet Otoritesinin Tesisinde Haccac b. Yusuf es-Sakafi'nin Fonksiyoner Rolü*”, Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler, Cilt:1, Sayı:1, 2003, s.19-35

¹⁵³ DİA, İbrahim Canan, “Enes b. Malik”, s. 234-235

¹⁵⁴ İrfan Aycan, “*Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri (41-132/661-750)*”, AÜİFD, Sayı 39, Ankara 1999, s. 147-175; İbn Kuteybe, *el-İmame ve's-Siyase*, s.241-257; Taberi, Tarih, IV, s.91-93

çocukları olmaları gerekçesiyle toplumsal karizmalarından güç alarak siyasi baskılara boyun eğmemeleridir.

Hız. Ali'nin vurulduğunda, ölmeden önce kendisinden sonrası için halife tayinini nasıl kabul etmediğini İbn Kesir (ö. 774/1373) şöyle anlatır:

“- Ey müminlerin emiri, yerine bir halife tayin et.

- Hayır ben, Rasulullah (s.a.v.)'m sizi halifesiz bıraktığı gibi halifesiz bırakacağım. Eğer Allah, size hayır murad ederse, Rasulullah'tan sonra en hayırlımızı halife seçme hususunda ittifak ettiğiniz gibi benden sonra da en hayırlımızı halife seçmekte ittifak edersiniz”¹⁵⁵

Diğer yandan, henüz halife hayattayken ve ölüm döşğinde değilken sonraki halife için biat alınması tuhaf bir durum oluşturmuş ve eleştirilmiştir. İbn Zübeyr (ö.73/692) bu ikili durumu şöyle sorgulamıştır: *“Sen Yezid'e biat etmek istiyor musun? Biz ona biat etsek, sana mı biat edeceğiz ona mı? Eğer hilafetten usandıysan çekil o zaman biz ona itaat edelim.”¹⁵⁶*

Kendisinden sonra yerine gelecek kişiyi tayin eden Muaviye, toplumun ileri gelenleri ve valiler huzurunda veliahtı Yezid için biat almıştır. Bu biatın tehditle veya vaatle yapılmasının önemi olmamıştır; şekilsel şartı yerine getirmek yeterli görülmüştür. Dönemin alimleri, iktidarın bu tarz teşekkülünü dine aykırı bulup eleştirmişlerdir.¹⁵⁷ Bu itirazlara rağmen, Yezid'in veliahtlığının kabul edilmesinde bazı faktörler rol oynamıştır. Hız. Osman'ın vefatından sonra Müslümanların yaşadıkları kaosun tekrar yaşanmak istenmemesi¹⁵⁸; tekrar ortaya çıkabilecek Emevi-Haşimi mücadelesi endişesi, Muaviye'nin çocuk, aile ve kabilesine olan düşkünlüğü¹⁵⁹ etkili olmuştur.

¹⁵⁵ İbn Kesir, **el-Bidaye ve'n- Nihaye**, VIII, s.29

¹⁵⁶ İbn Kuteybe, **el İmame ve's- Siyase**, s. 254

¹⁵⁷ DİA, Casim Avcı, **“Hilafet”**, s.539-546

¹⁵⁸ Mehmet Ali Kapat, **İslam'ın İlk Döneminde Beyat ve Seçim Sistemi**, Beyan Yayınları, İstanbul, 1998, s.64

¹⁵⁹ Cabiri, **İslam'da Siyasal Akıl**, çev. Vecdi Akyüz, Kitabevi Yayınları, 1997, s. 496

Saltanatın dayandığı veliahtlık sistemi hakkında gelen eleştirilere karşı, Muaviye bunun dine aykırı olmadığını şu şekilde meşrulaştırmaya çalışmıştır:

“Ey insanlar! Rasulullah’ın sağlığında yerine kimseyi bırakmadığını biliyorum. Hz. Peygamber’den sonra Müslümanlar halife olarak Ebu Bekr’i uygun gördüler. Onların biatları Kuran ve Sünnet’e uygundu.

Ebu Bekir vefatından sonra Ömer’i tayin etti. Şüphesiz bu da Kur’an ve Sünnet’e aykırı değildi. Ömer ise vefatından önce yeni halifeyi seçmeleri için altı kişiyi görevlendirdi. Anlaşıyor ki Ebu Bekir ve Ömer, Rasulullah’ın yapmadığını yaptılar. Ömer ise Ebu Bekr’in yapmadığı şeyi yapmıştır.

Bütün bu farklı uygulamalar, Müslümanların maslahatları için yapılmıştır. Ben de Müslümanlar sıkıntı yaşamasin ve faydalarına olsun diye yerime halife olarak Yezid’i bırakmayı uygun gördüm.”¹⁶⁰

O dönemde veliahtlık sistemini getirmeye çalışırken, Muaviye’nin destekçilerinden Mervan, bir konuşmasında “(Bu) Ebu Bekir ve Ömer’in yoludur” demiş, Abdurrahman bin Ebu Bekir (ö.53/673) ise “Herakliyus ve Kayser’in yoludur.” şeklinde karşılık vermiştir.¹⁶¹ İslam öncesi Arap-kabile sisteminde ve İslam’la gelen Şura sisteminde *Hayatta iken yerine geçecek kimseyi ilan etme* anlamına gelen “veliahtlık” mevcut değildir.¹⁶² Bu sebeple, bu uygulamanın devletin başkentinin Medine’den Şam’a taşınması ile Arap kültürünün yanında diğer bazı ülke ve kültürlerin etkilerinden kaynaklandığı; iktidarın yapısının krallık ve kayserliğe dönüştüğü düşünülmüştür.¹⁶³

Konu sadece yabancı menşeli bir uygulama olması değildir; Yezid’in ehliyet ve liyakatinin halife olmaya yeterli görülmemesidir. Toplumda halifelığa layık olabilecek pek çok kişi varken, sırf Muaviye’nin oğlu olduğu için veliaht seçilmesi ve devletin

¹⁶⁰ İbn Kuteybe; **el İmame ve’s- Siyase**, s.256

¹⁶¹ Buhari, Tefsir, Ahkaf 1, 785 no’lu (Buhari, Tefsir, Ahkaf 1) hadis rivayetinin açıklaması, İbrahim Canan, Kutub-i Sitte Tercüme ve Şerhi, 4/240-243

¹⁶² Bernard Lewis, **Tarihte Araplar**, çev.: H. Dursun Yıldız, Anka Yayınları, İstanbul 2000, s. 93

¹⁶³ İrfan Aycan, **a.e.**, s. 246

* Künyesi: Ebû Ümeyye Amr b. Said b. el-As el-Eşdak el-Emevi’dir

gücünün bir aileye verilmesi eleştirilerin temelini oluşturmuştur. Örneğin İbn Kuteybe'nin (ö.276/889) naklettiğine göre Abdullah b. Ömer (ö.63/692) şöyle itiraz etmiştir:

“Şüphesiz bu hilafet, Herakliyüs İmparatorluğu gibi değildir. Oğulların babalardan miras aldıkları Bizans veya Sasani krallıkları gibi değildir. Eğer böyle olsaydı babamdan sonra benim halife olmam gerekirdi. Allah'a yemin ederim ki beni altı zatla şuraya dahil etmemesi, hilafetin kayıtsız ve şartsız olduğunu gösterir.

*Hilafet özellikle Kureyş'te olmakla birlikte, Müslümanların kendileri için razı oldukları, en çok takva sahibi ve rızaya mazhar olanın hakkıdır. Eğer Kureyş'in gençlerini buna ehil görüyorsan, tabii ki Yezid de Kureyş'in gençlerindendir. Ancak bilesin ki Yezid, Allah indinde sana bir faydası olmayacak.”*¹⁶⁴

Önceden Şura ile seçilen halifelikten saltanata geçilmesiyle devlet bir hanedanlık haline gelmiştir. Artık tüm iktidarın gücünün sahibi tek bir aile olmuştur. Emevi Devleti'nde akrabalar arasındaki rekabet ve güvensizlikler sebebiyle yıllar içerisinde iki-üç veliaht tayin edilmeye başlanmıştır. Emeviler'de saltanat sistemine bağlı olarak bazen ölümle sonuçlanan iktidar kavgaları yaşanmıştır.

Halifelerden Velid b. Yezid'in (ö.126/744) içki ve eğlenceye düşkün bir hayat sürmesi, halkın ve askerlerin tepkisini çekmiş; sonunda Yezid b. Velid (ö.126/744) tarafından öldürülerek saltanat el değiştirmiştir. Velid öldürüldüğünde, Yezid b. Velid konuşmasında yapılan ihtilali, dini açıdan şöyle meşrulaştırmıştır¹⁶⁵:

"Ey insanlar! Ben kendi çıkarım, dünya sevgisi ve saltanat arzusu uğruna ortaya çıkmadım. Fakat hidayet esasları yıkılıp, takva ehlinin nuru söndürülüp, bütün haramları helal sayan ve her bidati işleyen inatçı

¹⁶⁴ İbn Kuteybe, **el İmame ve's- Siyase**, s.236

¹⁶⁵ İrfan Aycan, **“İslam Toplumunda Eğlence Sektörünün Ortaya Çıkışı”** AÜİFD, XXXVIII, s.186-190

zorbanın ortaya çıkışından dolayı, Allah ve dini adına öfke duyarak, Allah'ın Kitabı ve Resulünün Sünneti'ne çağırmak için ortaya çıktım.”

Halife II. Muaviye öldükten sonra Ümeyye ailesinin bütünlüğü korunmaya çalışılmış; Ümeyye soyu içerisinde farklı ailelerden kişilerin sırayla veliaht olması kararlaştırılmıştır. Ancak halife olan Mervan (ö.65/685), veliaht olması kararlaştırılan Amr b. Said'i* (ö.70/690) azletmiş, yerine oğulları olan Abdulmelik ve Abdulaziz'i sırasıyla veliaht olarak ilan etmiştir.¹⁶⁶ Yezid b. Velid, kardeşi Velid b. Abdülmelik'i (ö.132/759) devirip iktidara gelmiş, Mervan b. Muhammed b. Mervan (ö.41/661), İbrahim b. Velid'i halifelikten alıp kendisine biat almıştır.

3.1.1.3. İktidarın “Hilafet 30 Yıldır” Söylemi

Dört Halife Dönemi sonrasında Muaviye'nin iktidara gelmesiyle Emeviler Dönemi (661-750) başlamıştır. Bu dönemde, hilafetin 30 sene süreceğini, sonrasında ise saltanata geçileceğini, Peygamberin hadisiyle sabit olduğunu öne sürenler olmuştur. Farklı versiyonları olmakla beraber, kaynaklarda saltanatla ilgili hadis, genelde şu şekilde yer almaktadır: “*Hilafet otuz senedir, ondan sonra krallar/saltanat vardır.*” (el-Hilafetu selasune seneten ve summe'l-Mulk)¹⁶⁷

Hiz. Peygamber vefat ettikten sonra; sırasıyla Hiz. Ebu Bekir, Hiz. Ömer, Hiz. Osman, Hiz. Ali halife olmuştur. Dört Halife'nin yönetimi, toplam 30 sene sürmüştür. Bu hesabı bir rivayete dayandıran Sefine şu şekilde açıklamıştır:

"Resûlullah (as) buyurdu ki: "Hilâfet, ümmetim arasında otuz yıl sürecektir. Bundan sonra saltanat gelecektir." Said İbnu Cumhân dedi ki: "Sonra ilâve etti: "Hz. Ebû Bekir (ra)'in hilâfetine Hiz. Ömer'in hilâfetini, Hiz. Osman'ın hilâfetine Hiz. Ali'nin hilâfetini (radiyallahu anhüm ecmain)

¹⁶⁶ İbn Kuteybe, **El-İmame ve's- Siyase**, s.316; Taberi, **Tarih**, IV, s.140; İbn Kesir, **el-Bidaye ve'n-Nihaye**, IX, s.102

¹⁶⁷ Tirmizi, “*Fiten*”, 48, IV, 503; Ebu Davud, es-Sünen, “*Sünne*”, 9; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 221; İbn Kesir, **el-Bidaye ve'n- Nihaye**, VIII, s.31

ekle (parmaklarınla say) bak!" dedi. Bunları (sayınca hakikaten) otuz yıl bulduk."

Sefîne'ye: "Emevîler, hilâfetin kendilerinde (devam ettiğini) zannederler" denmişti, şu cevabı verdi: "Benî'z-Zerkâ yalan söylüyor. Onlar krallardır, hem de en kötü krallar."¹⁶⁸

"Hilafet otuz senedir, ondan sonra krallar/saltanat olacaktır." rivayetinin sahih olmadığını belirten alimler olmuştur. Bu hadisi, Peygamber'den yalnız bir sahabe (Sefîne ebu Abdurrahman (ö.80/699)) nakletmiştir. Sefîne'den duyan ise Said b. Cumhan'dır (ö.20/641). Bu rivayetle ilgili tüm versiyonlarının kaynağı, Peygamber'den bu haberi duyan tek bir sahabe ve ondan duyan tek bir kişidir. Tek bir sahabe ve tek bir tabiinden nakledildiği için, bu rivayet, hadis usulünde *ferdi mutlak haber* olarak değerlendirilmiştir. Yahya bin Main (ö.233/848), rical ve hadis alimi olup Said bin Cumhan'ı "hadisiyle amel edilmez" olarak değerlendirilmiştir. İbn Adiyy (ö.365/976) ve Buhari (ö.256/870) "Onun hadislerinde birtakım gariplikler var" diye şerh düşmüş; Buhari ondan hadis almamıştır. Bununla beraber, bu meşhur rivayeti İbn Kesir (ö.774/1327) ve İbn Teymiye (ö.728/1327) dahil pek çok alim doğru kabul ederek üzerine yorumlar yapmışlardır. Muaviye'nin de bu rivayet karşısında, *"Biz saltanata razı olduk"* dediği de rivayet edilmiştir.¹⁶⁹

İbn Haldun (ö.808/1406) bu hadisin sahih olmadığını, bu rivayetten yola çıkarak Muaviye'nin başa geçeceğinin söylenemeyeceğini belirtmiş, hilafetin zorla ele geçirildiğini ifade etmiştir. İbn Haldun, Muaviye'nin hile ile iktidarı ele geçirdiğini kabul etmekle beraber, hilafetten saltanata dönüşümünü, toplumun birliği açısından asabiyet ve zamanın şartları gereği olması gereken bir şey olarak değerlendirmiştir.¹⁷⁰

"Tekellüflü hayatın bütün itiyatlarını elde ederek bolluk içinde yaşamaya başlayan bu adamı beyler ve hükümdarlar sıkıştırmaya ve onu

¹⁶⁸ İbrahim Canan, **a.e.**, Hadis No: 1708, Ebu Davud, Sünnet 9, 4648, 4647; Tirmizi, Fiten 48, 2227, 6/411

¹⁶⁹ İlyas Canikli, **"Siyasi Kültürde Saltana Dayanak Kabul Edilen Rivayet Üzerine Bir Değerlendirme"**, Din bilimleri Akademik Araştırma Dergisi VI, 2006, Sayı: 1, s. 272

¹⁷⁰ İbn Haldun, **Mukaddime I**, s.430-431

korkutmaya başlarlar. Düşmanlık ve tecavüz insanların tabii hallerinden olduğu için gözler onun servetine dikilir, servetini elinden almak üzere birbirleriyle yarışır, her türlü hile ve çareye başvururlar, nihayet derece ve rütbeye teşvik ederek onu sultan hükmünün boyunduruğu altına sokarlar. Servetini elinden almak maksadıyla onu sorumlu tutacak zahiri bir sebep uydururlar. Sultanın hükmü çok defa zalimce olur. Çünkü adalet şer'i olan halifelige mahsustur.

*Halifeliğin ömrü ise pek kısadır. Tanrı Elçisi: "Halifelik benden sonra ancak otuz yıl devam eder, bundan sonra insanlara zulüm ve tecavüz eden ısırtıcı hükümdarlık şeklini alır" buyurmuştur. Bundan dolayı insanların cemiyetler halinde birleşerek imar ettikleri bayındır yerlerde mal ve servet sahibi kimseler kendilerini ve servetlerini koruyan kuvvetlere, hükümdarın akrabasından veyahut hükümdarın en yakın adamlarından şeref ve derece sahiplerinin veyahut devlet ve sultanı koruyan asabiyetin himayesine sığınmağa mecburdurlar ki, bu yolla kendilerini ve servetlerini tecavüzlerden koruyabilsinler, yoksa beyler, vali ve memurlar her türlü hile yollar ve vasıtalarıyla servetlerini yağma ederler."*¹⁷¹

İlyas Canikli, konuyla ilgili makalesinde, İbn Hazm (ö.456/1064), İbn Teymiyye, İbn Haldun ve birçok ulemanın saltanat hakkındaki fikirlerinin o dönemin siyasi bakış açılarını görme açısından önemli olduğunu belirtmiştir. Bununla beraber saltanatın hiçbir kutsal boyutu olmadığını, bunu ayet ve hadislerle dayandırmaya çalışmak yerine o dönemin sosyal ve siyasi şartları içerisinde ortaya çıktığını kabul etmenin daha isabetli olduğunu söylemiştir.¹⁷²

Neticede bu rivayet, Emevi dönemindeki saltanatın meşruluğuna, Peygamber'den ve Allah'tan onaylı olduğuna; Peygamber'in durumu haber verdiğine ve meşru gördüğüne delil olarak kullanılmış; saltanat sisteminin sorgulanmaması için rivayetlerle kutsallaştırılmıştır. Diğer yandan muhalefet tarafından meşru hilafetin bittiğine ve

¹⁷¹ İbn Haldun, **Mukaddime**, Cilt:2, Çeviren: Zakir Kadiri Ugan, MEB Yayınları, İstanbul, 1996, s.288

¹⁷² İlyas Canikli, **a.e.**, s. 269

meşru olmayan bir sistemin kurulduğuna delil olarak kullanılmıştır. Hilafet kavramı, mülk kavramına göre dini bir kapsama da sahipken, hükümdarlık-mülk ve saltanat kavramları, dünyevi saltanata işaret etmekteydi.¹⁷³ Ayrıca iktidarı hanedanlığa dönüştüren yönetimdekiler, önceki halifelerin Beytül Mal'e gösterdikleri hassasiyeti göstermemiş; hazineye kişisel mal muamelesi yapmış, aşırı lüks içerisinde yaşamıştır.¹⁷⁴ Gelirin adaletli dağılmaması toplumda ekonomik sıkıntılara yol açmış, bu da çeşitli isyanları beraberinde getirmiştir.

Emevi Devleti'nin kuruluş döneminden sonraki yıllarda ilk düşmanlıkların seviyesi düşmüş; Haşimilerden bazı kimseler de iktidarın imkanlarından yararlanmaya başlamıştır. Örneğin, Hz. Ali'nin oğlu Muhammed İbn el Hanefiyye (ö.81/700), İbn Abdülmelik'e (ö.86/705) biatını gösterdikten sonra birçok maddi imkan ve refaha ulaşmıştır. Bu gibi durumlar ortaya çıkınca, meşru hilafetin 30 seneye sınırlı olduğu, sonrasının meşru olmayan saltanat olduğu algısını ortadan kaldırmak gerekmiştir. Bu sebeple halifelerin sadece dört ile sınırlı olmayıp, Emevi Dönemi'ni de kapsaması, halife sayısının çokluğu gerekmiş; hilafet merkezlerinin sayısının Peygambere atfen artırılması gerekmiştir¹⁷⁵:

*“Benden sonra, Musa'nın nakibleri adedince halife gelecektir”*¹⁷⁶

*“Bu iş (hilafet) önce Medine'de, sonra Şam, Cezire, Irak ve tekrar Medine'de, nihayet Beytül Makdis'te olacaktır.”*¹⁷⁷

¹⁷³ İbn Haldun, **Mukaddime I**, s.423

¹⁷⁴ Seyfullah Kara, *“İslam Tarihi'nde İlk Zihniyet Sapması: Emeviler Döneminde Otoritenin Dünyevileştirilmesi”*, İstem Dergisi, Yıl:4, Sayı: 8, 2006, s.169

¹⁷⁵ Mehmed Said Hatiboğlu, **Siyasi - İctimai Hadiselerle Hadis Münasebetleri**, 2. Bs., Otto Y., Ankara, 2016, s. 96

¹⁷⁶ Mehmed Said Hatiboğlu, **a.e.**, s. 96

¹⁷⁷ Mehmed Said Hatiboğlu, **a.e.**, s. 97

3.1.1.4. İktidarın Hilafetin Kureyşliliği Söylemi (Mevali Politikası)

İktidar, Müslümanlar içerisinde, Müslümanları yönetme hakkının Kureyş'e ve özelde kendi kabilelerine (Ümeyyeoğullarına) ait olduğunu iddia etmiştir. Kabilelerine olan bu asabiyetçi tutumun yanında, geniş manada Arap olmayanlara karşı toplumda ırkçı bir tutum da sergilemişlerdir. Emevi iktidarı, Arap olmayan Müslümanlara sosyal ve siyasi olarak ikinci sınıf muamelesi yapmıştır, hatta Türklerin ve Arap olmayanların Müslüman olmalarının gecikme sebebinin Emevi Dönemi ırkçı politikalar olduğu da söylenmiştir.

3.1.1.4.1. İmamlar Kureyş'tendir Söylemi

Emevi iktidarı, halifeliğin Allah tarafından Kureyşlilere ve özelde Emevi ailesine verildiğini, dolayısıyla müminlerin kendilerine itaat etmekle mükellef olduklarını öne sürmüş ve iktidarın meşruiyetini devam ettirmeye çalışmışlardır. "*Mülk Kureyş'tedir*", "*İmamet Kureyş'tendir*" rivayetini söylemlerine delil olarak getirmişlerdir. Bu rivayetin yanı sıra, "*Bu iş (emîrlik) insanlardan iki kişi bâki kaldıkça Kureyş'te olmaya devam edecektir.*" benzeri Kureyşliliği destekleyen başka söylemler de kullanılmıştır.¹⁷⁸

*Ebû Hureyre (ra) anlatıyor: "Resûlullah (as) buyurdular ki: "Mülk (saltanat, idare) Kureyş'tedir. Keza (davaları hükme bağlama) Ensar'dadır. Ezan Habeşlilerdedir, emanet (güven) Ezd'dedir, yani Yemen'dedir."*¹⁷⁹

Kureyşli olmanın ahirette kurtuluşa öncelik oluşturacağına dair rivayet dahi mevcuttur:

"Kıyamet günü ilk şefaahat edecek olduklarım, Ehli Beytimdir, sonra Kureyş'ten bana en yakın olanlar, sonra Ensar, sonra bana iman etmiş

¹⁷⁸ İbrahim Canan, Kutub-i Sitte Tercüme ve Şerhi, Buhari, Menakıb 2, Ahkam 2, Enbiya 1; Müslim, İmaret 4, (1820), Hadis No: 1707, 6/406-407

¹⁷⁹ İbrahim Canan, Kutub-i Sitte Tercüme ve Şerhi, Hadis No: 4544, Tirmizi, Menakıb, (3932), 13/106

ve uymuş Yemenliler, sonra öteki Arablar, sonra gayri Arablar. Kime en önce şefaatt etmişse, o efdaldır.”¹⁸⁰

İslam tarihinde birçok alim, halife olmak için Kureyşli olmak gerektiğine dair bu görüşü desteklemiştir. Mutezile de şart koşmamakla beraber halifelik için Kureyşli olmayı önclemiştir. Diğer yanda ise salt Kureyşli olmayı kabul etmeyip, şarta bağlı olarak Kureyş’i önceleyen kişiler, rivayetleri söylem haline getirmiştir¹⁸¹:

“Dini yerine getirdikleri müddetçe, bu (yönetim) işi Kureyş’tedir. Şayet biri çıkar da onlara düşmanlığa kalkarsa Allah onu yüzükoyun yere çarpar”¹⁸²

“Ey Kureyşliler, siz bu emirliğin ehli kişilersiniz, yeter ki Allah’a isyan etmeyin. Eğer O’na isyan ederseniz, Allah sizi, kabuğu soyulmuş şu ağaç dalına çevirecek kimseyi başınıza musallat eder.”¹⁸³

İbn Haldun, hilafeti Kureyş’e özgüleyen bu anlayışların nassa dayanmadığını; Allah’ın “*ne bir asra ne bir nesle ne de bir millete ahkam tahsis etmeyeceğini*” belirterek hilafet için kifayetin şart olduğunu belirtmiştir. Bununla beraber, Emevi Devleti’nin kuruluş döneminde toplumsal şartlar gereği halifenin Kureyş’ten birinin olması gerektiğini söylemiştir. Ona göre, asabiyeti ve toplumsal nüfuzu en güçlü olan topluluk Kureyş’tir ve başka bir kavimden halife olması halinde çeşitli isyanların çıkabileceğini söylemiştir. Devletin ilk zamanlarında ihtiyacı olan bu Kureyşlilik şartının zaman içerisinde kurumsallaşma ile azaldığını da ifade etmiştir.¹⁸⁴

Muhalefetten ise, Halife’nin Kureyş’ten olması gerekmediğini, önemli olanın liyakat olduğunu vurgulayanlar olmuştur. Başta Hariciler olmak üzere, Kureyş dışındaki kabile ve milletler bu düşünceyi savunmuştur. İmamlığın sadece Kureyş’e ait olmadığını, “*Başınızdaki Habeşli bir köle olsa da itaat ediniz*”¹⁸⁵ benzeri rivayetlere dayanarak başka birçok kavimden de olabileceğini savunmuşlardır.

¹⁸⁰ M.S. Hatiboğlu, **a.e.**, s. 134

¹⁸¹ Mehmed Said Hatiboğlu, **Hilafetin Kureyşliliği**, s.86

¹⁸² Buhari, 93, “*Ahkam*”, VIII, 105

¹⁸³ Ahmed bin Hanbel, el Musned, I, 458, r.4380

¹⁸⁴ İbn Haldun, **Mukaddime I**, s.430-431

¹⁸⁵ Tirmizi, “*İlim*”, 16, 2678; Ebu Davud, “*Sünne*”, 6, 4607; 1982, I, 554.

Nitekim Hz. Peygamber savaşa giderken, Bedir’de yerine Ensardan bir kişiyi; Beni Mustalik Gazvesi’nde yerine Gıfari kabilesinden Ebu Zerr (ö.32/653)’i, Tebuk’te yerine Ensardan birini bırakmıştır.¹⁸⁶ Yerine bırakacağı kişinin Kureyşli olması gibi bir şart söz konusu olmamıştır.

3.1.1.4.2. Mevali Politikaları

Mevali, Arap olmayan Müslümanlara verilen bir isimdir. İlk İslam fetihlerinden itibaren sayıları gittikçe artan mevali nüfusunu; İranlılar, Türkler, Kuzey Afrika, Endülüs ve Mısır’daki Arap olmayan Müslümanlar oluşturmuştur.¹⁸⁷

Emevi halifeleri, mevaliye karşı ırkçı bir politika uygulamıştır. Cizye, savaşa gitmedikleri için gayrimüslimlerden alınan ve Müslümanların vergisine göre daha yüksek bir vergidir. Ancak Emevi mevaliden hem cizye almış hem onları savaşa göndermiştir. Ömer b. Abdülaziz (ö.101/720) dışındaki tüm Emevi halifeleri bunu uygulamıştır. Ömer b. Abdülaziz ise, yaşanan durumu zulüm olarak nitelemiş; halife olduktan sonra tüm valilerine birer mektup göndererek mevaliye karşı insafli davranmalarını emretmiş; İslam dinini kabul edenlerden cizye vergisinin kaldırılmasını istemiştir.

Mısır valisi, halife Ömer b. Abdülaziz’e yazdığı mektupta zımmilerin büyük oranda İslam’a yöneldiklerini ve artık cizye vermediklerini; devletin maliyesinin zarara uğrayacağını bildirmiş, Halife Ömer b. Abdülaziz ise "*Allah Hz. Muhammedi vergi memuru olarak değil, davetçi olarak göndermiştir*" diye cevap vermiştir. Ömer b. Abdülaziz döneminde mevaliye karşı adaletli davranılmış; Arap-mevali ayrımı yapılmamıştır. Sonraki halifeler ise, Abdülaziz öncesindeki uygulamaya geri dönerek mevaliden cizye vergisi almaya devam etmişlerdir.¹⁸⁸ Ayrıca, ganimetten Mevali az pay alsın diye, atlı değil yaya olarak sefere gönderilmiş; asker maaş defterlerine de kayıt edilmemişlerdir.¹⁸⁹

¹⁸⁶ M. S. Hatiboğlu, *Siyasi - İçtimai Hadiselerle Hadis Münasebetleri*, s. 49

¹⁸⁷ DİA, İsmail Yiğit, “*Mevali*”, s. 424-426

¹⁸⁸ İsmail Hakkı Atçeken, “*Ömer b. Abdülaziz Dönemi Sonrası Emevi İdarecilerinin İdarecilerin Mevali Politikaları*”, SÜİFD., 13.Sayı, Konya, 2002, s.69-77

¹⁸⁹ Julius Welhaussen, *Arap Devletleri ve Sükûtu*, Çeviren: Fikret Işıltan, Ankara, 1963, s. 145

Mevaliye karşı iktidarca yapılan ikinci sınıf muamelesi, mevalinin isyan etmesine ve çıkan bazı isyanları desteklemesine sebep olmuştur.¹⁹⁰ Örneğin, kader konusunda Emevi iktidarıyla benzer düşünen ama kendisi de bir mevali olan Cehm b. Safvan (ö.128/746), iktidarın cizye politikaları sebebiyle, muhalefetten isyan eden Haris b. Süreyc'i (ö.128/746) desteklemiştir. Muhtar es-Sekafi (66/685) isyanına en çok destek verenler, iktidarın politikaları sebebiyle, mevaliler olmuştur. Muhtar es-Sekafi, isyan etme sebebini Ehli Beytin intikamının alınması ve mevalilerin yaşadığı haksızlıklar olarak iki amaca dayandırmış, böylece bu iki kesimden destek toplamıştır. Abdullah bin Muaviye hareketi (125/744), Hz. Ali taraftarlarınca Kufe'de başlamış, vali Ömer bin Abdülaziz'e karşı ayaklanmıştır. Mevali bu isyanada destek vermiştir.¹⁹¹

Emevi Devleti'nde yönetimde etkili olan ve devletin imkanlarından en çok yararlananlar, Müslüman Araplar olmuştur. Askeri ve siyasi alanda yüksek konumlara Mevali getirilmemiş; Arap asıllı olanlar, zimmi statüsündeki Hristiyanlar ve diğer din mensupları getirilmiştir. Yerel yönetimdeki memurlar, genelde zimmi statüsündeki kişilerden oluşmuştur. Sadece mevali halkın yoğun olduğu bölgelere bazen mevali komutan atanmıştır. Halifelik Emevilerin Mervani koluna geçtikten sonra bu durum biraz daha yumuşamış, mevaliler divanda yer almaya başlamıştır.¹⁹² Bu görüşlerin yanı sıra, İrfan Aycan, Emevi Dönemi'nde mevaliye karşı siyasi ve askeri herhangi bir baskı yapılmadığını; verdiği örneklerle liyakatli olan birçok mevalinin siyasi ve askeri konumlara getirildiğini belirtmektedir.¹⁹³ Ancak bu durumun mevalinin yoğun olduğu bölgelerle, fetihler sonucu genişleyen sınırlarla ve Emevi destekçisi olmakla ilgili olduğu kanaatindeyiz.

Mevaliye sadece ekonomik ve siyasi değil, sosyal baskılar da yapılmıştır. Sosyal yaşamda mevaliye yönelik hakaret içeren dini rivayetler yaygınlaşmıştır: “*Namazi*

¹⁹⁰ Adnan Demircan, **İslam Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevali İlişkisi**, Beyan Y., İstanbul 1996, s.158-180

¹⁹¹ DİA, İsmail Yiğit, “**Mevali**”, s.424-426

¹⁹² Ali Aksu, “**Emeviler Dönemi'nde Sosyal Tabakalar**”, Cumhuriyet ÜİF, İstem, Yıl:4, Sayı:8, 2006, s. 67

¹⁹³ Haydar Hammaş, “**Emeviler Döneminde Mevali ve Zimmilerin İdarededeki Rolü**”, Çeviren: İrfan Aycan, Ankara ÜİFD, 1997, Cilt:37, s. 175-185

ancak şu üç şey bozar: Eşek, köpek ve mevla...”. Mevaliyle aynı safta yürümek, mevaliyi kendi önüne geçirmemek, mevaliyi aşağılamak için onlara “abd” ve “rakik” gibi isimler takılmıştır.¹⁹⁴ Araplar, Mevalinin arkasında namaz kılmamıştır.¹⁹⁵ Arap olmadıkları için onlara hakaret edilmiştir.¹⁹⁶ Mevali erkek ile Arap kızının evlenmesi kabahat sayılmıştır.¹⁹⁷

Araplar sözlü kültür içinde büyüdüğü için, genel olarak ilimle uğraşmayı hakir görmüşlerdir.¹⁹⁸ Dolayısıyla toplumda yazıya dair işlemlerde ve İslam literatürünün oluşmasında Arapların rağbet göstermediği bu alanda Mevali etkin bir rol üstlenmiştir. Bu rol, yöneticilik ve komutanlıktan uzak tutulan Mevali için toplumda özgüven kazanmanın ve toplumda etkili olabilmenin bir yolu olmuştur. Tefsir, fıkıh, hadis gibi İslami ilimlerde Mevali ön plana çıkmıştır. Örneğin Hicri 2.asırdan sonra ilk tefsir kitaplarını yazanların çoğunluğu Mevali’denir.¹⁹⁹ Tabiun döneminde hadis rivayet zincirlerinde, Arap asıllılar kadar Mevali de yer almıştır.²⁰⁰ Hicri 2. Yüzyılın ortasında toplumda oluşan fukaha (hukukçular) grubunun, Medine hariç nerdeyse tamamı Mevali’den oluşmuştur, ilk nahivciler de Mevalidir.²⁰¹

Tabiun dönemi mevali tefsirlerinin önemli özelliği, yoruma dayalı tefsir olmalarıdır. Örneğin ilk tefsircilerden ve mevali olan Mücahid (ö.103/721), İsrailoğullarına sofrayı indirilmediğini, ayette ifade edilen²⁰² sofranın darlığı mesel olduğunu belirtmiştir. *“İçinizden cumartesi günü hakkındaki hükmü çiğneyenleri elbette bilirsiniz. Bu yüzden*

¹⁹⁴ İsmail Hakkı Atçeken, *“Ömer b. Abdülaziz Dönemi Sonrası Emevi İdarecilerinin İdarecilerin Mevali Politikaları”*, SÜİFD., sayı:13, Konya, 2002/Bahar, s.69-88

¹⁹⁵ Adnan Demircan, *İslam Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevali İlişkisi*, Beyan Y., İstanbul, 1996, s.89-91

¹⁹⁶ Corci Zeydan, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 4. Cilt, Çeviren:Zeki Meğamiz, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1978, s. 158

¹⁹⁷ Adnan Demircan, *a.e.*, s.81-88

¹⁹⁸ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir tarihi*, Cilt:1, Ankara, 1988, s. 113

¹⁹⁹ Nur Ahmet Kurban, *“Mevali Müfessirlerin Kur’an Tefsirinin Oluşumuna Katkıları ve Onlara Yöneltilen Eleştiriler”*, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Kış 2011, Cilt:4, Sayı:16, s.271

²⁰⁰ Mustafa Öztürk, *“Mevali Raviler ve Geçmiş Kültürlerin Hadislere Etkisi: Hicri İlk İki Asır”*, Hadis Tetkikleri Dergisi, IV/1, 2006, s. 7-37

²⁰¹ Mehmet Nuri Güler, *“Fıkıh’ın Bilimleşme Sürecinde Muhalif Mevali Fıkıhı İle Tepkisel Arap Fıkıhı”*, Harran ÜİFD, 2017, Sayı 37, s. 156

²⁰² Kuran’ı Kerim, Maide Suresi, Ayet: 114

onlara, "Aşağılık maymunlar olun!" demişti."²⁰³ ayeti hakkında onların şekilsel olarak maymuna çevrilmedikleri, başka bir ayette Allah'ın eşeğe benzetmesi gibi bir teşbih olduğunu belirtmiştir. Sonraki tefsircilerden Taberi ise bu yorumun Kuran'a aykırı olduğunu belirtmiş, şeklen maymuna çevrildiklerini iddia etmiştir. Abdullah b. Abbas'ın talebelerinden olan bu dönemde yaşayan mevali müfessirlerden Mücahid gibi, Hasan Basri (ö.110/728), İkrime (ö.105/723), Said bin Cübeyr (ö.94/713) vb. müfessirlerin kendilerine özgü yorumlar ortaya koyduğu görülmüştür. Eleştiriye tabi tuttıkları halde neredeyse tüm tefsirciler Mücahid ve İkrime'den alıntı yapmışlardır. Bu dönem tefsircileri, sonradan oluşacak kelami mezheplere yakınlıkları sebebiyle de eleştirilmişlerdir.²⁰⁴

Mevalinin etkin olduğu bir diğer alan fıkıhtır. Kufe'nin öncülüğünde başlayan fıkıh anlayışı zamanla *Muhaliif Mevali Fıkıhı*'nı oluşturmuştur. Emeviler Dönemi'nde Kufe ekolü olarak ortaya çıkan düşünce, Abbasiler Dönemi'nde sistemleşmiş ve Ehli Rey olarak adlandırılmıştır. Ehli Rey, "*Hakkında açık bir nass bulunmayan fikhî bir konuda belli metotlar uygulayarak şahsi görüş*" ortaya koyan anlayışı ifade eden, mevalinin fazla olduğu Kufe merkezli bir fıkıh ekolüdür.²⁰⁵

Muhaliif Mevali Fıkıhı, tümünden gelimci içtihadî hükümleri benimsemişlerdir. Hadis rivayetlerinden haberi ahadların bir kısmını eleştirmişlerdir. *Muhaliif Mevali Fıkıhı*'nın temsilcisi Ebu Hanife ve Hanefî fıkıhdır. 25 yaşına gelen kişinin malının rüşd belirlenmesi de verilmesi; gemide başı dönen kişinin oturarak namaz kılabilmesi gibi içtihadî görüşler ortaya koymuştur. Rey ile karar vermek Mevali'ye özgü olarak görülmüş ve eleştirilmiştir.

Muhaliif Mevali Fıkıhı'na karşın, Abbasi Dönemi'nde, *Arap Tepkisinin Oluşturduğu Fıkıh* ortaya çıkmıştır. "*Din asardan ibarettir*" diyerek sadece nassi bilginin delil olduğunu savunmuşlardır. İstisnalar dışında naslardan bağımsız rey'e, akıl yürütmeye ve kişisel yorumlara karşı çıkmışlardır. Mevali'nin oluşturduğu ve akıl yürütmenin çokça kullanıldığı Ehli Rey'i "Sünnet Düşmanı" olarak nitelemişlerdir. Bu

²⁰³ Kuran'ı Kerim, Bakara Suresi, Ayet: 65

²⁰⁴ Nur Ahmet Kurban, "*Mevali Müfessirlerin Kur'an Tefsirinin Oluşumuna Katkıları ve Onlara Yöneltilen Eleştiriler*", s.265-268

²⁰⁵ DİA, M. Esat Kılıçer, "*Ehli Rey*", c.10, s.520-524

anlayış, onları önceki fikirlere şerh düşmekten ibaret bir anlayışa götürmüştür.²⁰⁶ Bu fıkıhî İmam Şafii (ö.204/820) ve İmam Malik (ö.179/795) temsil etmiştir. Onlar, göçebe Arap kültürünün değişmeyen ve değişmeyeceğini düşündüğü hayat şartlarına binaen bir fıkıh anlayışı ortaya koymuşlardır.²⁰⁷

Sonuç olarak, Emevi iktidarı politikası gereği Mevali, siyasi ve askeri mevkilerden uzak tutulmuştur. Ayrıca toplumsal olarak ikinci sınıf muamelesi görmüşlerdir. Bunun siyasi sonucu, Mevalinin iktidara karşı olan isyanlara destek vermesi olmuştur. Bunun bir başka tezahürü olarak, Mevalinin kendisini İslami ilimler alanında göstermesi olup bu dönemde çok sayıda Mevali müfessir, fakih, muhaddis ortaya çıkmıştır. Mevalinin geliştirdiği tefsir ve fıkıh anlayışı, özgün yorumlar ve içtihatlarla şekillenmiş; sonraki dönemlerde tepkisel olarak gelişen Arap kökenli gelenekçi anlayışlar bu yorumları eleştirmişlerdir.

3.1.1.5. İktidarın “Halifetullah” Söylemi

Emevi Dönemi’nde halifeler için kullanılan sıfatlarda “Allah’ın temsilcisi” anlamına gelen sıfatlar kullanılarak iktidara dini nitelik kazandırılmaya çalışıldığı görülmektedir. Emevi Devleti öncesi Dört Halife Dönemi’nde, halifeler “Hülefa-yi Raşidin” ve “Halifet-ü Rasulullah” unvanını tercih etmişlerdir. Bu unvanlar “Allah’ın temsilcisi” anlamında değil, “Vefat edenin yerine geçen, onun idarecilik görevini devam ettiren kişi” anlamındadır. Bazıları Halifetullah ünvanını, Hz. Ebu Bekir için kullansa da; Hz. Ebu Bekir’in bunu duyduğundac “Ben Allah’ın değil Rasulullah’ın halifesiyim” dediği nakledilmiştir.²⁰⁸ Daha sonra Müslümanlar ona ‘Halifetu Rasulullah’ diye seslenmişlerdir.²⁰⁹ Hz. Ebu Bekir’den sonra halife olan Hz. Ömer içinse ‘Halifetu halifeti Rasulullah’ ifadesi kullanılmıştır. Hz. Ömer (ö.23/644), bu hitabın telaffuz

²⁰⁶ Sönmez Kutlu, **İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler**, Kitabiyat Y., Ankara, 2000, s.63

²⁰⁷ Philip K. Hitti, **Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi 1**, Çev. Salih Tuğ, İstanbul, 1980, s. 46

²⁰⁸ İbn Haldun, **Mukaddime I**, s.424

²⁰⁹ İbn Haldun, **a.e.**, s.423

zorluğu ve uzunluğundan memnun kalmayınca halifenin de onayıyla ona “*Emire’l-Mü’minin*”²¹⁰ denilmeye başlanmıştır.

Emevi döneminde ise halife için; İmam²¹¹, ve Emire’l-Mü’minin (müminlerin idarecisi) ifadeleri ile “*Halifetullah*” kelimesi kullanılmaya başlanmıştır.²¹² Emevi Halifeleri için kullanılan Halifetullah (Allah’ın Halifesi) unvanı, Allah’ın yeryüzündeki temsilcisi anlamlarına gelmektedir. Emevi Devleti meşruiyet aracı olarak ilk başlarda Hz. Osman’ın (ö.35/656) velisi olma söylemini kullanmış olsa da bu söylem iktidarın meşruiyeti için yeterli gelmemiştir. Dolayısıyla iktidar, kendisinin Allah tarafından tayin edildiğini; hilafetin Allah tarafından verildiğini, halifeye itaatin Allah’a itaat etmek olduğunu ileri sürmüşlerdir.

Örneğin dönemin şairi Haris b. Hişam (ö.18/639), Muaviye’nin Basra valisi Ziyad’a (ö.53/673) “*Allah’ın Kılıcı*”, Muaviye’ye de “*Halifetullah (Allah’ın Halifesi)*” olarak hitap etmiştir. Bir başka şair Ferezdak (ö.114/732), hilafetin Allah tarafından verildiğini şöyle ifade etmiştir:

“...
Yeryüzü Allah’ındır; O, bunu, halifesine emanet etmiştir.
Yeryüzünde baş olan o, bertaraf edilmeyecektir.”²¹³

3.1.1.6. *İktidarın Biat Söylemi*

İktidarlar, sürdürülebilirliğini ancak halkın itaati ile sağlayabileceğinden²¹⁴, iktidara ne şekilde gelirse gelsinler, sonrasında biat almayı ihmal etmemişlerdir.²¹⁵

²¹⁰ İbn Kuteybe, **a.e.**, s.47

²¹¹ İbn Haldun, **a.e.**, s.433

²¹² DİA, İsmail Yiğit, “**Emeviler**”, s. 87-104

²¹³ Watt, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri**, s.100 (el Ferezdak, Divan, I, 24’ten naklen)

²¹⁴ İbn Kuteybe, **a.e.**, s. 164-166; Max Weber, **Sosyoloji Yazıları**, Çeviren: Taha Parla, İstanbul, 1998, s. 135

²¹⁵ Ejder Okumuş, **Meşruiyet Ekseninde Din ve Devlet**, İstanbul, 2003, s. 47; Sulhi Dönmezer, **Sosyoloji**, İstanbul 1978, s. 363

Emevi Devleti, kuruluşu ve işleyişi sebebiyle birçok eleştiriye maruz kaldığı için şeklen biat almaya hayati önem vermiştir. Emevi Devleti'nde biat, içi boşaltılmasına rağmen kelime ve şekil olarak devam ettirilerek “dini ve siyasi meşruiyet” kazandırma aracı olarak kullanılmıştır. Emevi Devleti'nin tüm halifeleri halktan biat almıştır.

Biat kelimesi, “*yapılan anlaşmaya bağlı kalmak ve karşılıklı anlaşmak*” anlamına gelmektedir.²¹⁶ İslam tarihinde Hz.Peygamber döneminde vahye ve dinin ilkelerine bağlılık bildirme anlamında kullanılmıştır. Dört Halife döneminde “halifeyi hür irade ile seçme ve seçilene belli şartlar dahilinde itaat etmeye söz vermeyi” ifade etmiştir.. Dört Halife döneminde biatle beraber biatin hangi durumlarda itaat edileceği kapsamı, “Kuran ve Sünnet’e uygun hareket etme” şartına bağlanmıştır.²¹⁷

Emevi Dönemi'nde biatteki ‘gönüllülük’ anlamı farklılaşmış, “atanan halifeyi mecburen kabullenme ve ona mutlak itaat üzerine söz verme” anlamına dönüşmüştür. İktidar, halifeye biat almak için nüfuz sahibi kişilere bolca para vermiştir. Bu şekilde biat etmeyenlerden, baskı ve şiddet uygulayarak biatlerini alınmıştır. Halifeye biat eden kimse, onu eleştirmeme, isyan etmeme, biati bozmama veya isyancılara destek olmamak üzere yemin etmiştir.²¹⁸

Hiz. Peygamber döneminden sonra Müslümanların sayısı arttığı için, biat genellikle toplumda itibar gören kişilerin biatı şeklinde gerçekleşmiştir. Halkın biatı ise bireysel değil, camilere çağrılarak topluca “*İşittik, itaat ettik, kitap ve sünnetle amel ettik*” demesiyle gerçekleşmiştir.

İlk üç halife, önceki halife öldükten sonra seçilmiştir. Emevi Devleti'nde ise saltanat sistemine geçildiğinden, halifeler yaşarken yerine geçecek veliahtı ilan etmiş ve onun adına biat almıştır. Hiz. Ebubekir, ölümünden önce, toplumun ileri gelenlerini toplayarak kendisinden sonra halife olarak Hiz. Ömer'i tavsiye etmiştir. Muaviye döneminde Medine valisi olan Mervan b. Hakem, Muaviye'nin oğlu için mescitte biat

²¹⁶ İbn Manzur, **Lisanu'l-Arab**, Cilt:1, s.402

²¹⁷ Mustafa Özkan, “*Emevi İktidarının İşleyişinde Biat Kavramına Yüklenen Anlam ve Biatın Fonksiyonu*”, Hitit ÜİFD, 2008, Cilt: 7, Sayı: 13, s.113-117

²¹⁸ Mustafa Özkan, **a.e.**, s. 115-119

almaya çalışırken, yapılanın *Ebu Bekir'in sünneti* olduğunu iddia ederek durumu meşrulaştırmaya çalışmıştır.

Muaviye, kendisinden sonra halife olarak atadığı oğlu Yezid'e biat için çağırdığı ileri gelenlerden Basra ileri gelenlerinden Ahnef b. Kays'ın (ö.67/687) sessiz durduğunu fark edince “*Kays, sen neden susuyorsun?*” demiştir. Kays “*Doğru söylersek senden, yalan söylersek Allah'tan korkuyoruz*” demiştir.²¹⁹ Hz. Ayşe (ö.58/678), Yezid'e biat etmek istemeyen Medineliler üzerinde aşırı baskı uygulayan Muaviye'yi uyarmıştır. İbn Abbas (ö.68/688), İbn Zübeyir (ö.73/692), İbn Ömer (ö.73/692) gibi itibar gören kişiler Yezid'e biat etmeyince, öldürme tehditleriyle biate zorlamışlardır.²²⁰

Bu dönemdeki biatin gönüllükten uzak olduğunun bir başka delili, Muaviye b. Ebu Süfyan Hicazlılara hitaben konuşmasındaki şu sözleridir: “*Allah'a yemin olsun ki iktidara geldiğime sevinmediğinizi biliyorum, ancak ben iktidarı bu kılıcımla ele geçirdim...*”²²¹. Bütün zorlama ve baskılara rağmen biat etmeyenler olmuştur. Ya da zorla biat edenler, karşılaştıkları haksızlıklar karşısında çeşitli eleştirilerde bulunmaya devam etmişlerdir. Eleştirenlerden bir kısmı silahlı ayaklanma boyutuna da ulaşmıştır.

Dört Halife döneminde halifeye biat etmeyenler, karşı çıkmadıkları sürece isyan etmiş olarak görülmemişlerdir. Örneğin Hz. Ebubekir halife olduğunda, Hz. Ali altı ay kadar ona biat etmemiştir. Emevi Dönemi'nde ise biatten kaçınmak “Emevi Devleti'nin iktidarına isyan” anlamına gelmiştir. Örneğin biat etmek istemeyen, diğer yandan biat etmezse öldürülmekten korkan Cabir bin Abdullah (ö.78/697) bu durumda nasıl davranması gerektiğini bilemeyerek, Peygamber hanımı Ümmü Seleme'den (ö.62/681) fikir almıştır.²²² Mekke'de Abdullah b. Zübeyir'e veya Hz. Hasan'a (ö.49/669) biat edenler, Emevi Devleti'ne bağlı olmadıklarını, halife olarak Zübeyir'i, Hasan'ı gördüklerini ifade etmiş oluyorlardı. Biati bozmayı bazı Emevi idarecileri imani bir mesele olarak görmüş ve biatlerini bozanları kafir olarak değerlendirip yeniden biat etmemeleri halinde onları öldürmeyi meşru görmüşlerdir.

²¹⁹ Mustafa Özkan, *Emeviler Döneminde İktidar - Ulema İlişkisi*, Ankara Okulu Y., Ankara, 2008, s.81

²²⁰ İbn Kuteybe, *a.e.*, 166-167

²²¹ İbn Kesir, *a.e.*, VIII, s.222

²²² DİA, Mehmet Yaşar Kandemir, “*Cabir b. Abdullah*”, s. 530-532; Taberi, *Tarih*, IV, s.63

Emevi Devleti'nin anlayışları sebebiyle biat etmemek gerektiğini düşünenler olduğu gibi, düzen bozulmasın diyerek destek verenler de olmuştur. Abdullah b. Zübeyr *"Yaratıcıya isyan eden kimseye itaat yoktur"* demiştir.²²³ Diğer yandan birçok alim ve lider mevcut düzeni bozmamak için iktidarı desteklemiştir. Fazlurrahman, halkın siyasi ve iç çatışmalardan kaçınmak için mevcut düzene bağlandıklarını, ulema sınıfının doğmasının da bunu hızlandığını söylemektedir. Mevcut düzen her ne olursa olsun yöneticiye itaat etme fikrini desteklemişlerdir.²²⁴

3.1.1.7. İktidarın İtaat Söylemi

Emevi halifeleri, biat aldıktan sonra sorunlar bitmemiş; toplumda birçok huzursuzluk ve isyan devam etmiştir. Bu noktada, yöneticiye itaat etmenin gerekli olup olmadığı tartışılmıştır. İktidarı da destekleyen bir kısım, yönetici nasıl olursa olsun, mutlak şartta ona itaat etmek gerektiği ve onu eleştirmemek gerektiğine dair rivayetleri söylem olarak kullanmıştır:

*Peygambere "Şayet senden sonra başımıza, hakkımızı istediğimiz halde bizi ondan men eden emirler gelirse ne yapacağız?" diye sorulmuştur. O ise; "Onların yaptıkları kendilerine, sizinkiler size. Onları dinleyin ve itaat edin." şeklinde cevap vermiştir.*²²⁵

*"Kötü bulacağınız işler göreceksiniz. Size düşen vazife sabırdır. Bunları değiştirmeye kalkmayın, değiştireceğim de demeyin. Ta ki, değiştiren bizzat Allah olsun."*²²⁶

*"Resûlullah (as) buyurdular ki: "Kim itaatten dışarı çıkar ve cemaatten ayrılır ve bu halde ölürse, cahiliye ölümü ile ölür."*²²⁷

²²³ İlyas Canikli, *a.e.*, s.286; Yakubi, *Tarih*, c. II, s. 138

²²⁴ Fazlurrahman, *İslam*, Çeviren: Mehmed Dağ - Mehmet Aydın, Selçuk Y., 3. Baskı, Ankara, 1991, s.236

²²⁵ Buhari, *Tarih*, I, 42, madde 77; Müslim, r.4782

²²⁶ M.S. Hatiboğlu, *a.e.*, s. 128

“Ebû Hüreyre (ra) anlatıyor: "Resulullah (as) buyurdular ki: "Kim bana itaat etmişse mutlaka Allah'a itaat etmiştir. Kim de bana isyan etmiş ise, mutlaka Allah'a isyan etmiştir. Kim emîre itaat ederse mutlaka bana itaat etmiş olur. Kim de emire isyan ederse mutlaka bana isyan etmiş olur."”²²⁸

“Başınızda imamlar bulunacak, onların yaptıkları işlerden iyi gördükleriniz de olacak, kötülere de. Bu sonuncudan kim yüz çevirirse selameti bulur. Fakat kim hoşlanır, arkalarında gelirse? - O takdirde onlarla harbetmeyelim mi Ya Rasulullah, diye sorulunca; - Namaz kıldıkları müddetçe hayır, dikkat edin, kim valisini günah işler görürse, bu işi kötölesin fakat işi asla itaatten ayrılmaya götürmesin.”²²⁹

Bir kısım ise, yöneticilere ancak onlar doğru işler yaptıkları müddetçe itaat etmek gerektiğini savunmuş ve şu söylemi kullanmıştır:

*“İrbâz İbnu Sâriye (ra) dedi ki: "Bir gün Resûlullah (as) bize namaz kıldırıldı. Sonra yüzünü cemaate çevirerek çok mânidar bir vaazda bulundu. Öyle ki dinleyenlerin gözleri yaşla, kalpleri de heyecanla doldu. Cemaatten biri: Ey Allah'ın Resulü, sanki bu, bir veda konuşmasıdır, bize ne tavsiye ediyorsunuz?" dedi. Size, Allah'a karşı takvada bulunmanızı, başınızda **Habeşli bir köle olsa bile emirlerini dinleyip itaat etmenizi** tavsiye ederim.”²³⁰*

İktidara ve uygulamalara eleştiri getirenler ise; iktidarın doğrularına itaat etmek gerektiği, ancak mutlak itaatın gerekmediği ve kötülüğü elinden geldiğinde düzeltmek gerektiğine dair rivayetleri söylem olarak kullanmıştır:

²²⁷ Hadis No: 1729, Buhari, Ahkam 4; Müslim, İmaret 53,1848; Nesai, Tahrim 28, 7, 123; İbnu Mace, Fiten 7, 3948, İbrahim Canan, **a.e.**, 6/439

²²⁸ Hadis No: 1726, Buhari, Ahkam 1, Cihad 109; Müslim, İmaret 33, 1853; Nesai, Beyat 27, İbrahim Canan, **a.e.**, 6/436

²²⁹ İbn Sad, Tabakat, V, 95-96

²³⁰ Hadis No: 55, Tirmizi, İlim: 16, 2678; Ebu Davud, Sünne: 6, 4607; İbrahim Canan, **a.e.**, 2/330-331

"Allah'a isyanda kula itaat yoktur." ²³¹

"Sizden kim (sünnetimize uymayan) bir münker görürse (seyirci kalmayıp) onu eliyle düzeltsin. Buna gücü yetmezse lisanıyla düzeltsin. Buna da gücü yetmezse kalbiyle buğzetsin. Bu kadarı imanın en zayıf mertebesidir." ²³²

"İbnu Ömer (ra) anlatıyor: 'Resûlullah (as) buyurdular ki: "Müslüman kişiye, hoşuna giden veya gitmeyen her hususta itaat etmesi gerekir. Ancak, masiyet (Allah'a isyan) emredilmişse o hariç, eğer masiyet emredilmişse, dinlemek de yok, itaat de yok.'" ²³³

3.1.1.8. İktidarın Muaviye'ye Hadislerle Övgü Söylemleri

Muaviye hakkında Peygamber'in söylediği rivayet edilen hem aşırı övgü hem de aşırı yergi içeren, hatta aynı metne sahip hadisin birinde Muaviye'nin cennetlik olduğu, diğerinde cehennemlik olduğunun bildirildiği rivayetler mevcuttur. İslam tarihçisi Cabiri (1936-2010), hadislerin henüz toplanıp kitaplaştırılmadığı dönemdeki bu tür rivayetlerin siyasi olduğu ve sahih hadislerle uygunluk teşkil etmediğini söylemiştir. ²³⁴

Muaviye hakkındaki övgüler; Peygamberin sözleriyle Muaviye'nin emin bir insan olduğu; halife olacağı ve halife olduğunda ona tabi olmak gerektiği; onu sevmenin farz olduğu, vahiy katibi olduğu; cennetten gelen kalemle ayetleri yazdığı; onun cennetlik olduğu ve az daha nebi olarak gönderileceğine varan çeşitli rivayetlerden oluşmaktadır. ²³⁵ Emevi iktidarını destekleyenlerce kullanılmıştır.

Muaviye'nin emin bir kişi olduğuna dair bazı rivayetler şu şekildedir;

²³¹ İbrahim Canan, **a.e.**, 6/437.

²³² Hadis No: 89, Buhari, Melahim: 17, 4340; Müslim, İman: 78 49; Ebu Davud, Salatu'l-İydeyn: 248 1140; Tirmizi, Fiten: 11 2173; Nesai, 17, 111; İbnu Mace, Fiten: 20, (4013); İbrahim Canan, **a.e.**, 2/375-376

²³³ Hadis No: 1727, Buhari, Ahkam 4, Cihad 108; Müslim, İmaret 38, (1839); Tirmizi, Cihad 29, (1708); Ebû Davud, Cihad 86, (2626); Nesai, Bey'at 34, (7, 160), İbrahim Canan, **a.e.**, 6/437

²³⁴ Cabiri, **İslam'da Siyasal Akıl**, s.592-593

²³⁵ İrfan Aycan, **a.e.**, s.37-42

Cebrail Hz. Peygambere gelmiş ve şöyle demiştir: *“Ey Muhammed! Muaviye’ye selam söyle ve ona iyi davran, çünkü o, Allah’ın kitabına karşı emindir ve vasidir. Ne güzel emindir!”*

"Güvenilir kimseler üçtür: Cebrail, ben ve Muaviye."

*“Allah katında eminler yedidir. Bunlar Kalem, Cebrail, Ben, Muaviye, Lehv, İsrâfîl ve Mikail’dir”*²³⁶

"Muaviye, ibriği aldı. Rasulullah'ın arkasından yürüdü. Rasulullah (s.a.v.), ona bakıp şöyle dedi: Ey Muaviye, eğer yönetimin başına geçersen Allah'a karşı takvalı ol ve adil davran." ²³⁷

Muaviye’nin halife olacağına dair bazı rivayetler şu şekildedir:

*Muaviye: “Beni hilafete yönlendiren yegane şey, Rasulullah'ın (s.a.v.) şu sözüdür: iktidara gelersen, iyilik yap”*²³⁸

“Muaviye kulağının arkasında bir kalem olduğu halde içeri girdi. Rasulullah (s.a.v.), ona şöyle dedi:

-Ey Muaviye, bu kulağının arkasındaki kalem de ne?

-Bu, Allah ve Rasulu için hazırladığım bir kalemdir.

-Allah, peygamberinden sana hayır mükafat versin. Vallahi ben sadece Allah'tan gelen bir vahiy üzerine seni yanıma katip yaptım. Yaptığım büyük küçük her iş mutlaka ilahi vahye dayalıdır. Ne dersin Allah, sana bir gömlek giydirirse (seni halife yaparsa) iyi olur mu?

Ümmü Habibe, kalkıp Rasulullah'ın önünde oturdu ve şöyle dedi:

-Ya Rasulallah, Cenab-ı Allah, Muaviye'ye gömlek mi giydirecek?

-Evet, yalnız onda bazı şeyler var.

-Allah'ım, ona hidayet nasib et ve onu kötülüklerden uzak tut.

*- Dünya ve ahirette onu bağışla. ”*²³⁹

²³⁶ İbn Kesir, **a.e.**, VIII, 206

²³⁷ İbn Kesir, **a.e.**, VIII, s.40

²³⁸ İbn Kesir, **a.e.**, VIII, s. 39

²³⁹ İbn Kesir, **a.e.**, VIII, s.206

Bir gün Rasulullah'ın (sav) suyunu döküyordum, kafasını kaldırdı ve bana 'benden sonra ümmetimin işlerini sen yükleneceksin, bu gerçekleştiğinde onların iyiliklerini taltif et, kötülüklerini affet' dedi. Muaviye konuşmasına devam ederek 'Ben bu makamı elde edene kadar bu ümit içinde oldum' demektedir.

"Muaviye, ibriği aldı. Rasulullah'ın arkasından yürüdü. Rasulullah (s.a.v.), ona bakıp şöyle dedi: Ey Muaviye, eğer yönetimin başına geçersen Allah'a karşı takvalı ol ve adil davran." ²⁴⁰

Bir başka rivayette, Hz. Peygamberin Muaviye'ye bizzat müjde verdiği, ümmetin başına geçeceği, Muaviye'nin ise yıllarca bu ümit ile yaşadığı rivayet edilmektedir. ²⁴¹

Muaviye'nin, Ayete'l- Kürsi'nin vahiy katipliğini yaptığı rivayet edilmektedir. Diğer yandan, Ayete'l- Kürsi'nin, Bakara suresinin 281.ayeti dışındaki bölümüyle beraber hicret yıllarında (622) indiği; Muaviye'nin ise Mekke'nin fethinden (630) sonra Müslüman olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla henüz Müslüman olmadığı tarihlerde vahiy katipliği yaptığı rivayet edilmiştir. Muaviye'nin vahiy katibi olduğu ve cennetten gelen kalemle vahyi yazdığına dair rivayetlere ait bazı örnekler şu şekildedir ²⁴²:

"Cebrail, Hz. Peygamber'e Allah'ın selamını söyleyip ona som altından yapılma bir kalem verdikten sonra güya şu ilahi vahyi tebliğ etmiştir: 'Ey habibim! Ben bu kalemi yüce arşımdan, Muaviye'ye hediye ediyorum; bu kalemi ona ver ve bununla bir Ayete'l-Kürsi yazmasını söyle...'"

"Ben Hz. Peygamber'in (sav) Ümmü Habibe'nin yanında olduğu gün yanına geldim. Muaviye kapıyı çaldı ve içeri girmesi için izin verildi, kulağının üzerinde yontulmamış bir kalem vardı. Hz. Peygamber 'kulağının üzerindeki nedir?' diye sordu. Muaviye de onu 'Allah ve

²⁴⁰ İbn Kesir, a.e., VIII, s.39

²⁴¹ İbn Kesir, a.e., VIII, s.209

²⁴² İrfan Aycan, a.e., s.38

Rasulü için hazırladım' dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber (sav) de 'vallahi bak seni ancak semadan gelen vahiy için katip edindim' dedi."

"Ya Muhammed, Aliyyül Ala şöyle buyuruyor: 'Ben kendi katımdan Muaviye'ye bir kalem hediye ettim. Ona bu kalemle 'Ayetel Kürsi'yi yazmasını, harekelemesini ve noktalamasını emret'"

Muaviye'yi sevmenin farz olduğuna dair rivayetler olduğu gibi²⁴³, neredeyse nebi olarak gönderileceğine dair rivayet örneği şu şekildedir:

*"Muaviye, hilminden ve Rabbimin kelamı üzerine güvenilirliğinden dolayı nerede ise 'Nebi' olarak gönderilecekti."*²⁴⁴

Muaviye'nin cennetlik olduğuna dair rivayetlere örneklerden birisi şudur:

"Cafer b. Ebi Talib, Rasulullah (sav)'a dört adet ayva getirir. Rasulullah (sav) da onlardan üç tanesini Muaviye'ye vererek 'Cennette beni bunlarla karşıla' der."

Yine bir başka rivayette, Hz. Peygamberin Muaviye'nin kız kardeşi olan eşi Ümmü Habibe ile diyalogunda, Ümmü Habibe'nin hem Hz. Peygamber'in Muaviye'yi çok sevdiği ve onun cennetlik olduğu anlatılmaktadır.²⁴⁵ Başka bir rivayette ise, yoldan gelecek kişinin cennetlik olduğunu belirttiği, o sırada Muaviye'nin geldiği anlatılır.²⁴⁶

3.1.1.9. İktidarda Hz. Ali'ye Lanet Söylemi

Hz. Peygamber ve amcaoğlu Hz. Ali (ö. 40/661), Haşimoğulları soyuna mensuptur. Haşimoğulları'nın Emevi Devleti'ni oluşturan Ümeyyeoğullarıyla geçmişe dayanan siyasi çekişmeleri söz konusudur. Hz. Muhammed'in peygamberliği ve sonrasında siyasi güç kazanmasıyla, Mekke'deki güçleri kaybeden Ümeyyeoğulları Muaviye'nin iktidarı ele geçirmesiyle beraber tekrar güçlenmiştir.²⁴⁷

²⁴³ İrfan Aycan, **a.e.**, s.42

²⁴⁴ İrfan Aycan, **a.e.**, s.41

²⁴⁵ İrfan Aycan, **a.e.**, s.42

²⁴⁶ İrfan Aycan, **a.e.**, s.43

²⁴⁷ İbrahim Sarıçam, **Emevi- Haşimi İlişkileri**, 4. Bs., TDV Yayınları, 2015 Ankara, s.68

Hız. Ali öldürüldükten sonra iktidarı ele geçiren Muaviye; camilerde hutbelerde Hız. Ali'yi yerme ve lanet okuma uygulamaları başlatmıştır.²⁴⁸ Hız. Ali yanlılarının muhalefetleri sebebiyle gözden düşürme ve lanetleme söylemleri Emevi Devleti boyunca devam etmiştir.

Yakubi'nin (ö.294/897) eserindeki anlatımda, namazdan sonra okunan hutbe, Muaviye'den sonra Kurban ve Ramazan bayramında başlayarak namazdan önce okunmuştur. Çünkü namazdan sonra hutbe okunduğunda, halk namaz sonrası dağılmaktadır ve hutbeyi dinlememektedir. Hız. Ali'ye yapılan hakaretleri duymak istememektedir. Halkı hutbeyi dinlemeye zorlamak için hutbeler namazdan önce okunmaya başlamıştır.²⁴⁹

Emeviler, Hız. Ali'yi hutbelerde rencide ederken Hız. Ali'nin adını direkt kullanmak yerine ona Hız. Peygamber'in "toprağın babası, toprağa bulanmış" anlamında verdiği "Ebu Turab"²⁵⁰ lakabını kullanmışlardır. Bu lakabını kullanmalarının nedeni, Hız. Ali için kullanıldığının tüm toplumda bilinmemesidir. Bu şekilde, toplumun genelinden büyük bir tepki almamışlardır.²⁵¹ Ancak Hucr b. Adiy (ö. 51/671) ve arkadaşları başta olmak üzere bu uygulamaya karşı gelenler olmuş; eleştirileri sebebiyle sonunda öldürülmüşlerdir.

Daha sonraki halifeler ve valiler, minberlerdeki bu lanetleme işlemini devlet politikası gereği devam ettirmiştir. Emevi Halifesi Ömer b. Abdülaziz halife olduğunda, 60 yıldır devam eden bu uygulama²⁵² kaldırılmıştır. Ondan sonraki halifeler ise tekrar uygulamaya koymuştur. Uygulamaya karşı çıkanlara siyasi, psikolojik ve ekonomik baskı uygulanmıştır.²⁵³ Şii hareketlerin ve Hız. Ali taraftarlığının yıllar boyu artarak devam etmesinde onu lanetleme ve yerme politikalarının rolü büyük olmuştur.

²⁴⁸ M. Bahaüddin Varol, "*Emevilerin Hız. Ali ve Taraftarlarına Hakaret Politikası Üzerine*", Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İstem Dergisi, Sayı:8, 2006, s. 83

²⁴⁹ Yakubi, **Tarih**, I, s.198

²⁵⁰ DİA, Mehmet Yaşar Kandemir, "*Ebu Turab*", s.243

²⁵¹ M. Bahaüddin Varol, "*Emevilerin Hız. Ali ve Taraftarlarına Hakaret Politikası Üzerine*", s. 83- 107

²⁵² Yakûbi, **Tarih**, II., s. 305.

²⁵³ İrfan Aycan, **a.e.**, s.170, 183, 219

Ömer b. Abdülaziz, halife olduktan sonra ilk cuma hutbesinde, hutbenin sonunda Hz. Ali'ye hakaret edildiği yere gelince günümüzde de hutbelerden sonra devam eden bir uygulamayı icra etmiş; Nahl süresinin doksanıncı ayetini okuyarak hutbesini bitirmiştir. Ömer b. Abdülaziz, valilere de bir genelge göndererek, hutbelerden Hz. Ali'ye hakaret etme olayına son verilmesini istemiştir.²⁵⁴ Genelgesini dikkate almayan valilerini şiddetli bir şekilde uyararak genelgeye uyulması noktasında taviz vermemiştir.

Diğer yandan, Ömer b. Abdülaziz döneminde şair olan Kuseyyir Uzze (ö.105/723), şiirlerinde hem Ömer b. Abdülaziz'in hem de Hz. Ali'nin karizmatik kişiliğini öven şiirler yazabilmiştir:

*“Keşke Ali'ye hakaret edilmemiş, yürürken korkulmamış,
Kötü sözlere uyulmamış olsaydı.
Hüdâ'nın ayetlerini okuyunca, Sen açık doğruyu söyledin.
Yaptığın ve söylediğin şeyle marufu destekledin
Böylece bütün müslümanlar razı oldu.”*²⁵⁵

Ömer b. Abdülaziz, Emevi iktidarının genel politikasının aksine, Hz. Ali ve onun taraftarlarına hoşgörülü bir politika izlemiştir. Muhalefet sebeplerini dinlemiş, mevcut uygulamalardaki sorunları düzeltmeye çalışmıştır. Bu sebeple Hariciler dahi, onun döneminde isyanlarını bırakmışlardır. Ömer b. Abdülaziz dönemi Emevi Devleti içerisinde iktidarın genel yapısına istisna olacak pek çok uygulama gerçekleştirmiştir. Bu sebeple, Hz. Ömer'e nispetle ikinci Ömer lakabıyla anılmıştır.

3.1.2. Muhalefetin Hilafet Hakkı Söylemleri

3.1.2.1. Hz. Ali Hakkında Övgü Rivayetleri

Hz. Ali ve Ehli Beyt hakkındaki Şii rivayetlerde Hz. Ali'ye; vasi, veli, halife, vezir gibi siyasi kapsamlı sıfatlar kullanılmaktadır. Hz. Ali ve Ehli Beyti sevmeyi emreden; onlara dil ile yermek veya fiziken eziyet etmeyi kınayan hadis rivayetleri

²⁵⁴ M. Bahaüddin Varol, “*Emevilerin Hz. Ali ve Taraftarlarına Hakaret Politikası Üzerine*”, s. 83- 107

²⁵⁵ İbn Sad, Tabakat, V, 393, 394.

yaygınlaşmıştır.²⁵⁶ Bununla beraber Sünni literatürde Hz. Ali'nin faziletlerine dair ve onu öven, bu dönemde henüz mezhepleşmeyen Şii hareketleri etkileyecek bilgi ve söylemler mevcuttur. Bu sebeple, erişim ve kıyaslama açısından bu bölümde ağırlıklı olarak Sünni kaynakları kullandık:

"Resulullah (as) şöyle buyurdular: "Ben kimin dostu (mevlası) isem, Ali de onun dostudur." ²⁵⁷

""Resulullah (as) Tebuk seferine çıkınca Hz. Ali'yi geride (Medine'de) bırakmıştı. 'Ey Allah'ın Resülü, siz beni çocukların ve kadınların arasında mı bırakıyorsunuz?' dedi (kalmak istemedi). Bunun üzerine (as): 'Sen, Hz. Harun'un, Hz. Musa yanında aldığı yeri, benim yanımda almaktan razı değil misin? Şu farkla ki, benden sonra peygamber yok!' buyurdular." ²⁵⁸

Abbasiler Dönemi'nde fırka haline dönüşen Şia'nın Emevi Dönemi'ndeki ilk oluşumları, Hz. Ali'nin hilafet hakkı üzerinden şekillenmiştir. Hz. Ali lehindeki hadis rivayetlerinin, sahabe olanları dahil olmak üzere ravilerinin tamamını, Basra ve Kufe gibi bölgelerinden aktarılmıştır.²⁵⁹ Çünkü bu bölgeler tam da Şia hareketlerinin başladığı bölgelerdir.

Hz. Ali taraftarlarından bazıları, İslam toplumunun liderliğinin Peygamberin hemen sonrasında Hz. Ali ve onun çocuklarının hakkı olduğunu savunmuşlardır.²⁶⁰ Hadislerle Hz. Ali'nin Peygamber tarafından en sevilen kişi olduğundan başlayarak, onun halife olacağı, Hz. Peygamber'in varisi olduğunu ve ona itaat etmek gerektiğini açıklayan rivayetler aktarmıştır²⁶¹:

²⁵⁶ Mahmut Demir, **Hadis ve İdeoloji**, s.143

²⁵⁷ Hadis No: 4405, Tirmizi, Menakıb, 3714, İbrahim Canan, **a.e.**,12/465

²⁵⁸ Hadis No: 4406, Buhari, Megazi 78, Fezailu'l-Ashab 9; Müslim, Fezailu'l-Ashab, 31, 2404; Tirmizi, Menakıb, 3731, İbrahim Canan, **a.e.**, 12/466

²⁵⁹ Ali Osman Ateş, **Ehli Sünnet ve Şia'nın Delil Olarak Aldığı Bazı Hadisler**, Beyan Y., İstanbul, 1996, s. 131.

²⁶⁰ E.R. Fırlalı, **Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri**, Selçuk Y., İstanbul, 1980, s.118

²⁶¹ Talat Koçyiğit, **Hadis Tarihi**, Diyanet Vakfı Yayınları, 8.bs., Ankara 2012, s. 146.

*“Rasulullah, ‘Allah’ım! Kullarından en sevdiğini bana gönder ki, benimle beraber şu kuşun etinden o da yesin. Biraz sonra Ali geldi ve beraberce yediler”.*²⁶²

*“Sefer dönüşü evlerimize dahi uğramadan Peygamber’in yanına vardık. O dört kişi geldi, ilk üçü: Ali şöyle şöyle yaptı diye anlatmaya kalktıysa da, Hz. Peygamber başını çevirdi, dinlemedi. Dördüncüsü de ayağa kalkıp aynı şeyleri tekrarlayınca Peygamber, Bunların Ali’den ne alıp veremedikleri var? Ali benden, ben ondanım. O benden sonra her müminin velisidir.”*²⁶³

*“Resulullah (as) Taif günü Hz. Ali (ra)’ı çağırdı ve onunla hususi konuşma yaptı. (Bu görüşme o kadar uzadı ki) halkın: ‘Resulullah (as) amcasının oğluyla görüşmesini uzattı’ dedi. (Resulullah bunu işitince): ‘Onunla hususi görüşmeyi ben (kendi arzumla) yapmadım. Allah (ın arzusu ve emri ile Resulü) yaptı’ açıklamasında bulundu.”*²⁶⁴

Bu rivayetler, Hz. Ali’yi her tür itirazdan uzak tutmak; hakkı olduğunu iddia edilen halifelğe Hz. Ebu Bekir zamanından beri aslında getirilmediğini belirtmek ve Hz. Peygamberin yerine Hz. Ali’yi bıraktığını²⁶⁵ söyleyerek tartışmaları bitirme amacıyla kullanılmıştır.

3.1.2.2. Şii Hareketlerin İmamet Söylemi

Arapça’da Şia; “misafiri uğurlamak, peşinden gitmek, taraftarı olmak; ayrılmak, firkalaşmak” vb. anlamına gelmektedir.²⁶⁶ Kuranı Kerim’de de bu anlamda kullanılmıştır.²⁶⁷ Şia, terim olarak ilk kez Hz. Osman’ın ölümünden sonra kullanılmaya

²⁶² Tirmizi, “Menakıb”, 20, r.3721

²⁶³ Tirmizi, r.3712

²⁶⁴ Hadis No: 4409, Tirmizi, Menakıb, (3728), İbrahim Canan, a.e.,12/470

²⁶⁵ Mehmed Said Hatiboğlu, **Siyasi- İctimai Hadiselerle Hadis Münasebetleri**, Otto Y., Ankara, 2.Bs.,2016, s. 80

²⁶⁶ İbn Manzûr, **Lisanu'l-Arab**, c.4, s.2377

²⁶⁷ Bkz. Enam 6/159; Kasas 28/15; Hicr 15/10

başlamıştır. Şia-i Osman ve Şia-i Ali şeklinde iki tarafı simgelerken²⁶⁸, zamanla taraftarlıklarını artıran ve imamete inanan Ali taraftarlarını anlatan özel bir terim olmaya başlamıştır. Şehristani (ö.548/1153), Nevbahti (ö. 310/922) ve Ebu'l-Halef el-Eşari'yi (ö.324/936) destekleyerek Şia'yı şu şekilde tanımlamıştır:

*"Şîa özellikle Ali'ye taraftar olanlardır. Onlar Ali'nin hilâfetine, gizli veya açık nass ve vasiyete dayandığını ileri sürerler. Onlara göre imamet, onun oğullarından başkasında olmaz; şayet olursa ya zulümle ya da takiyye ile olur. Şia'ya göre imâmet, toplumun menfaat ve maslahatına dayanan, bu sebeple ümmetin iradesine bırakılmış bir husus değildir. Bundan dolayı, ümmetin fertlerinin aralarında seçip iş başına getirdikleri kimse imam olamaz. İmâmet usulle ilgili bir konudur, dinin rükünüdür, hiçbir peygamberin bundan gaflet etmesi veya ihmali söz konusu olmadığı gibi, bu hususu umuma havale etmesi yahut hali üzere bırakması da câiz değildir."*²⁶⁹

Buna göre, imamlar, Hz. Hasan veya Hz. Hüseyin'in soyundan gelmelidir.²⁷⁰ İmamlar aynı zamanda vahiy alan kişiler olduğundan, vahyin de babadan oğula geçtiğini söylemiş olmaktadır. Bunun Kuran'ı Kerim veya Hz. Peygamber döneminden herhangi bir delili bulunmamaktadır. Nitekim vahiy Allah'ın seçmesine, devlet idareciliği liyakate bağlıdır. Soya dayalı asabiyet İslam'ın eleştirdiği bir düşünce sistemidir.

Şiiliğin temelini *Ali b. Ebu Talib'in imameti* konusu oluşturmuştur. İmamet, "Hz. Peygamber'in vefatından sonra İslam toplumunun dini ve siyasi liderliği görevidir". Mutezile ve Ehli Sünnet'e göre, imamet sadece dünyevi iktidarı ifade eden bir terim iken, Şia imameti sadece dünyevi otorite olarak görmemiş; nübüvvetin devamı olarak manevi yetkilere sahip olarak görmüştür. Bu sebeple "halife" ifadesi yerine "imam" kelimesini kullanmışlardır. İmamet hilafetten farklı olarak babadan oğula geçen bir sistemi de ifade etmektedir.

²⁶⁸ Neşet Çağatay, Agah Çubukçu, **İslam Mezhepler Tarihi**, AÜİF Y., Ankara,1985, s.52

²⁶⁹ Şehristani, **Milel ve Nihal**, çev. Mustafa Öz, Litera Y., 3. Basım, İstanbul, 2014, s.135

²⁷⁰ DİA, Mustafa Öz, Avni İlhan, **"İmamet"**, c.22, s. 201

Şiilik, Emevi döneminden ziyade bir sonraki dönem olan Abbasi devrinde sistemleşmiştir. Bu fırkanın ilk tezahürleri ise Emevi Dönemi'nde oluşmuştur. Emevi Dönemi'ndeki Ali taraftarlığı hareketlerini, Şiiliğin ilk tezahürü olarak görenler olmuştur. Örneğin, Hz. Ali'ye hutbelerde sövülmesi üzerine itirazlarda bulunan sahabe Hucr b Adiy'in olayını ve Hz. Hüseyin'i Kufe'ye davet etmesine rağmen, ona destek vermeyerek ölmesine sebep olan, yıllar sonra pişman olup iktidara karşı harekete geçen yaşlı isyan grubu Tevvabun Hareketi (65/685)²⁷¹'ni bu şekilde değerlendirenler olmuştur. Hz. Hüseyin'in intikamı gerekçesini öne sürerek ortaya çıkan Muhtar es-Sakafi isyanı (66/685) buna örnektir.²⁷² Ancak bu hareketler, mezhep anlamındaki Şiiliğin teori ve inançlarıyla ilgisi olmaksızın, sadece taraftarlık ve Emevi iktidarına karşı hareket boyutunda kalmıştır.

Şiiliğin ilk tezahürleri, Hz. Ali'nin hilafete layık olması ve haksızlığa uğramasından ziyade, onun "*Allah tarafından imam tayin edilmesi*" ortak noktasında gelişmiştir. Şiilikten, recat (öldüğü düşünülen imamların aslında yaşadığı), imamların Allah tarafından tayin edildiği gibi Şiiliğin temel inançları oluşmaya başladığında söz edebiliriz. Örneğin, Kerbiyye (Keysaniyye) Muhammed b. El-Hanefiyye'nin ölmediğini iddia ederek ilk recat fikrini ortaya çıkarmıştır. Büyü işleriyle uğraşan Muğire bin Said el - İcli (ö.119/737) ve çevresindekiler Muğire'nin vahiy aldığını iddia etmiştir. Ebu Mansur el-İcli (ö.123/741) vasilikle imam tayin edildiğini iddia etmiş ve çevresindekiler bunu desteklemiştir. Hz. Ali'nin akrabası Abdullah bin Muaviye'nin (ö.129/747) ölümünden sonra, onun ölmediğini ve aslında mehdi olduğunu düşünenler olmuştur. Başkalarına mehdilik atfetmeden önce Hz. Ali'ye de mehdilik ve öldükten sonra döneceği iddiası ortaya atılmış; bu konu hakkındaki tartışmalar ve itirazlar tarih kitaplarına geçmiştir. Şiilik öncesi dönemde bu inançların başlangıcıyla ilgili şöyle bir anekdot aktarılmıştır:

"Ebu'l-Kasım, Amr b. Esam'ın şöyle dediğini rivayet etmiştir:

'Hz. Ali'nin oğlu Hüseyin'e şöyle dedim:

- Şiiler, kıyamet gününden önce Ali'nin tekrar dünyaya geleceğini iddia ediyorlar.

- Yalan söylüyorlar. Bunlar aslında Ali'nin taraftarı değildirler.

²⁷¹ İbn Kesir, **a.e.**, s.411

²⁷² Watt, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri**, s. 47; İbn Kesir, **a.e.**, s.424

*Eğer onun kıyametten önce dünyaya yeniden geleceğini bilseydik, onun zevcelerini başkalarıyla evlendirmez, malını da paylaştırmazdık. ’’*²⁷³

Şia anlayışı, Hz. Ali’nin imamlığına yönelik iddiaları hakkında, Kuran’ı Kerim’in ayetlerinin yorumlarını söylem haline getirerek düşüncelerini destekleme yoluna gitmiştir. Örneğin, kendisinin vasiyetle imam olduğunu iddia eden Muğire b. Said, *"Biz emaneti göklere, yere ve dağlara teklif ettik..."*²⁷⁴ ayeti hakkındaki yorumlarında ilginç iddialar ortaya koymuştur. Emaneti *"Hz. Ali’nin ve hilafet hakkının korunması"* olarak yorumlayan Said, olumsuz kişilerden bahseden ayetlerin önceki halifeler hakkında olduğunu iddia etmiştir.

*"Sonra, insanların gölgesini yaratmış; ilk yarattığı ise, Hz. Muhammed'in gölgesi olmuştur. Sonra Muhammed'i bütün insanlığa göndermiştir. Daha sonra o, Ali b. Ebî Tâlib'i korumalarını insanlara teklif ermiş, onlar da reddetmişlerdir. Daha sonra da yeryüzüne ve dağlara aynı şeyleri teklif etmiş, onlar da reddetmişlerdir. Sonra, aynı şekilde bütün insanlara teklif etmiş ve Ömer b. el-Hattâb, Ebû Bekir'e giderek, ona Ali'nin korunması işini üstlenmesini ve onu bu dünyada aldatmasını emretmiştir. Ebu Bekir de öyle yapmıştır."*²⁷⁵

Muğire, *"...Şeytanın hali gibidir; çünkü şeytan insana inkar et der."*²⁷⁶ ayetinde kastedilen şeytanın Hz. Ömer olduğunu iddia etmektedir. Çünkü Ebu Bekir’den sonra kendisinin halife olmasını istediği ve Hz. Ali’ye karşı ikisinin bir olduğunu iddia etmiştir.²⁷⁷

Sonraki dönemde yaşamış Şii hadis ve fıkıh alimi Kuleyni’nin ayet yorumları bize önceki dönem hakkında da ipucu vermektedir: O, *"Sizin dostunuz ancak Allah, O'nun Peygamberi ve namaz kılan, zekât veren ve rükû eden müminlerdir"*²⁷⁸ ayeti ile Hz. Ali’nin velayetinin bildirildiğini anlattığını; ancak Hz. Peygamber’in *"ümme Ali'nin*

²⁷³ İbn Kesir, **el-Bidaye ve’n- Nihaye**, VIII, s.28

²⁷⁴ Kur’an-ı Kerim, Ahzab Suresi, Ayet:72

²⁷⁵ Bağdadi, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, s. 219

²⁷⁶ Kur’an-ı Kerim, Haşr Suresi, Ayet:16

²⁷⁷ Bağdadi, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, s. 220

²⁷⁸ Kur’an-ı Kerim, Maide Suresi, Ayet:55

velayetini kabul etmez de dinden çıkar” düşüncesiyle, bu kısmı ve yorumu gizlediğini belirtmiştir.²⁷⁹ Kuran’ı Kerim metninde geçmeyen ve başka bir dayanağı olmayan bu yorumun, Hz. Peygamberin hiçbir vahyi gizlemediği İslam dininde²⁸⁰, Hz. Ali’yi övmek veya halife tayin etmek için dinin temel ilkeleri açısından çelişen bir yorum ortaya koymuştur.

Sadece ayetlerin yorumlanması ile değil, Hz. Ali’nin Peygamber tarafından vasi tayin edildiğine dair rivayetler de söylem haline gelmiştir. Şii hareketlerin söylem edindiği en önemli olaylardan biri Gadir Hum Olayı’dır. Bu olay şu şekilde gerçekleşmiştir: Hz. Ali ve yanındakiler arasında bazı anlaşmazlıklar çıkmış; Hz. Peygamber’le buluşulan Gadir Hum denilen yerde sahabeler, Hz. Peygambere Hz. Ali’yi şikayet etmiştir. Bunun üzerine Peygamber *"Ben kimin mevlası isem Ali de onun mevlasıdır"* diyerek Hz. Ali’yi savunmuştur.²⁸¹ Şiiler bu olaydan yola çıkarak, Hz. Ali’nin halife tayin edildiğini, Hz. Ali hakkındaki şikayetlerin ve tartışmaların geçersiz sayılması gerektiğini savunmuşlardır.

Hasan b. el-Hasan (ö.97/716), Hz. Ali’nin torunlarından olup, bu rivayetten halifeliğin kastedilmediğini, eğer kastedilseydi, bunun namaz oruç gibi açıkça ifade edileceğini söyleyerek konunun hilafetle ilgili olmadığını söylemiştir.

Gadir Hum olayı, Hz. Peygamber’in şikayetler karşısında Hz. Ali’nin iyi niyetini anlatarak, şikayet etmemeleri gerektiğini söylemesi şeklinde de yorumlanabilir. Bununla beraber Şii anlayışlar, ayetlerdeki gibi, tarihi olay ve rivayetlere yaklaşırken de metinde olmayan ve kendi yorumlarını esas almışlardır.

Tarihsel olarak Hz. Peygamber Tebuk Seferi’ne giderken yerine Hz. Ali dışında bir sahabeyi bırakmıştır. Hz. Ali’yi ise, ailesini korumak üzere görevlendirmiştir. Bundan rahatsız olan Hz. Ali’nin, “Beni kadın ve çocukların başına mı bıraktın”²⁸² diyerek sitem ettiği rivayet edilmiştir. Peygamber’in sefere çıktığında farklı sahabeleri

²⁷⁹ Kuleyni, **el-Usûl mine'l-Kafi**, c. I., s. 289

²⁸⁰ Bkz. Kur’an-ı Kerim, Maide Suresi, Ayet: 67: “Ey peygamber, Rabbinden sana indirileni tebliğ et. Eğer (bu görevini) yapmayacak olursan, O'nun elçiliğini tebliğ etmemiş olursun. Allah seni insanlardan koruyacaktır. Şüphesiz, Allah, kafir olan bir topluluğu hidayete erdirmez.”

²⁸¹ Yakûbi, **Tarih**, II., s. 112; E. Ruhi Fırlalı, **Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri**, s.119; Abdülbaki Gölpınarlı, **Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiilik**, s. 40;

²⁸² İbn Sad, **Tabakat**, c. III., s. 24

yerine bıraktığı da bilinmektedir. Hz. Peygamber halife olarak Hz. Ali'yi bırakma niyeti olsaydı, gittiği seferlerde yerine Hz. Ali'yi bırakması beklenirdi. Bu durum, Gadir Hum olayının Şii yorumunun tarihi arka planla uyumlu olmadığını göstermektedir.

Hz. Ali yaşarken, onun halifeliğinin nassla sabit olduğuna inanan kimse bulunmamaktadır. Hz. Ali'nin hilafeti sabit olsaydı, Hz. Ayşe, Talha (ö. 34/655) ve Zübeyir (ö. 36/656) ile karşı karşıya gelmemesi beklenirdi. Hilafet hakkında Sıffin Savaşı (37/657) ortaya çıkmasına rağmen bu dönemde de imamet konusu gündeme gelmemiştir. Sadece Hz. Ali değil, oğlu Hasan da hilafeti Muaviye'ye devrederken kendisinin tayin edilmiş imam olduğunu söylememiştir. Hicri birinci asırda olmayan imamet fikri, mevalinin etkisiyle asrın sonunda ortaya çıkmaya başlamıştır.

Şii hareketlerdeki imamet fikri, sadece Hz. Ali ve onun çocukları noktasında kalmamıştır. İçlerinden bazıları, kendilerinin de (soydan olmasa dahi) tayin yoluyla imam olduklarını ve hatta kendilerinin peygamber olduklarını iddia etmişlerdir. Emevi Dönemi Şii hareket liderlerinden Muğire b. Saîd, kendisine Cebrail'in vahiy getirdiği ve Peygamber olduğunu iddia etmiştir. Ebu Mansur el-Icli ise, Ebu Cafer Muhammed bin Ali'nin halefi olduğunu, çünkü kendisini tayin ettiğini iddia etmiştir²⁸³. El- Icli, Allah'ın yarattığı ilk insanın İsa, ikincisinin ise Ali olduğunu iddia etmiştir. Kuran ayetinde belirtilmesine rağmen, peygamberlerin sonuncusu olarak nitelenen Hz. Muhammed'in²⁸⁴ son peygamber olmadığını, peygamberliğin bitmediğini; Hz. Ali'nin yanı sıra onun oğullarının da birer peygamber olduğunu, ayrıca kendisinin de bir peygamber olduğunu savunmuştur. Başka bir anlatımında göğe çıktığı, Tanrı'nın başını okşadığı, "Ey oğulcuğum, benden tebliğ et" dediğini; sonra dünyaya indiğini anlatmaktadır. Bu olaya istinaden "*Eğer gökten bir parça düşer görseler bu, birbirini üstüne yığılmış buluttur derler*"²⁸⁵ ayetindeki "*gökten düşen bir parça kisfin*" bizzat kendisi olduğunu iddia etmiştir.²⁸⁶

Şia'nın ilk merkezi olan Güney Irak'taki halk, Müslümanların fethinden önce Hristiyan Aramilerden oluşmaktaydı. Ancak üst kademesi İranlı yöneticilerden

²⁸³ Bağdadi, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, s. 223.

²⁸⁴ Kur'an-ı Kerim, Ahzab Suresi, Ayet:40

²⁸⁵ Kur'an-ı Kerim, Tur Suresi, Ayet:44

²⁸⁶ Bağdadi, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, s. 223

oluştduğundan; halk, İranlılara karşı Müslümanlara yardım etti. Dolayısıyla bu bölgedeki sonradan Müslüman olan Mevali grubunun arka planında hem Hristiyanlık hem de İran kültürü bulunmaktaydı. Dolayısıyla burada Müslüman olanların İslami yorumları, önceki din ve kültürlerin etkisi altında kalmıştır. Hristiyan teolojisi ve İsa anlayışından etkilenen Şia'nın imamet teorisi başta olmak üzere diğer teorileriyle benzerlik taşıyan pek çok yönü bulunmaktadır.²⁸⁷

Şiiliğin ilk hareketleri, göçebe kabilelere mensup kişiler tarafından oluşmuştur. Bu kabileler, İslam'dan önce İran'da sınır boylarında güvenliği sağlayarak imparatorluğa tabi olmuş kişilerdir. Bu sebeple, Müslümanlar arasında yaşanan siyasi krizlerde -göçebe geçmişe sahip Hariciler'in bağımsızlıklarına düşkünlüğünün aksine- alışık oldukları bir kişi ve güce bağlanma kültürlerini Şii teolojisi üzerinden inşa ederek, sorgulanamaz kıldıkları bir imam edinmeyi din saymışlardır.²⁸⁸ İmamların masum olduklarını, yani hiçbir hata ve günah işlemediklerini, sözlerinin mutlak doğru olduğunu kabul etmişlerdir. Bu söyleme alternatif olarak Ehli Sünnet "ümmetin masumiyetini" savunmuş; ümmetin yanlısta ittifak etmeyeceğini söylemleştirmiştir.²⁸⁹

Sonuç olarak Şii hareketlerde; Allah'a şekil izafe edilmesi, hilafetin Allah tarafından verilen bir yetkiyle Hz. Ali'nin hakkı olduğunu, ancak bunun Hz. Ebu Bekir zamanından itibaren gasp edildiği düşüncesi hakimdir. Buna göre, Hz. Ali ve oğulları imam olmalıdır. İmamet ve risaletin Allah'tan direkt olarak veya Hz. Ali kanalıyla tayinle kendilerine verildiğini iddia eden çeşitli Şii liderler, çevrelerinde insanları toplamış ve şiddet de içeren bir muhalefet içine girmişlerdir.

3.1.2.3. Muaviye ve Emeviler Hakkında Yergi Söylemleri

Muaviye'nin halifelik iddiaları karşısında onun ve ailesinin "tuleka" olduğu söylemi ile onları dinen yermeye yönelik olarak kullanılmıştır. Tuleka, yıllardır Peygambere düşmanlık eden ve bizzat savaşanların, Mekke'nin fethedilmesiyle, İslam'a konjoktür gereği girenlere verilen bir sıfattır. Özellikle Muaviye'nin babası Ebu Süfyan

²⁸⁷ Watt, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri**, 41

²⁸⁸ Watt, **a.e.**, 36; Adnan Demircan, **Haricilerin Siyasi Faliyetleri**, s.62; Fırlı, **Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri**, 89;

²⁸⁹ Mahmut Demir, **Hadis ve İdeoloji**, s. 62

için kullanılan bu tabir, Muaviye'nin halifelik iddialarıyla dini referanslı siyasi bir söylem haline gelmiştir.

Tuleka, kelime olarak “serbest bırakılanlar” demek olup, İslam’ı aslında çıkarları için benimseyenleri anlatan bir ifadeye dönüşmüştür. Çünkü İslam’a girmelerine rağmen sonrasında yaşanan Huneyn Savaşı’nda Müslümanlara saldırı yapılırca tulekadan olan bu grup hem savaşmamış hem Müslümanların yenilgi almasını istemiş ve sevinmiştir.

Tuleka ifadesi bu şekilde davranan herkesi kapsarken, daha sonradan siyasette aktif rol alacak olan Muaviye ve Emevi soyu için özellikle kullanılan bir yergi ve aşağılama ifadesi olmuştur. Örneğin, Hz. Ali zamanında Muaviye halifelik iddiasını ortaya koyduğunda, ona “talik oğlu talik” diyerek bu konuda muhatabı olmadığını ifade etmiştir. Muaviye iktidara geldiğinde bazıları tulekadan bir kimseye biat edilmesine şaşmıştır.²⁹⁰

Sadece tuleka ifadesi değil, rivayetler de yergi bağlamında kullanılmıştır. Muaviye ve Emevilerle ilgili hadis rivayetleri, övgülerin yanı sıra yergileri de içermektedir. Aynı rivayetlerin farklı versiyonları ile yergi hatta lanete varan söylemler de mevcuttur. Uydurma (mevzu) hadisler konusunda eser kaleme alan İbnül Cevzi (597/1201) bu rivayetlerle ilgili şu yorumda bulunmuştur:

*“Kendilerini ehli sünnetten sayan bir kısım adamlar, Rafizileri kızdırmak için Muaviye’nin (ra.) faziletlerine dair hadisler uydurdular. Rafiziler de onun zemmi için aynı şeyi yaptılar. Her iki cemaatin davranışı çirkin bir davranıştır.”*²⁹¹

Muaviye’ye yergiler, Hz. Peygamberin ağzından Muaviye’nin cehennemlik olduğu, ona lanet edildiği ve halife olduğunda öldürülmesi gerektiği şeklindeki rivayetlerdir. Emevi Devleti’ne muhalefet edenlerce söylem olarak kullanılmıştır. Bazı örnekler şu şekildedir:

²⁹⁰ DİA, S. Kemal Sandıkçı, “Tuleka”, c.41, s. 361-362

²⁹¹ İbnül Cevzi, **Mevzuat**, II, 249

*“Hz. Peygamber bir şeyler yazdırmak için Muaviye’yi birkaç kez çağırtmıştır. Ne var ki, her defasında yemekte cevabı gelir. Sabırları tükenince ona: “Allah karnını doyurmasın” demiştir.”*²⁹²

Bu rivayetlerin yanı sıra, cennetlik rivayetin tersine, Hz. Peygamber’in yoldan cehennemlik birinin çıkacağını söylediği ve yoldan Muaviye’nin çıktığı anlatılmaktadır.²⁹³ Yine bir gün Muaviye kardeşiyle ve devesiyle beraber yürürken bunu gören Peygamberin onlara lanet ettiği aktarılmıştır.²⁹⁴

*“Muaviye’yi benim bu mimberim üzerinde gördüğünüzde öldürün”.*²⁹⁵

Bir kişinin bu rivayeti duyduğu ve halife Hz. Ömer’e onu öldürmek üzere mektup yazdığı, ancak halifenin vefat haberi gelene kadar cevap gelmediği anlatılmaktadır.²⁹⁶

Muaviye üzerine yoğunlaşan rivayetler, onunla sınırlı kalmamış; aynı zamanda Ümeyyeoğulları’nı kapsamış ve bazı halifelere özel uyarılar içermiştir. Hicri 64 yılından itibaren Emevi Devleti’nin başına Ümeyyeoğullarının Mervani kolu geçmiştir. Bu rivayetlere göre, Hz. Peygamber yaşarken Mervaniler ve soyuna lanet etmiş; Velid isimli kişinin en az Firavun kadar kötülük yapacağını belirtmiştir:

Mervan; Hz. Peygambere dua için getirildiğinde Hz. Peygamber’in ona: *“Pek az olan, iman edip iyi işler işleyenleri müstesna, Allah buna ve sulbüne lanet etsin”* dediği; Mervanilerden halifelğe geçen Velid b. Yezid (ö. 126/744) hakkında, *“İsmi Velid olan bir adam zuhur edecek; Cehennemin direklerinden veya köşelerinden birisi onunla desteklenecektir.”* dediği; Hz. Peygamber’in bir kişinin çocuğuna Velid ismini verdiğini duyduğunda, *“Onu Firavunlarınızın isimleriyle mi isimlendirdiniz? Bu Ümmetten Velid isminde birisi çıkacak; bu Ümmete, Firavun’un kendi kavmine yaptığı kötülükten daha fazlasını yapacak”* dediği rivayet edilmiştir.²⁹⁷

²⁹² Müslim, r.6628; İbn Kesir, **a.e.**, VIII, s.199

²⁹³ İrfan Aycan, **a.e.**, s.44

²⁹⁴ İrfan Aycan, **a.e.**, s.45

²⁹⁵ Minkari, **Vakatü Sıffin**, 216; İbn Kesir, **a.e.**, VIII, s.223

²⁹⁶ Ahmed b. Hanbel, Müsned, I, 240,335

²⁹⁷ M. S. Hatiboğlu, **a.e.**, s.107- 109

3.2. İMAN-KÜFÜR SÖYLEMLERİ

Emevi Devleti'nde iktidar ve muhalefetin karşılıklı iman-küfür söylemleri geliştirdiğini görmekteyiz. Buna göre, kendilerini iman dairesi içerisinde gören anlayışlar, karşıt cephedekini küfre girmekle itham etmiştir. İman-küfür söylemleri, “büyük günah tartışmaları” bağlamında gruplarca tartışılmıştır; 73 fırka rivayeti üzerinden gruplar kendilerini hak diğerlerini batıl olarak nitelemiştir; Şiiler “tevella ve teberra” ilkesini ortaya koyarak bir inanç temeli oluşturmuş diğerlerini küfürle itham etmiştir, Hariciler “Hüküm Allah'ındır” sloganıyla iman-küfür tartışmalarında yerini almıştır.

3.2.1. Büyük Günah İşleyen (Kebire) Durumu Söylemleri

Hz. Osman'ın (ö. 35/656) vefat etmesiyle Müslümanlar arasında birçok ihtilaf ortaya çıkmıştır. Cemel ve Sıffin Savaşları olmuş; Müslümanların çoğunluğu iki kutba ayrılmış ve birbiriyle savaşmışlardır. Bu olaylardan sonra, bu günahı işleyenlerin hala Müslüman olup olmadığı, amelin imanın bir parçası olup olmadığı üzerinden büyük günah işleyen (kebire) Müslümanın durumu tartışmaları başlamıştır. Bu noktada üç tür görüş ortaya çıkmıştır. Haricilerin çoğunluğu, ameli imanın parçası görmüş ve büyük günah işleyen dinden çıktığını söylemiştir. Mürcie grubu, amel ve imanı ayıran ve günahın imanı bozmayacağını söylemiş; Mutezile grubu ise büyük günah ile iman bozulacağı ancak ahiretteki durumunun Allah'a kalacağını söylemiştir.

3.2.1.1. Hariciler ve Büyük Günah Söylemi

Hz. Ali'nin döneminin son zamanlarında ortaya çıkmış olan Hariciler, Sıffin Savaşı'ndan sonra siyasi bir mezhep olarak görünür olmuşlardır. Sıffin Savaşı sonrası tahkim olayını eleştirerek Hz. Ali ile yollarını ayırmışlardır. Cemel Savaşı'nda isyan edenler olarak gördükleri Hz. Ayşe'nin ordusuna karşın Hz. Ali'nin yanında yer almışlardır. Cemel'den sonra Hz. Ali ganimetlere el konulmasını yasaklamıştır. Hariciler, daha büyük bir şey olan öldürmenin caiz, ganimetlerin haram görülmesini

tutarsız bulmuştur. Sonrasında Sıffin'de yüzlerce kişinin ölmesi sonrası galip konumdayken anlaşmaya varılmasını eleştirmiş, öldürülen insanların neden öldüklerini sorgulamışlardır.²⁹⁸ Hz. Ali'den yollarını ayırıp onu eleştirmeye devam etmişlerdir. Hz. Ali Haricileri bitirmek üzere onlarla Nehrevan Savaşı'nı yapmıştır. Burada pek çok Harici öldürülmüştür. Hariciler üzerinde derin bir iz bırakan bu olaydan sonra, bir Harici Hz. Ali'ye suikast düzenleyerek onu şehit etmiştir.²⁹⁹

Hariciler şirk ve küfür ile ilgili tanımlamayı netleştirmeye çalışmışlardır³⁰⁰ Hariciliğin mezhepleri arasında tanım noktasında görüş farklılıkları olsa da, hepsi amelin imandan bir parça olduğu konusunda hemfikirdir. Hariciler, genel olarak yalana düşmemek için hadis rivayeti kullanmamakta ve aktarım yapmamaktadır. Bununla beraber, “*Zina eden zina ederken mümin olarak zina etmez. Hırsız da çalarken mümin olarak çalmaz*” şeklindeki rivayetleri delil göstererek³⁰¹ amelin imandan ayrı olmayacağını öne sürmüşlerdir. Bu görüşün oluşma gerekçesi, Müslüman olduğunu söyleyenlerin savaşmaları, binlerce Müslümanın ölmesi, her tür hile ve desisenin meşru görülmesi gibi durumlardır. Her şeyi mübah görüp, bu durumda hala İslam'dan bahsedilip bahsedilemeyeceği konusu tartışılarak büyük günah işleyenin İslam'la ilgisi olmadığı kanaatine varmışlardır.

Hariciler, ameli imanın bir parçası olarak gördüğünden, günahların tevbe edilmemesi insanı İslam'dan çıkardığına inanmışlardır. Bununla beraber, hangi amelin büyük günah olduğu, hangi amelin dinden çıkardığı konusunda farklı görüşlere sahip olmuşlardır. Genel olarak da, büyük günahın ne olduğundan ziyade, büyük günah işleyenin başına ne gelmesi ile ilgilenmişlerdir.³⁰²

İlk Haricilerden olan ve Hariciler'in sayı ve grupça en büyük fırkasını oluşturan Ezarika grubu, tamamen kendisi gibi düşünmeyen herkesi tekfir etmiştir.³⁰³

²⁹⁸ Mehmet Azimli, **Dört Halifeyi Farklı Okumak-1 Hz. Ali**, s.145

²⁹⁹ Taberi, **Tarih**, IV, s.47-53

³⁰⁰ Bağdadi, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, s.67

³⁰¹ İbn Kuteybe, **Hadis Müdafaası**, çev. M. Hayri Kırbasoğlu, Kayıhan Yayınevi, İstanbul, 1979, s. 61

³⁰² F. Kerim Kazanç, “*Klasik Kelami Tartışmaların Doğuşu ve Gelişimine Etki Eden Faktörler*”. OMÜİFD, XXIV-XXV, Samsun, 2000, s.185-186

³⁰³ Harun Yıldız, **Kendi Kaynakları Işığında Hariciliğin Doğuşu ve Gelişimi**, Araştırma Y., Ankara, 2010, s.106

Amelin imandan bir parça olduğunu, dolayısıyla günah işleyenin küfre girdiğini savunmuşlardır. Küfre girenin ise canının ve malının helal olduğunu söylemişler; onları öldürmeyi ve mallarına el koymayı hak görmüşlerdir. Emevi iktidarını ve destekçilerini bir kenara, kendi içlerinde kısmi görüş ayrılığı yaşadıkları Haricileri, kendileriyle Basra'dan ayrılarak hicret etmedikleri için kafır saymaktan çekinmemişlerdir.³⁰⁴ O dönemde yaşayan Salim b. Zekvan (ö. 100/718), eserinde Ezarika grubu ve özelliklerini tarafsız bir gözle söyle anlatmış ve eleştirmiştir:

“Kavimlerini esir etmeyi, kadınları ile evlenmeyi, mallarını beşe bölmeyi, çocukları öldürmeyi ve kim olduğuna aldırmaksızın tüm muhalifleri öldürmeyi (isti’raz) helal saydılar. ...Toplumlarından Allah’ın kelamını dinlemek için sığınma hakkını isteyenlerin isteğini, onları puta tapan konumunda gördükleri için geri çevirdiler.

Oysa ki Yüce Allah, Peygamberine, “Ve eğer ortak koşanlardan biri, güvence dileyip yanına gelmek isterse, onu yanına al ki Allah’ın sözünü işitsin; sonra onu güven içinde bulunacağı yere ulaştır. Böyle yap, çünkü onlar bilmez bir topluluktur”³⁰⁵ buyurmuştur. Onlar şöyle dediler: Kavmimiz, Allah’ın sözünü dinlemedi, biz de onlara sığınma hakkını bu yüzden vermedik...”³⁰⁶

Hariciliğin zamanla oluşan diğer mezheplerinde kimin tekfir edileceği değişiklik göstermiştir. Ezarika'dan ayrılan ve diğer Harici grupları Ezarika'ya göre daha esnek ve yumuşak fikirlere sahiptiler. Bu gruplar genel hatlarıyla Necdiyye, Sufriyye ve İbadiyye'dir.

Necdiyye, Necde b. Amir (ö. 72/691) liderliğinde Ezarika'dan ayrılan Harici bir gruptur. Ezarika gibi onlar da amelin imandan bir parça olduğunu savunmakla beraber tekfir tanımını Ezarika kadar geniş tutmamıştır. Örneğin; cihat etmenin oturmakta üstün olduğunu, bununla beraber oturanların (kaade) da kendilerinden olduğunu ve günaha girmediklerini belirtmiştir.³⁰⁷ Nafi bin Ezrak'a (ö.65/685) Necde b. Amir'in yazdığı mektupta; çocukların öldürülmesini helal saymasını eleştirmiştir. Allah'ın kimsenin

³⁰⁴ Harun Yıldız, **a.e.**, s.110

³⁰⁵ Kur'an-ı Kerim, Tevbe Suresi, Ayet:6

³⁰⁶ Harun Yıldız, **Kendi Kaynakları Işığında Hariciliğin Doğuşu ve Gelişimi**, s.107-108

³⁰⁷ Harun Yıldız, **a.e.**, s.111

günahından kimseyi sorumlu tutmayacağı ayetini hatırlatarak, cana kıymanın yasak olduğunu hatırlatmıştır. Necde Ezarik'in tersine, insanların bireysel günahlarından dolayı toplumdan dışlanmamaları kanaatindeydi. Gunahta ısrar eden kişinin müşrik olduğunu; bir günah işleyip onda ısrar etmeyen kişi Müslüman olarak görülmesi gerektiğini savunmuştur. Ezarika'nın sorgusuz öldürme (isti'raz) ilkesini de reddetmiştir. Kendi görüşlerini benimsemeyen kişilerle savaşmaktan kaçınmış; isyan veya şiddete başvurmamışlardır.

Necde b. Amir, halifenin otoritesine karşı yumuşak bir tutum sergilemiş, içki içen birini daha önceki mücadelelerinden dolayı affetmesi vb. uygulamalarda mutedil bir çizgi oluşturmuştur. Küfür kavramını küfri nimet, küfrü din olarak ikiye ayırmıştır. Küfri nimet, nimete şükretmemek ve küfri din ise inançsızlıktır. Böylece tekfir konusunun bir kısmını yumuşatarak her günahın küfri din olmadığı fikrini savunmuştur.

Üçüncü Harici grubu olan Sufriyye, Abdullah b. Saffar (ö. 426/035) önderliğinde kurulmuştur. İçinde yaşadıkları Basra toplumunu müşrik-kafir olarak görmüşlerdir. İlk başta Ezarik grubuna yakın fikirleri olan bu grup, kendilerine muhalif olanların kadın ve çocuklarını öldürmeyi uygun görmemişlerdir. Kendileri gibi düşünmeyenlerle, nikahlanma, varis olma ve beşeri münasebetleri helal görmüşlerdir. Grubun sonraki liderleri daha ılımlı fikirleri savunmuş olup, örneğin Şebib b. Yezid büyük günah işleyen kişi hakkında görüş bildirmemiştir. Bu yüzden Haricilerin Mürciesi denmiştir. Haricilerin büyük kollarından biri olan Sufriyye, Kuzey Afrika'ya göç etmiş, burada devlet kurmuşlardır.³⁰⁸

İçlerinden İbadiye mezhebi, en mutedil yaklaşıma sahip grup olmuş, bu sebeple de günümüze kadar sürebilmiştir.³⁰⁹ İbadiler, kible ehlini müşrik-kafir olarak niteleyen Ezarika'ya karşı çıkmıştır. Sorgusuz sualsiz öldürmeyi (isti'raz) reddetmiş, aynı kibleye yönelen insanları Müslüman görmüştür. İçinde yaşadıkları toplumun müşrik değil, sadece nimetler hakkında nankör olduğunu savunmuşlardır. Sadece kendileriyle savaşanların kanlarının ve mallarının helal olduğunu düşünmüşlerdir. Bununla beraber, İbadiler de ameli imandan bir parça görmüş; farzlardan birinin yerine getirildiğinde

³⁰⁸ Harun Yıldız, **a.e.**, s.146

³⁰⁹ Harun Yıldız, **a.e.**, s.146

veya haram olan bir şeyin işlendiğinde durumunda ortadan kalkacağını savunmuşlardır³¹⁰

3.2.1.2. *Mürcie ve Büyük Günah Söylemi*

Mürcie'nin temeli, Hz. Osman'ın ölümünden sonrasındaki olaylar ve savaşlarda tarafsız kalanlar tarafından atılmıştır.³¹¹ Mürcie; Ali-Muaviye kavgasında, Haricilerin Kebire (büyük günah işlemek) konusundaki yaklaşımına karşıt söylemle görüşlerini ortaya koymuştur. Haricilerin aksine Mürcie grubu, amel ile imanı ayrı tutmuş, amelin imandan bir parça olmadığını söylemiştir. Amelsiz imanın yani tasdikcin cennet için yeterli olduğuna dair şu tür rivayetler, Mürcie söylemlerine destek olan rivayetlerdir:

“Bana Cebrail aleyhisselam gelerek 'Ümmetinden kim Allah'a herhangi bir şeyi ortak kılmadan (şirk koşmadan) ölürse cennete girer müjdesini verdi' dedi. Ben 'Zina ve hırsızlık yapsa da mı?' diye sordum. 'Hırsızlık etse, zina yapsa da' cevabını verdi. Ben tekrar 'Yani hırsızlık ve zina yapsa da ha!' dedim. 'Evet, dedi, hırsızlık da etse, zina da yapsa! Ebu Zer patlasa da cennete girecektir.’”³¹²

“Resulullah (as) buyurdular ki: “Şefaatin, ümmetinden büyük günah sahipleri içindir.”³¹³

“Bir kimse üç şeyi ayıramazsa cemaatten nasibi yoktur. Ameli imandan, rızkı amelden, ölümü hastalıktan...”³¹⁴

“Şirk ile birlikte hiçbir fayda vermediği gibi, imanla birlikte hiçbir şey zarar vermez.”³¹⁵

³¹⁰ Harun Yıldız, **a.e.**, s.170

³¹¹ Neşet Çağatay, Agah Çubukçu, **İslam Mezhepler Tarihi**, AÜİF Y., Ankara 1985, s.141

³¹² Hadis No: 7, Buhari, Tevhid: 33; Müslim, İman: 153, 94; Tirmizi, İman: 18, 2646; İbrahim Canan, **A.e.**, 2/205-206

³¹³ Hadis No: 5090, Tirmizi, Kıyamet 12, 2437; Ebu Davud, Sünnet 23, 4739; İbn Mace, Zühd 37, (4310), İbrahim Canan, **A.e.**,14/404

³¹⁴ İbnül Cevzi, **Mevzuat**, I, 134

³¹⁵ İbnül Cevzi, **Mevzuat**, I, 136

Bu rivayetlerden anlaşılacağı üzere, amelin islamı tasdik olduğu sürece önemli olmadığı, günahları olanların ahirette bağışlanacağı ve insana bir zararı olmayacağı yönündeki söylemleri desteklemişlerdir. Haricilerin tekfirci anlayışlarına karşın Mürcie, Müslümanlar arasındaki siyasi-sosyal çekişmelerin önüne geçmeye çalışmış, birlik ve beraberlik isteyerek farklı anlayışlara hoşgörülü şekilde yaklaşmaya çalışmıştır.³¹⁶ Mürcie'nin günahları önemsizleştirdiğini düşünenlerden bazıları Mürcie'yi ameli imandan ayırması sebebiyle küfürle itham etmişlerdir:

*"Ümmetimde iki sınıf vardır ki, onların İslam'dan nasipleri yoktur:
Mürcie ve Kaderiye."*³¹⁷

Mürcie, büyük günahlar işlese dahi tüm Müslümanları mümin olarak görür ve ahiretteki durumlarının Allah'a kaldığını, Allah'ın dilerse affedip dilerse cezalandıracağını söyler. Mürcie ismi de "erteleyenler, sonraya bırakanlar" anlamını, insanların hesabı konusundaki bu fikirleri sebebiyle oluşmuştur.³¹⁸

İmamı Azam Ebu Hanife (ö. 150/767) "*Ahirete gidenlerin günahlarının akıbetini bilemeyeceğimiz*"³¹⁹ söylemi nedeniyle Mürcie olarak görülse de bu dönemde "*Mürcie'nin dediği gibi iyiliklerimiz makbul, kötülüklerimiz ise affedilmiştir diyemeyiz.*" demiştir. Ebu Zehra (1898-1974) ve Subhi Salih (1926-1986) gibi mezhep tarihçileri, mücadele ve amele önem verdiği gerekçesiyle Ebu Hanife'yi mürcieden kabul etmemişlerdir.³²⁰

Mürcie, Emevi iktidarı tarafından ve özellikle Ömer b. Abdülaziz tarafından desteklenmiştir. Haricilerin, şiddet içeren tutumlarına karşıt olarak bütünleştirici

³¹⁶ Sönmez Kutlu, **Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri**, 2.bs, Otto Y., Ankara 2016, s.301

³¹⁷ Tirmizi, "Kader", 2150

³¹⁸ DİA, Sönmez Kutlu, "**Mürcie**", c.32, s.41-45

³¹⁹ Ebu Hanife, **Risale**, 80 (Arapça)

³²⁰ Muhammed Ebu Zehra, **Mezhepler Tarihi**, s.142

biçimde ortaya çıkan ve “Din birlik ve beraberliktir”³²¹ fikrini esas alan hoşgörüye dayalı bir anlayış geliştirmiştir.

*“Mürcie, İslam toplumunu tehdit eden başta Harici zihniyetine, ikinci olarak Emevi-Haşimi çekişmesine, Emevilerin, Haricilere ve kendilerine biat etmeyen kimselere karşı oldukça acımasız davranışlarına ve mevaliyi ikinci sınıf vatandaş olarak görmelerine, özellikle de Müslümanların birbirini öldürmelerine tepki olarak doğmuş, 60/679 ile 75/694 tarihleri arasında teşekkül etmiş, uzlaşması, birlik ve barış taraftarı siyasi bir firkadır.”*³²²

Mürcie’nin tekfir etmeye karşı olan düşüncelerinin yayılması, iktidara isyan edenlerin en önemli söylemlerinden küfür söylemini eriten bir rol üstlenmiştir.

3.2.1.3. Mutezile ve Büyük Günah Söylemi

Mutezile, akla ve iradeye önem veren itikadi bir gruptur. Emevi Devleti’nin dini söylemlerinin tersi olarak, iradeyi ön plana çıkaran kader anlayışını ortaya koymuş; amel-iman tartışmalarında ise Hariciler ve Mürcie arasında bir yol izlemiştir.

Mutezile, "el-Menzile beyne'l-Menzileteyn" söylemiyle, büyük günah işleyen Müslümanın durumunun ahirette Allah’a kalacağı; Müslümanı küfre düşürmediğini, bununla beraber kötü amelin imanı bozduğunu ve insanı fasık yaptığını söylemiştir. Fasık olan insanın tövbe etmesi gerektiği; bir insanın hem büyük bir günah işleyip, sonrasında tövbe etmeden giderse, cehenneme gideceğini savunmuşlardır.

Mutezile’ye göre Emevi idarecileri ne kafir; ne de mümindir; onlar fasıktır.³²³ Onların mümin olmadığını; bununla beraber savaş açılacak kadar düşman da olmadığını

³²¹ Sönmez Kutlu, “Salim b. Zekvan’ın Sire adlı Eserindeki Mürcie ile İlgili Kısımın Tercümesi”, AÜİFD, C:35, s. 475

³²² Sönmez Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*, s.268

³²³ DİA, İlyas Çelebi, “Mu‘tezile”, c.31, s.391

düşünmüşlerdir. İktidarla bağlarını koparmamış; bununla beraber iktidarın yanlışlarıyla mücadele etmek gerektiğini savunmuşlardır.³²⁴ İdarecilerin tövbe edip aynı hataları yapmamaları halinde meşru olabileceklerini söyleyerek iktidar üzerine dini-siyasi bir baskı uygulamışlardır.³²⁵

Mutezile'ye o dönemde Kaderiyye de denmiştir. Mutezile ve Mürcie, fıkıh ekolünde Ehli Rey olarak anılmışlar. Gerek akla ve iradeye önem vermeleri, gerekse iman-amel ilişkisi hakkındaki görüşlerinden dolayı küfre girmekle suçlanmışlardır. Ashabül Hadis taraflarınca fikirlerinden dolayı dinden çıkmakla itham edilerek şu tür rivayetler de aktarılmıştır:

*“Kim Allah’ın Kitabını kendi kanaati ve bilgisine (re’yihi) dayanarak tefsir ederse, isabet bile etse hata etmiş sayılır. Kim de kendi rey ile tefsir yapar ve hata ederse, o da küfre girmiş olur”*³²⁶

*“Bir Mürci veya bir Kaderi ölüp de defnedilse, üç gün sonra kabirleri açıldığında kible yönünden dönmüş oldukları görülür”*³²⁷

3.2.2. 73 Fırka Hadisi (Fırka-i Naciye) Söylemi

73 Fırka Hadisi, Peygamberden rivayet edilen ve ümmetten 73 fırka oluşacağı, bunlardan sadece birinin kurtuluşa ereceğine dair haberdır. Ehli Sünnet, Şia ve Mutezile tarafından her grubun kendi fırkasını meşrulaştırma söylemi olarak, rivayette geçen kurtuluşa eren fırkanın (Fırka-i Naciye) kendileri olduğunu öne sürmüşlerdir. Erken

³²⁴ Muhammed Ammara, **Mutezile ve İnsan Özgürlüğü Sorunu**, Çeviren: Vahdettin İnce, Ekin Y., Bursa 1998, s.99-100

³²⁵ Cabiri, **İslam’da Siyasal Akıl**, s. 635

³²⁶ Ebu Davud, **“İlim”**, 3652, II, 344

³²⁷ İbnül Cevzi, **Mevzuat**, I, s. 277

dönem mezhepler tarihi yazarları rivayete uygun olması için fırka sayısını 73'e düşürmek veya çıkarmak durumunda kalmışlardır.³²⁸

İsrailoğullarının yaptığı tüm yanlışları İslam ümmetinin de yapacağı, onlar yetmiş iki fırkaya ayrıldığı, ümmetin de 73 fırkaya ayrılıp sadece birinin doğru yolda olacağına dair hadis rivayetleri vardır.³²⁹

*“Resulullah şöyle buyurdu: Yahudiler yetmiş bir veya yetmiş iki fırkaya ayrıldılar. Hristiyanlar da yetmiş bir veya yetmiş iki fırkaya ayrılmışlardır. Benim ümmetim ise yetmiş üç fırkaya ayrılacak.”*³³⁰

*“Yahudiler yetmiş bir fırkaya ayrıldı. Bunlardan biri cennette yetmiş cehennemdedir. Hristiyanlar ise yetmiş iki fırkaya ayrıldı. Onların yetmiş bir fırkası cehennemde biri cennettedir. Muhammed'in nefsi kudret elinde olan Allah'a and olsun ki, benim ümmetim de muhakkak yetmiş üç fırkaya ayrılacaktır. Bunlardan bir tanesi cennette yetmiş iki tanesi cehennemdedir. 'Cennette olanlar kimlerdir?', diye sorulunca, 'Cemaat' buyurdu.”*³³¹

Şu rivayet ise Muaviye b. Ebu Süfyan aracılığıyla ve babası Ebu Süfyan'dan gelmiştir:

*“Dikkat ediniz! Sizden önceki Ehl-i Kitab yetmiş iki fırkaya ayrıldılar. Bu ümmet de yetmiş üç gruba ayrılacak. Bunlardan yetmiş ikisi cehennemde bir tanesi de cennettedir. O da Cemaat'tır.”*³³²

³²⁸ E. R. Fırlı, **Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri**, s. 18; Mevlüt Özler, **İslam Düşüncesinde 73 Fırka Kavramı**, Nun Yayınları, İstanbul 1996, s. 78

³²⁹ Tirmizi, **“İman”**, 18, 2641, V, s. 26

³³⁰ Tirmizi, **“İman”**, 18, 2640; İbn Mace, **“Fiten”**, 17, 3991, X, s. 209-210

³³¹ İbn Mace, **“Fiten”**, 17, 3992, X, s.209-210

³³² Bağdadi, **Mezhepler Arası Farklar**, s. 6; Hadis No: 4776, Ebu Davud, Sünnet 1, 4597, İbrahim Canan, A.e.,13/420

73 Fırka rivayeti, Şii kaynaklarda da yer bulmuştur. Şia'nın ilk tefsircilerinden Ayyaşi Hz. Peygamberden gelen bu rivayet hakkında, kurtulan fırkanın kim olduğunu sorduklarında, “*Cemaat Cemaat*” şeklinde³³³ cevap verdiğini nakletmiştir.

Mutezile grubu da bu rivayeti kendilerine referans söylemi olarak kullanmışlardır. *Tabakatü'l-Mu'tezile*'de fırkalardan en dindar ve takvalısının Mutezile olduğunu ortaya koymuştur. Mutezili Kadı Abdulcebbar (ö. 415/1025), “*Ümmetim yetmiş fırkaya ayrılacaktır, onların ittika eden ve takva sahibi olanı Mutezile'dir.*” rivayetini aktarmıştır. Mutezili İbn Murtaza (ö.840/1436) “*Şerden itizal eden hayra düşer. Ümmetim yetmiş küsur fırkaya ayrılacaktır, onların en iyisi ve muttakisi Muteziledir.*” rivayetini öne sürmüştür.

Diğer yandan, Mutezili düşünce karşıtları 73 Fırka rivayetinin “*Ümmetim yetmiş veya yetmiş bir fırkaya ayrılacaktır. Bunlardan Zenadika olan Kaderiyye hariç tümü cennettedir*” şeklinde bir versiyonunu kullanmışlardır. Bir başka tarafta, kapsayıcılığı ve tekfir karşıtlığı söylemleriyle bilinen Mürcie, rivayetin farklı bir versiyonunu kendi söylemleri için kullanmış, “*Ümmetim yetmiş üç fırkaya ayrılacaktır. Onlardan yetmiş ikisi cennette bir tanesi de cehennemdedir*” şeklinde nakletmişlerdir.

İbn Hazm (ö.456/1064), İslam ümmetinde 72 fırkanın cehennemlik olduğunu söyleyen 73 Fırka hadisinin isnat açısından kesinlikle zayıf olduğunu belirten alimler olmuştur. Emevi Dönemi'nde hemen hemen iktidardan muhalefete, kelami, siyasi tüm fırkalarca kendi lehlerine kullanılan ve kendi gruplarının kurtuluşa eren fırka olarak yorumladıkları haliyle bir söyleme dönüşmüştür.³³⁴

3.2.3. İktidarın biatı bozma gerekçesiyle muhalefete “küfür” ithamı

İktidar, aldığı biatleri çeşitli sebeplerle bozan muhaliflerin, biatlerini bozma sebebiyle küfre girdikleri söylemiyle muhaliflere karşı olan şiddetini meşrulaştırmıştır.

³³³ Cemil Hakyemez, a.e., s.64

³³⁴ Cemil Hakyemez, a.e., s.64

Kendisi bir Harici olan Ebu Mansur el İclî ve taraftarları, muhalifleri kafir olarak görmüş ve “... Müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün”³³⁵ ayetini muhalefet eden herkesi kapsayacak şekilde değerlendirerek gizli cihat olarak telakki etmişlerdir. Hariciler ve bazı gruplar hakkında, onların küfre girdikleri ve öldürülmeleri yönünde Peygamberden olduğu iddia edilen pek çok rivayet aktarılmıştır, en ünlü rivayet Marika hadisi şu şekildedir:

*“Ahir zamanda yaşları küçük, akılları az, tecrübeleri kıt bir zümre yetişecektir. Onlar mahlukatın hayırlısı olan Peygamber’in sözünden bahsedecekler. Fakat şiddetle atılan okun avı delip çıktığı gibi, İslam dininden hemen çıkıvereceklerdir. Onların imanları boğazlarından öteye geçmeyecektir. Siz onlara nerede rastlarsanız hemen öldürünüz. Çünkü bunları öldürmekte öldüren kişiye kıyamet gününde ecir ve sevap vardır.”*³³⁶

*“Ahirzamanda yaşça küçük, akılca kıt birtakım gençler çıkacak. Yaratılmışın en hayırlısının sözünü söylerler, Kur’ân’ı okurlar. İmanları gırtlaklarından öteye geçmez. Okun avı delip geçtiği gibi dinden çıkarlar. Onlara nerede rastlarsanız onları gebertin. Zira, onları öldürene, kıyamet günü, Allah’ın vereceği ücret var.”*³³⁷

*“Sizden bir topluluk çıkacak, namazlarınızı kendi namazları yanında ve amellerinizi de kendi amelleri yanında küçük görecekler, Kur’an okuyacaklar ancak gırtlaklarından aşağı geçmeyecektir. Okun yaydan çıktığı gibi dinden çıkacaklardır”*³³⁸

*“Okun yaydan çıkması gibi dinden çıkarlar, onlar, cehennemliklerin köpekleridir”*³³⁹

³³⁵ Kur’an-ı Kerim, Tevbe Suresi, Ayet:5

³³⁶ Buhari, “*Fedailu’l-Kur’an*”, 36, “*Menakıb*”, 25

³³⁷ Hadis No: 4815, Buhari, Fezailu’l-Kur’an 36, Menakıb 25, İstıtabe 6; Müslim, Zekat 154, 1066; Ebu Davud, Sünnet 31, 4767; Nesai, Tahrim 26, 7, 119, İbrahim Canan, A.e.,13/492-493

³³⁸ Buhari, *İlahi Kelamın Müdafaası*, İz Y., İstanbul 1992, s. 53; *İbn Mace*, 12, hno: 169, I, s. 298.

³³⁹ İbn Mace, 12, hno: 173, c. I, s. 304

Günümüz İslam Tarihçisi Adnan Demircan (d.1964), “*Rasulullah(s), gerçekten Müslümanları karşı karşıya getirebilecek söz konusu ifadeleri kullanmış mıdır? Acaba kendisi münafıklara karşı böyle mi davranmıştı?*” diyerek rivayetler hakkındaki şüphesini dile getirmektedir.³⁴⁰ Hadis profesörü Mehmet Sait Hatipoğlu (d. 1933) ise Haricilerle ilgili rivayetlerin karakteristik özellikleri olduğunu ve dönemsel üretildiğini belirterek, bu rivayetlerin sahlılığını reddetmektedir.³⁴¹

Emevi dönemi boyunca, iktidar sahipleri muhalefeti batıl olmakla suçlayarak kendi mensuplarını birleştirmiş ve motive etmiştir. Örneğin;

*“Haccac, Şebible olan savaşta kendi askerlerine; ‘Ey Şamlılar! Siz emir dinleyen ve itaat eden kimselersiniz. Sabır ve yakın sahiplerisiniz. Şu pisliklerin batıl davası, sizin hak davanıza galip olmasın. Gözlerinizi yumun. Dizüstü çömelin düşmanınıza mızraklarınızın ucuyla yönelin’ demiştir”*³⁴²

Bazı grupları küfürle itham etmek, iktidarın onlara savaş açabilmesi açısından önem arz etmiştir. Böylece sözlerini bozdukları ve küfre düştükleri gerekçesiyle onlara karşı her şeyi meşru görmüşlerdir. Sahabeden olan kişileri öldürmüşler; birçok kişiye işkenceler yapmışlardır. Diğer yandan, Haricilerin şiddet içeren hareketlerinin de etkisiyle halk bu söylemleri desteklemiş ve iktidarın yaptıklarına karşı sessiz kalmıştır.

3.2.4. Şii Hareketlerde Bir İnanç Temeli olarak Hz. Ali’ye Övgü, Hz. Osman’a Yergi Söylemi (Tevella ve Teberra)

Tevella, yakınlık ve dost edinmeyi; teberra ise uzak durmayı, ilişkii kesmeyi, beri olmayı ifade eden terimlerdir.³⁴³ Emevilerin Hz. Ali ve ailesi aleyhine yürüttükleri yerme ve lanetleme politikasına karşın, Şii hareketler bir tepki olarak Hz. Ali ve ailesinin övülmesi; sevilmesi gerektiğine dair rivayetler geliştirmiş ve söylem haline

³⁴⁰ Adnan Demircan, **Hariciler’in Siyasi Faliyetleri**, s.257-258

³⁴¹ M.S. Hatiboğlu, **a.e.**, s.89

³⁴² İbn Kesir, **a.e.**, IX, s.31

³⁴³ DİA, Mustafa Öz, **“Teberri”**, c.40, s.214-215

gelmiştir. Bunun yanı sıra, önceki halifeleri ve özellikle Hz. Osman'ı yermişlerdir.³⁴⁴ Fazilet noktasından başlayan ve sevgi ve nefret etme/etmeme üzerinden şekillenen rivayetler, zamanla Şii hareketlerde daha sonra inanç temeli haline gelmiştir. Bu noktada, kimin sevilmesi, kimden nefret edilmesi gerektiğine dair ayetlerden yola çıkarak yorumlar yapıldığı gibi, rivayetlerde de Hz. Peygamber'in buna dair bilgiler verdiği söylenmektedir.

Ehli Beyti sevmek olarak geçen rivayetlerde Ehli Beyt hakkında Sünni yaklaşım, "Peygamberin eş, çocuk ve torunları" iken, Şii yaklaşımda sadece "Hz. Fatma, Hz. Ali ve çocuklarını" işaret etmektedir.³⁴⁵ Hz. Ali ve ailesini sevmeyi emreden; sevmeyenlere düşman olunması gerektiğine dair rivayetlerden ikisi şu şekildedir:

*Hz. Ali: "Daneyi açan, canlıları yaratan Zât-ı Zülcelal'e yeminle söylüyorum: Ümmî peygamberim (aleyhissalâtu vesselâm), bana şu hususu garantiledi: 'Beni mü'min olan sevecek, münafık olan da bana buğzedecektir.'"*³⁴⁶

*"Hasan ve Hüseyin'i seven beni de sevmiş sayılır, onlara buğzeden bana buğzetmiş sayılır"*³⁴⁷

Tevella ve teberrâ hakkında Kuseyyir (ö. 105/723) şiirlerde Hz.Ömer ve Hz. Ebu Bekir'den teberri ettiğinden bahsetmektedir. Kuseyyir, bu anlamda bunu söylem haline getiren kayıtlı ilk Şii olarak nitelendirilebilir.³⁴⁸ Sadece Hz. Ali ve ailesine sevgi değil, önceki halifelerin Hz. Ali'nin hakkını gasp ettiğine dair düşünceleri; o halifeler hakkında yergi rivayetleri uydurulmasına sebep olmuştur. Bir rivayette Hz. Osman, Hz. Ali'ye kendisi hakkında hadis bilip bilmediğini sormuştur. Hz. Ali ise bunun üzerine Peygamberin Hz.Osman'a iki kez lanet ettiğini ve görüşünü değiştirmedikini belirtmiştir.³⁴⁹

³⁴⁴ Mahmut Demir, **Hadis ve İdeoloji**, s. 135

³⁴⁵ Mahmut Demir, **Hadis ve İdeoloji**, s.29

³⁴⁶ Hadis No: 4408, Müslim, İman 131, (78); Tirmizi, Menakıb, (3737); Nesai, İman 20, (8, 117), İbrahim Canan, **A.e.**,12/468

³⁴⁷ İbn Mace, "**Sünne**", 11/12, No:143

³⁴⁸ Hasan Onat, **Emeviler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği**, Türk Diyanet Vakfı Y., Ankara, 1993, s.117

³⁴⁹ Mahmut Demir, **Hadis ve İdeoloji**, s.54

Hız. Osman'a karşı bu tür söylemlere karşın, onun mutlak cennetlik olduğu ve yaptıklarından sorumlu olmadığına dair rivayetler söylem haline gelmiştir. Hız. Peygamber Tebük'e sefere çıkarken Hız. Osman, "Ey Allah'ın Rasulü, üzerinde teçhizatıyla 100 deve veriyorum" demiştir. Daha sonra bu sayıyı 300'e çıkarmıştır. "Bu bağışından sonra Osman ne yapsa bir şey olmaz" dediğı, bir diğerk rivayette, "Bugünden sonra Osman'ın yaptığı hiçbir şey ona zarar vermez."³⁵⁰ dediğı aktarılmıştır.

Diğerk yandan, halifeler arasında bu tür ayırım ve gerilimler olması, Ehli Sünnet ekolü açısından kabul edilmemiş; halife olma sırasına göre dört halifenin birlikte zikredildiğı, bir örneğini verdiğimiz türden rivayetler ortaya çıkmıştır:

*"Allah ashabımı, peygamberler hariç tüm alemlere üstün kılmıştır. Ve onlardan dört tanesine ayrı bir yer vermiştir. Bunlar Ebu Bekir, Ömer, Osman ve Ali'dir"*³⁵¹

*"Allah Rasulünden sonra insanların en hayırlıları, Ebubekir, Ömer, Osman ve Ali'dir."*³⁵²

3.2.5. Haricilerin "Hüküm Allah'ındır" diyerek iktidara "küfür" ithamı

Hariciler genel olarak, toplumun yoksul ve sosyo-ekonomik olarak en alt kesimlerinden³⁵³, Kuzey Araplarından ve İslamiyet öncesindeki çölde yaşayan göçebe Bedevilerden oluşmuştur. Yerleşik-toplumsal yapıdaki uzlaş, uyum ve ara renklerin olmaması³⁵⁴; sert ve inatçı karaktere sahip olmaları, İslam'ı kabul ettikten sonra İslam

³⁵⁰ Hadis No: 4401, Tirmizi, Menakıb, (3702), İbrahim Canan, A.e.,12/463

³⁵¹ Mahmut Demir, **Hadis ve İdeoloji**, s.285

³⁵² Ebul Hasan el Eşari, **İlk Dönem İslam Mezhepleri**, Çeviren: Mehmet Dalkılıç- Ömer Aydın, Kabalcı Y., İstanbul, 2005, s. 431

³⁵³ Hamid Dabaşı, **İslamda Otorite: Peygamberin Gelişinden Emevi İdaresine Kadar**, Çeviren: Süleyman Erol Gündüz, İnsan Y., İstanbul, 1995, s.23

³⁵⁴ William Montgomery Watt, **İslami Tetkikler**, çev. Süleyman Ateş, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Y., Ankara 1968, s.165

hakkındaki yorumlarının köşeli olmasına sebep olmuştur. İslam tarihinde ilk siyasi grup olarak ortaya çıkan Hariciler³⁵⁵, daha sona dini bir hüviyet kazanmışlardır. İçlerinden bir grup, aykırı görüşleri ile İslam tarihinin en katı ve şiddet yanlısı gurubu olarak tarihe geçmişlerse de ³⁵⁶, diğer grupları bu aykırı görüşleri de eleştirerek ayırmışlardır.

Hariciler, Sıffin Savaşı'nda Hz. Ali'yi desteklemekte iken, yenilen Muaviye tarafı Kuran'ı Kerim sayfalarını mızraklara takarak Hz. Ali ordusunda kafa karışıklığı oluşturmak istemiş ve başarmıştır. Savaşı durdurarak hakem tayin etmeyi ve halife seçimini sonrasına bırakmayı teklif etmiş; savaşın durdurulması için taraflar bu teklifi kabul etmişlerdir (Tahkim Hadisesi). Tahkim olayında, Hz. Ali'nin de Muaviye'nin de halifelik iddiasından vazgeçeceği ve seçimin sonraya bırakılacağı anlaşması yapılmıştır. Hz. Ali, savaşın bitmesi için teklifi kabul etmiş ve insanların önünde halifelikten vazgeçtiğini açıklamış; Muaviye'ye sıra geldiğinde ise o halifelik iddiasını açıklamıştır. Bu durum Muaviye'ye avantaj kazandırmıştır. Hariciler tahkimin gündeme geldiği sırada “Hüküm ancak Allah'ındır”³⁵⁷ ayetini söylem haline getirmiş; kazanmakta iken anlaşma yapmayı ve halifelik iddiasından geri çekilmeyi eleştirmişlerdir. Kuran ve sünnet varken, Allah'ın “fitne kalmayınca kadar savaşın” emri olmasına rağmen, insanların hakemliğine başvurmayı küfür olarak yorumlayarak, hakem teklifini kabul eden savaşın taraflarını tekfir etmişlerdir.³⁵⁸ Ayrıca yaşananlar karşısında tutarlılık aramışlardır:

*“Eğer karşı taraf mümin ise, mümine karşı savaşmak haram iken niye bizi savaştırdı, değilse niye yok edinceye kadar savaştırmadı, ganimet ve esir almaya izin vermedi? Kendisini müminlerin emiri konumundan niye düşürdü?”*³⁵⁹

Hariciler, “Büyük günah işleyen kimse kafirdir” fikrini, “La hükme lillah” (Allah'ın hükmünden başka hüküm yoktur) ayetine bağlamışlardır. Bir sürü cana

³⁵⁵ Ethem Ruhi Fırlı, “**Hariciliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı**”, AÜİFD, 1978, XX, s. 245

³⁵⁶ Muhammed Ebu Zehra, **Mezhepler Tarihi**, çev. Sıbğatullah Kaya, Çelik Yayınevi, İstanbul 2016, s.88

³⁵⁷ Bkz. Kur'an-ı Kerim, Enam Suresi, Ayet: 57; Yusuf Suresi, Ayet: 40, 67

³⁵⁸ İbn Kuteybe, **a.e.**, s. 134-135

³⁵⁹ Belaruzi'den naklen, Mehmet Azimli, **Dört Halifeyi Farklı Okumak-1 Hz. Ali**, s.149-150

kıyarak ve her tür günaha girilmesi durumunda orada İslam'dan bahsedilemeyeceğini belirtmişlerdir. Büyük günah işleyenin Allah'ın haram kıldığını helal saymış olduğunu, bunun insanı cehenneme götürdüğünü söylemişlerdir.³⁶⁰

Haricilerin dini söylemlerine bakıldığında, rivayetleri ve hadisleri en az kullanan grup olduğunu görmekteyiz. Çünkü günahın insanı dinden çıkaracağını düşünerek, Hz. Peygamber'e nispeten kesin olmayan bir sözün söylenmesini ve yayılmasını doğru bulmamışlardır. Çağlarında yüzbinlerce uydurma rivayetin dolaşıyor olmasından hareketle bu konuda hassas davranmışlardır. Genel olarak hadis rivayet etmemiş, var olan rivayetleri kullanmamış, bunun yerine ayetleri kullanarak söylemlerini desteklemişlerdir.

Hariciler, Emevi iktidarını en çok uğraştıran grup olmuştur. İktidara karşı duruşlarını ve eleştirilerini devam ettirmiş, iktidara karşı sık sık isyan etmişlerdir. Zalim yönetici olarak gördükleri Emevi iktidarının yanlışlarına karşı savaşmayı cihat-dini bir vecibe olarak görmüşlerdir.³⁶¹ Hariciler, genel Emevi politikası olan kavmiyetçi anlayışına yüksek perdeden karşı çıkmışlardır. Bu sebeple, iktidar tarafından sürekli dışlanmış ve iktidar tarafından kötü gösterilmeye çalışılmıştır. İktidarın baskıları üzerine ilerleyen yıllarda daha uzaktaki topraklarda -İran, Afrika- kendilerini ifade edebilmişlerdir. Emevi idarecilerinden Ömer b. Abdülaziz onlara hoşgörülü davranmış, Hariciler de halifeye karşı isyanlarını durdurmuşlardır. Ancak ona da Emevi soyundan beri olduğunu ortaya koymasını istemişlerdir. Ömer b. Abdülaziz Haricilerden şiddete dönük olanlarıyla yaptığı konuşmada şunları söylemiştir:

"Sizler haksız yere insanları öldürenlerden beri değilsiniz, onları seviyorsunuz da ben neden dini bir olan soyuma teberri edeyim. Sizler insanlardan Resulüallah istediklerini reddediyor, Resulüallah reddettiğini kabul ediyorsunuz. Allah'tan korkun!"

Resulüallah yanında emniyette olan sizin yanınızda korkuyor; Resulüallah yanında korkan sizin yanınızda emniyettedir. Kelime-i şahadet getiren sizlerden korkmaktadır. Fakat Resulüallah yanında Kelime-i şahadet getirenin canı, malı ve namusu emniyette idi. Şimdi bunu söyleyeni

³⁶⁰ DİA, Ethem Ruhi Fırlalı, "Hariciler", c.16, s.169-175

³⁶¹ Muhammed Ebu Zehra, **Mezhepler Tarihi**, s.76

siz katlediyorsunuz oysa diğer dine mensup olanlar sizin yanınızda emniyettedir."³⁶²

Hariciler hakkında genellikle rakiplerinin tanımlamaları kaynaklara geçmiştir. Aykırı örnekler vererek onlar hakkında oldukça kötücül bir portre çizilmiştir. Hatta tarihteki en kritik olaylar Hariciler üzerine atılarak tutarsızlıklar sergiledikleri söylenerek hedef tahtasına oturtulmuştur. Tarihteki tüm suçlar onlar üzerine atılmıştır. Örneğin, Hariciler Hz. Ali'nin son döneminde ortaya çıkmasına rağmen, Cemel Savaşı'nın müsebbibi olarak Hariciler gösterilmiştir. Buna göre Hz. Ali ve Hz. Ayşe tarafı aslında anlaşmış olup savaşmayacaklarken, Haricilerin temelini oluşturan Sebeyye grubun saldırıları sebebiyle savaşın patlak verdiği anlatılmaktadır. Oysa Sebeyye grubu, sonradan oluşan Şia'nın temelini oluşturmuştur, Haricilerle ilgili değildir.³⁶³

Hz. Ali'yi Tahkime zorlayanların Hariciler olduğu, Tahkim olunca da Hz. Ali'yi küfürle itham ettikleri anlatılmaktadır. Oysa Haricilerin Sıffin'de tahkime en başından beri karşı çıktığı ve anlaşmaya yanaşmadığı, zaten galip oldukları savaşta devam etmek isteyen yegane grup olduğu bununla beraber Hz. Ali'nin çoğunluğun görüşüne uyarak Tahkime gittiği anlatılmaktadır. Hariciler, Tahkim'de Hz. Ali'yi tutarsız bularak ondan ayrılmışlardır. Yine Tahkim olayında, Hz. Ali'nin tuzağa düşmesine sebep olan hakem Ebu Musa'nın seçiminde, Haricilerin baskılarının etkili olduğu söylenmektedir. Tahkim olayını desteklemeyen Haricilerin hakem isteğinde bulunmaları tutarsız bir durum oluşturmaktadır. Diğer yandan, Ebu Musa'yı isteyenlerin Güney Arapları olduğu, Haricilerin ise Kuzey Araplarından oluştuğu ve aralarında yıllara dayanan ayrılık olduğu bilinmektedir.³⁶⁴

Hz. Ali'den ayrılan Hariciler, önemli bir askeri gücü oluşturmaktaydı. Muaviye üzerine gitmek isteyen Hz. Ali, Haricileri savaşmak için kendi yanına çekmeye çalışsa da bunu başaramamıştır. Muaviye ile savaşmadan önce Haricilere savaş açarak

³⁶² İbn Kuteybe, **a.e.**, s.443

³⁶³ Mehmet Azimli, **a.e.**, s.143-144

³⁶⁴ Mehmet Azimli, **a.e.**, s.145-148

Nehrevan'da onlara büyük bir yıkım yaşatmıştır. Binlerce Harici ölmüştür.³⁶⁵ Hz. Ali de askeri gücünü kaybederek Muaviye'nin gücünü artırmıştır. Siyasi iki tarafın da küfre girdiğini belirten Hariciler, iki tarafı da öldürmek istemiş ancak Hz. Ali'yi öldürmüş, Muaviye'yi öldürememiştir.³⁶⁶ Böylece, Muaviye'nin beklediğinden daha erken iktidara gelmesine neden olmuşlardır.³⁶⁷

3.3. KADER- İRADE SÖYLEMLERİ

Kader kavramı ve ilgili tartışmalar, Emeviler'den önce Cahiliyye Araplarında ve Dört Halife döneminde de olmuştur. Bunlardan farklı olarak Emevi Dönemi'ndeki kader tartışmaları, kader konusunda fırkalaşma düzeyinde olup siyasi taraflarca desteklenmiştir. Kader hakkındaki tartışmalarda iki taraf oluşmuştur; bunlardan birisi Cebriyye, diğeri ise Kaderiyye-Mutezile'nin kader anlayışıdır. Cebriyye'nin kaderci kader anlayışı iktidar tarafından desteklenirken, Kaderiyye ve Mutezile'nin insanın iradesine önem veren anlayışı muhalefet tarafından savunulmuştur.

Kader konusunda, ayetlerin yorumlanması dışında rivayetler, önemli bir söylem oluşturmuştur. İlk hadis nüshasından 138 hadis arasından 3 tanesi kaderle ilgiliyken, ilk 200 yılda yalnızca 10 hadis rivayeti mevcuttur. H. 3. Yüzyıldan sonra ise hadislerde ciddi bir çoğalma söz konusu olmuş; cebri destekleyen rivayetler artarken özgür iradeyi destekleyen rivayetlerde artış olmamıştır. H.4. yüzyıldan sonra ise kader konusu güncelliğini yitirmiş, rivayet artışı da görülmemiştir.³⁶⁸ Bu durum, cebri anlayış hakkındaki rivayet ve söylemlerin çoğaltılarak iktidar tarafından bilginin üretildiği ve dini meşrulaştırma aracı olarak kullanıldığının bir göstergesidir.

Emevi Dönemi'nde, kader hakkında tartışmanın dinen meşru olup olduğuna dair tartışmalar yaşanmıştır. Cebri kader anlayışı, *kadere imanı* iman esaslarından biri olarak kabul etmiş; kader hakkında konuşmanın ve tartışmanın günah olduğunu savunmuştur. Mutezile ise, Allah'ın sıfatları hakkında dahi tartışmanın mübah

³⁶⁵ Mehmet Azimli, **a.e.**, s.151-154

³⁶⁶ İbn Kuteybe, **a.e.**, s.150-151

³⁶⁷ İrfan Aycan, **a.e.**, s.130

³⁶⁸ H.Musa Bağcı, **İnsanın Kaderi Hadislerin Telkin Ettiği Kader Anlayışı**, Ankara Okulu Y., Ankara 2009, s.143- 147

olduğunu, bu sebeple kader hakkında da tartışmakta bir sorun olmadığını savunmuştur. Bu şekilde, iktidar alinyazısı anlayışı ile uygulamalarına itirazları azaltıp yaptıklarını meşrulaştırırken, muhalefet uygulamaları tartışılabilir hale getirip iradeyi gündeme getirmiştir.

3.3.1. Cebriyye'nin Kader Anlayışı ve İktidar

Cebriye, insanlara ait fiillerin Allah tarafından ve onun gücünün zorlayıcı tesiriyle meydana geldiğini savunan gruplara verilen addır.³⁶⁹ Onlar, insanın davranışlarında irade ve sorumluluğu olmadığını³⁷⁰ ileri sürmüşlerdir. Emevi Dönemi'nde bu anlayışın iki önemli savunucusu Cehm bin Safvan (ö.128/746) ve fikirlerinden etkilendiği Cad bin Dirhem'dir (ö. 124/742).³⁷¹ Cad b. Dirhem ve Cehm b. Safvan, insanın fiillerinde iradesinin olmadığını; tüm fiillerimizin Allah tarafından yaratıldığını, insanın fiillerinin zorunlu olduğunu; insanın fiillerinde kudret sahibi olmasının insana yaratma sıfatı verileceğini söyleyerek³⁷²; Allah'ın insanlara benzemediğini ya da benzetilmemesi gerektiğini savunmuşlar, Allah'ın sıfatlarını nefyetmişlerdir.³⁷³

Cad b. Dirhem'in kader düşüncesi, iktidar tarafından desteklense de siyasi düşünceleri iktidar tarafından tehlike olarak algılanmıştır. Halife Hişam b. Abdülmelik, Irak valisine Cad b. Dirhem'i öldürtmüştür. Vali, Cad'ı öldürtmeden önce camide cemaate *"Namazdan sonra eve gidip kurbanlarınızı kesiniz. Allah kabul etsin. Ben ise Ca'd b. Dirhem'i kurban edeceğim. Çünkü Ca'd, Kuran'da geçmesine rağmen Allah'ın İbrahim'i dost edinmediğini ve Musa ile de konuşmadığını iddia etmektedir."* demiştir.

Cehm b. Safvan, mevaliye cizye politikası uyguladığı için iktidara isyan eden Haris bin Süreyc'i (ö. 128/746) desteklemiştir. Kader konusunda iktidarla ortak düşünse de Cad b. Dirhem gibi o da dini ve siyasi sebeplerle H.128 yılında iktidar tarafından idam edilmiştir.

³⁶⁹ DİA, İrfan Abdülhamid Fettah, "Cebriyye", c.7, s. 205

³⁷⁰ Yaşar Kutluay, **İslamiyet'te İtikadi Mezheplerin Doğuşu**, Pınar Yayınları, İstanbul 2003, s.112

³⁷¹ İbn Kesir, **a.e.**, IX, s.575

³⁷² Bağdadi, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, s. 101

³⁷³ İbn Kesir, **a.e.**, IX, s.575; Bağdadi, **a.e.**, s. 101

Cebriyenin kader söyleminde kullandığı, insanın iradesinin pasif, yaşanacak her şeyin kaza-kader olduğuna dair aşağıdaki rivayetler, Cebriye anlayışını desteklemiştir. Bu konudaki rivayetlerin bir kısmı, daha anne karnındayken o insanın kaderinin ve yaşayacaklarının belirli olmasıdır. Daha anne karnında bir kan pıhtısıyken, onun ecelinin ve iyimi kötü bir insan mı olacağının yazılacağı türü rivayetler aktarılmıştır. Bu rivayet farklı varyasyonlarda şu şekilde devam etmektedir:

“...Fakat kitap (kader) öne geçer, cennet ehline yaraşır bir amel işler ve cennete girer. Bir başkası, cennet ehlinin işini işler, cennete girmesine bir- iki kulaç mesafe kalır. Fakat kitap öne geçer ve bu kimse, cehennem ehline yaraşır bir amel işleyerek cehenneme girer.”³⁷⁴

“Ebedi saadete eren annesinin karnında mümin diye yazılan kimsedir. Bedbaht da annesinin karnında bedbaht diye yazılan kimsedir.”³⁷⁵

Mutezile imamı Amr b. Ubeyd (145/762), cebri kader anlayışını destekleyen bu tür rivayetleri eleştirmiş ve reddetmiştir. Mutezili imamlardan Nazzam (ö.220/835), anne karnındayken insanın iyi mi kötü mü olacağının ve cehennemlik olanın belirlendiği rivayetleri hakkında İbni Mesud’u eleştirmiş ve şöyle demiştir:

“Eğer İbn Mesud aklını fetva ile meşgul edeceğine, “şaki nasıl şaki oluyor, said nasıl said oluyor bunu düşünseydi, Allah’a karşı bu kadar çirkin bir şey söylemez, hatası da bu kadar şiddetli olmazdı.”³⁷⁶

Bir başka cebri kader anlayışını destekleyen rivayet anlatımında, Allah’ın ilk yarattığı şeyin kalem olduğu ve Allah’ın kıyamete kadar olacakları bu kaleme emrederek yazdığını aktarılmaktadır. Ayrıca rivayetin sonunda bu anlatılanın itikadi bir

³⁷⁴ Hadis No: 4834, Buhari, Kader 1, Bed’ül-Halk 6, Enbiya 1, Tevhid 28; Müslim, Kader 1, 2643; Ebu Davud, Sünnet 17, 4708; Tirmizi, Kader 4, 2138, İbrahim Canan, A.e.,13/550

³⁷⁵ Müslim, “**Kader**” 1, IV, 2036

³⁷⁶ İbn Kuteybe, **Hadis Müdafaası**, s.24

konu olduğu ve bu şekilde düşünmeyen Hz. Peygamber'den olmadığı rivayet edilmiştir.³⁷⁷ *İbn Adiyy bu hadis hakkında batıl ve münkerdir demiştir.*³⁷⁸

Allah'ın insanların kaderinin önceden belirlendiğine dair bu rivayetler hakkında gerek metnine gerek senedine çeşitli eleştiriler de gelmiştir. Örneğin, Hz. Ömer'e isnat edilen şu hadis cebri kader anlayışına destek bir söylem üretmiştir:

*“Allah Adem'i yarattı, sağ eliyle onun sırtını sıvazladı da ondan bir kısım zürriyet çıkardı ve Bunları cennet için yarattım. Onlar cennet ehline uygun ameller işlerler, buyurdu. Sonra sırtını yine sıvazladı ve bir kısım zürriyet çıkardı. Bunları da cehennem için yarattım. Cehennem ehline uygun ameller işlerler buyurdu”*³⁷⁹

Bu rivayetle ilgili alimler senette kopukluk olduğunu (münkatı), arada geçen şahsın, kimse tarafından bilinmediği ve benzeri birçok problem bulunduğunu belirtmişlerdir.³⁸⁰ Metin yönünden ise, çağdaş yazarlardan Muhammed Gazali (1917-1996), Hz. Ömer'in diğer rivayetleriyle ve Kuran'ı Kerim'deki ayetlerle çeliştiğine dair eleştirilerde bulunmuştur.³⁸¹

Bir başka cebri kader anlayışını destekleyen rivayet, Ebu Hureyre'den (ö. 58/678) nakledilen şu rivayettir: Hz. Adem ve Hz. Musa aralarında tartışmışlardır. Hz. Musa, Adem Peygambere “insanları neden cennetten çıkardın” diyerek sitem etmiştir. Hz. Adem ise, yaşananları Allah'ın yazdığını, kendi iradesinin bulunmadığını bu sebeple kendisini suçlamaması gerektiğini söylemiştir.³⁸² Bu rivayet, Hz. Adem dahil günahların işlenmesinde insanın iradesi olmadığının delili olarak kullanılmaktadır.

Bu hadis ve benzeri rivayetlerden anlaşılan, Hz. Adem'in yasak ağaçtan yemesinin aslında günah olmadığı; Allah'ın bir takdiri olduğu yönündedir. Alimlerden

³⁷⁷ Hadis No: 4830, Ebu Davud, Sünnnet 17,4700; Tirmizi, Kader 17, 2156, İbrahim Canan, **A.e.**,13/541-542

³⁷⁸ H.Musa Bağcı, **a.e.**,s.141

³⁷⁹ Ebu Davud 34, “**Kader**”, 17 IV,227; Malik, Muvatta, “**Kader**” 1, s.601

³⁸⁰ Tirmizi, 48, “**Tefsir**”, 8, V, 266

³⁸¹ Muhammed Gazali, **Nebevi Sünnnet**, s.232

³⁸² Hadis No: 4844, Buhari, Kader 11, Enbiya 31, Tefsir, Taha 1, 3, Tevhid 37; Müslim, Kader 13, 2652; Muvatta, Kader 1, 2, 898; Ebu Davud, Sünnnet 17, 4701; Tirmizi, Kader 2, 2135, İbrahim Canan, **A.e.**,14/29

Bedreddin Ayni (ö. 855/1451) ve Nevevi (ö. 676/1277), bu durumu levh-i mahfuzdaki yazılan kader ve ezelden Allah'ın takdiriyle açıklamışlardır.³⁸³ Bu açıklamayla, eğer bu olay Allah'ın yazdığı bir kaderse, neden Hz. Adem hatasından tevbe ettiği konusunda eksik kalmaktadır. Nitekim Hz. Adem ve eşi “Ey Rabbimiz, biz kendimize zulmettik, eğer bizi bağışlamaz ve acımazsan mutlaka ziyana uğrayanlardan oluruz”³⁸⁴ demişlerdir.³⁸⁵

Bu hadis rivayetine eleştiri getirenlerden biri Mutezili alim Cubbai'dir (ö. 303/916). Aynı senetle gelen bir başka rivayeti kabul edip, Hz. Adem ile ilgili bu rivayeti kabul etmeme gerekçesinin senet değil metnin Kuran ve mantığa aykırı olduğunu ortaya koymuştur.³⁸⁶ Bir başka alim Hasan Basri (ö. 110/728), Kader Risalesi'nde insanların sapmalarının Allah sebebiyle olduğunu düşünenleri eleştirerek, ayetlerden delil getirmiştir. İnsanların kendi elleriyle yaptıkları şeylerin şeytanın ve bazen de yöneticiler sebebiyle olduğunu belirtmiştir.³⁸⁷

Emevi Devleti, kuruluşundan itibaren kader konusunda *kaderci* bir anlayışı sürdürmüştür; kader konusunda Cebriye'nin kader anlayışını desteklemiştir. Kader konusunun bu dönemde sürekli tartışılması; iktidarın meşruiyetini desteklemek ve uygulamalara karşı çıkan muhalefeti dini bir söylemle durdurma çabasıdan kaynaklanmıştır.³⁸⁸

Emevi Dönemi'nde kaderci anlayışın temeli, iktidarın ilk yıllarında atılmış olup sonraki halifelerce devam ettirilmiştir.³⁸⁹ Örneğin Muaviye, Hz. Ali ile savaşmasının Allah'ın kaza ve kaderi olduğunu söylemiştir.³⁹⁰ Oğlu Yezid için onay almaya çalışırken

³⁸³ H. Musa Bağcı, **a.e.**, s. 61

³⁸⁴ Kur'an-ı Kerim, Araf Suresi, Ayet:23

³⁸⁵ H. Musa Bağcı, **a.e.**, s.61

³⁸⁶ Hüseyin Hansu, **Mutezile ve Hadis**, s.244

³⁸⁷ Mehmet Kubat, “**Kadere Dair İki Risale**”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2008, cilt: VIII, sayı: 1, s.366-373

³⁸⁸ **Cabiri**, a.e., s.589-591; Ahmet Akbulut, “**Allah'ın Takdiri-Kulun Tedbiri**”, AÜİFD, c.33, XXXIII, s.135

³⁸⁹ İbn Kesir, **a.e.**, VIII, 194.

³⁹⁰ Cabiri, **a.e.**, s.590

şöyle söylemiştir: “*Yezid’in iktidarı alışı Allah’ın kazası ve kaderiyledir. Yoksa halkın işi değildir.*”³⁹¹

Ümeyye oğullarının iktidara gelmesini aslında Allah’ın istediğini; dolayısıyla iktidara karşı gelmenin Allah’ın iradesine karşı gelmek olduğunu zımnen söylemişlerdir. Ayrıca Sıffin Savaşı’nda Muaviye ordusuna şöyle seslenmiştir: “*Bizim buralara sürüklenip gelmemiz, Iraklılarla karşı karşıya kalmamız Allah’ın kaza ve kaderiyledir. Allah’ın kontrolü altındayız. Yüce Allah şöyle buyurur: ‘Allah dileseydi savaşmazlardı. Ancak Allah dilediğini yapar*”³⁹² 393

İktidarın kaderin cebri yorumunu desteklemesi sadece rivayetler mesabesinde değil, aynı zamanda bir iman esası halinde sunularak söylem haline getirilmiştir. Buna göre, “kadere iman”, iman şartlarının arasında zikredilmeye başlanmıştır.

İmanın şartları, Kuran’ı Kerim’de Bakara 177, Bakara 285 ve Nisa 136 ayetlerinde sıralanmakta olup, bunlar “Allah’a, meleklerine, kitaplarına, elçilere, ahiret gününe” olmak üzere beş tanedir. Kadere iman konusu, Kuran’ı Kerim’de değil, bazı rivayetlerde geçmektedir. Örneğin Cibril hadisinde; “*Hz. Peygamber kendisine iman nedir? diye soran Cebrail’e: ‘Allah’a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, ahiret gününe ve kadere iman etmendir*”³⁹⁴ dediği rivayet edilmiştir.

Bu hadis Buhari, Müslim dahil geçtiği rivayetlerin bazı varyasyonlarında “*kadere imandan*” söz edilmemiştir. Örneğin, Müslim’in (ö. 261/875) Ebu Hureyre yoluyla naklettiği rivayetinde kader zikredilirken, diğer rivayetlerinde zikredilmemektedir.³⁹⁵ Buhari’nin Kitabü’l -İman’ında Ebu Hureyre yoluyla gelen iki rivayetin birinde kadere iman ifadesine yer verilirken, diğerinde bu ifade yer almamaktadır.³⁹⁶ Bu rivayet örneğinde geçtiği gibi, bazı rivayetlerde kadere imanın zikredilip bazısında zikredilmemesi ve Kuran’ı Kerim’de bildirilen iman esaslarıyla birebir örtüşmemesinden dolayı, sanki “kadere iman” kısmının sonradan eklenmiş olabileceğini

³⁹¹ İbn Kuteybe, **a.e.**, I, s.187

³⁹² Kur’an-ı Kerim, Bakara Suresi, Ayet: 253

³⁹³ Cabiri, **a.e.**, s. 312

³⁹⁴ Müslim, “**İman**”, 1, I, 39

³⁹⁵ Müslim, “**İman**” 1, I, 40

³⁹⁶ Buhari, Sahih, 4404

düşünen hadisçiler olduğu gibi³⁹⁷, Serahsi (ö. 483/1090), Muhammed Ebu Zehra, ve diğer bir çok Ehli Sünnet aliminin genelinde kabul gören³⁹⁸, “ahad haberlerin itikatte delil olamayacağı” ilkesinden hareketle, bu tür rivayetlerin kesinlik ifade etmediği için iman esası olarak kesinlik içeren ayetle bildirilen esaslara eklenemeyeceği yönünde olmuştur.

İster iman esası olarak kabul edilsin, ister edilmesin, Emevi iktidarının özellikle ilk bölümünde güncelliğini koruyan büyük ve ciddi kader tartışmaları arasında, bu rivayet iktidarca bir söylem olarak kullanılmıştır.

3.3.2. Kaderiyye- Mutezile’nin Kader Anlayışı ve Muhalefet

Kaderiyye, fiillerinin faili ve sorumlusu olarak insanı kabul edenler için kullanılmış bir ifadedir. Kaderiyye, Cebriyye’nin kader anlayışına bir antitez olarak doğmuş olup, kader konusunda iradeyi merkeze alan kader anlayışını savunmuştur. Şam bölgesinde ortaya çıktığı iddia edilen Kaderiyye’nin kurucuları olarak Mutezili olan Gaylan ed-Dımeşk ve Ma’bed el-Cüheni kabul edilmektedir. İkisi de yaşanacakların önceden belirlenmiş olduğu (ezeli plan) tezini reddettikleri ve siyasi tutumları sebebiyle öldürülmüştür.³⁹⁹ İnsan fiilleri (kader) konusundaki ortak görüşleri sebebiyle Kaderiyye ile Mutezile aynı ekoller olarak algılanmış ve bu isimler bazen birbirlerinin yerine kullanılmıştır.⁴⁰⁰ Tezimizde de eş anlamlı olarak kullanılmıştır.

Mutezile, Cebriyye’nin delil getirdiği rivayetlere eleştirileri olmasının yanında, hadis rivayetlerinin hepsini reddetmemiş, iradeyi önceleyen kader rivayetlerini öne sürmüştür. Örneğin, duanın kaderi çevirebileceği⁴⁰¹, akraba ziyaretlerinin ömrü uzatıp rızkı artıracağı⁴⁰², sadaka ve iyiliğin ömrü uzatacağı⁴⁰³ konusundaki hadisleri kendi

³⁹⁷ H. Musa Bağcı, **a.e.**, s.79

³⁹⁸ Muhammed Ebu Zehra, **Ebu Hanife**, çev. Osman Keskiöğlu, s.304

³⁹⁹ DİA, İlyas Üzümlü, “**Kaderiyye**”, c.24, s.64-65; Muhammed Ebu Zehra, **Mezhepler Tarihi**, çev. Sıbgatullah Kaya, Çelik Yayınevi, İstanbul 2016, s.129

⁴⁰⁰ DİA, İlyas Çelebi, “**Mu‘tezile**”, c.31, s.391

⁴⁰¹ Tirmizi, “**Kader**”, 6, IV/448

⁴⁰² Buhari, 34, “**Büyü**”, 13, III,8; Müslim, 45 “**Birr**” 6

⁴⁰³ Tirmizi, “**Kader**”, 6, IV/448

fikirlerini desteklemek için kullanmışlardır. Bunun dışında aşağıdakine benzer “insanın doğuştan bir dininin olmadığı ve insanları şeytanın saptırdığı” anlamındaki benzeri rivayetleri de söylemlerine delil olarak kullanmışlardır:

*“Her çocuk tabi fitrat üzere doğar. Sonra onu annesi veya babası Yahudi, Hristiyan veya Mecusi yapar.”*⁴⁰⁴

*“Rabbim bugün bilmediğiniz şeyleri bana öğrettiklerinden size öğretmemi emretti. (Allah şöyle buyurdu) ‘Kuluma verdiğim her mal helaldir. Şüphesiz ben kullarımın hepsini kötülükten arınmış (hunefa) yarattım. Fakat şeytanlar bilahare onları dinlerinden saptırmıştır.’”*⁴⁰⁵

Tedbir almanın da Allah’ın bir başka kaderi olduğu, Allah’ın kaderleri arasında tercihi insanın kendisinin yaptığı ister tedbirini almayıp hastalanan ölen ister tedbirini alıp daha sağlıklı ve uzun yaşayan insan olmanın insanın tercihi olduğunu savunmuşlardır. Buna dayanak olarak şu rivayetleri kullanmışlardır:

*“Ey Allah’ın Rasulü! Tedavi için kullandığımız ilaçlar, şifa isteğiyle okunan dualar ve (düşmandan) korunmak için kullandığımız koruyucu aletler hakkında ne buyurursunuz; bunlar Allah’ın kaderinden bir şey geri çevirir mi? diye soruldu. Hz. Peygamber, ‘Bunlar da Allah’ın kaderindendir’ buyurdu”*⁴⁰⁶

*“Cüzzamlıdan aslandan kaçır gibi kaç.”*⁴⁰⁷

H. Ömer hakkındaki şu rivayet de buna kanıt olarak gösterilmiştir:

“Ey müminlerin emiri, Allah’ın kaderinden mi kaçırıyorsun?” diye sormuşlardır. O ise “Allah’ın kaderinden yine Allah’ın kaderine kaçırıyorum. Ne dersin, senin develerin olsa da iki tarafı olan bir vadiye inseler, bir taraf verimli diğer taraf çorak olsa, verimli yerde otlatsan

⁴⁰⁴ Hadis No: 48, Buhari, Cenaiz: 80, 93; Müslim, Kader: 22, (2658); Muvatta, Cenaiz: 52, 1, 241; Tirmizi, Kader: 5, 2139; Ebu Davud, Sünnet: 18, 4714; İbrahim Canan, A.e.,2/316-317

⁴⁰⁵ Müslim, 51, “Cennet”,16

⁴⁰⁶ Hadis No: 1031. (3437) (7018), İbrahim Canan, A.e.,17/439

⁴⁰⁷ Buhari, “Tıb”, 1, Müslim, “Selam”, 69, Ebu Davud, “Tıb”, 1; İbrahim Canan, A.e.,11/138-140.

Allah'ın kaderiyle otlatmış, çorak yerde otlatsan yine Allah'ın kaderiyle otlatmış olmaz mıydın?"⁴⁰⁸

İrade merkezli kader anlayışını destekleyen Kaderiyye'nin düşüncelerinden rahatsız olanlar, onları Peygamber'in diliyle lanetlik ve cehennemlik olmakla itham etmişlerdir.

*"Kaderiyye bu ümmetin mecusisidir. Onlar hastalanırsa ziyaret etmeyiniz. Ölürlerse cenazelerinde bulunmayınız."*⁴⁰⁹

Bu rivayetin bir başka versiyonunda ek olarak Kaderiyye'nin Deccal'ın askerleri olduğu da belirtilmiştir. ⁴¹⁰ Ayrıca İbn Ömer'e selam gönderen birine selam göndermediği, çünkü onun kaderi inkar eden görüşleri olduğu, Hz. Peygamber'in onların başına çeşitli musibetler getireceğini duyduğu rivayet edilmiştir.⁴¹¹

Bu hadisi kitabında zikreden Ebu Davud (ö. 275/889), hadisin munkatı ve mevzu (uydurma) olduğunu söylemiştir.⁴¹² Benzer bir başka rivayet:

*"Ümmetimde iki sınıf vardır ki, onların İslam'dan nasipleri yoktur: Mürcie ve Kaderiye."*⁴¹³

*"Ey Allah'ın Rasulü! Kaderiyye kimlerdir? denildi. Hz. Peygamber "Kader yoktur diyen gruptur" buyurdu. Yine Ey Allah'ın Rasulü! Mürcie kimlerdir? denildi. Hz. Peygamber: "Onlar ahir zamanda meydana gelecek bir gruptur ki, onlara iman hakkında sorulduğunda, "Biz müminiz inşallah" derler" buyurdu"*⁴¹⁴

Bu gibi Kaderiyye'ye yönelik isim ve görüşlerini belirten spesifik rivayetler Kaderiyye aleyhine kullanılmış; onlar hakkında nefret söylemi geliştirmiştir.

⁴⁰⁸ Buhari, "Tıb", 30; Müslim, "Selam", 98; İbrahim Canan, **A.e.**,16/90-92

⁴⁰⁹ Hadis No: 4847, Ebu Davud, Sünnet 17, 4691, İbrahim Canan, **A.e.**,14/35

⁴¹⁰ Hadis No: 4846, Ebu Davud, Sünnet 17, 4692, İbrahim Canan, **A.e.**,14/34

⁴¹¹ Hadis No: 4850, Ebu Davud, Sünnet 7, 4613; Tirmizi, Kader 7, 2153, 2154, İbrahim Canan, **A.e.**,14/38

⁴¹² H. Musa Bağcı, **a.e.**, s.137

⁴¹³ Hadis No: 4849, Tirmizi, Kader 13, (2150), İbrahim Canan, **A.e.**,14/36

⁴¹⁴ H. Musa Bağcı, **a.e.**, s.39

Bir tarafta *cebri kader anlayışını*, diğer taraf Kaderiyye'nin *irade merkezli kader anlayışını*, bir taraf da kader konusunda tartışmamak gerektiğini savunmuştur. Buna delil olarak aşağıdakine benzer rivayetler söylem olarak kullanılmıştır;

*“Kader zikredildiği zaman susunuz.”*⁴¹⁵

Bir başka rivayette, sahabenin aralarında kader hakkında tartışırken Hz. Peygamber'in geldiği ve bu tartışmadan dolayı çok sinirlendiği ve şöyle dediği aktarılmıştır:

*"Bununla mı emredildiniz, yoksa ben size bunun için mi gönderildim. Bilin ki, sizden öncekileri, dinî meselelerdeki münâkaşalarının çokluğu ve peygamberleri hakkında düştükleri ihtilâfları helâk etmiştir.”*⁴¹⁶

Bu konuda yasaklamalar Ehli Sünnetçe en sahih kabul edilen Kütübi Sitte kitaplarından Buhari, Müslim ve Ebu Davud'da yer almamaktadır. İbn Mace'nin (ö. 273/887) ve Tirmizi (ö. 279/892)'nin Sünen'inde yer almaktadır. Peygamberin kader tartışması sebebiyle sinirlendiğine dair rivayeti kitabına alan Tirmizi, bu rivayetin sadece Sahih el Murri isminde birinden nakledildiğini ve bu kişinin garip hadisler naklettiğini söylemiştir.⁴¹⁷

Mutezili alim Kadı Abdulcabbar (ö. 415/1025) bu rivayetlere şöyle itiraz etmiştir: *“Allah konusunda caiz olan veya olmayan konularda tartışmak caiz ise, kader konusunda konuşmanın yasaklanması nasıl caiz olabilir?”*⁴¹⁸ Kader meselesini tartışmayı yasaklayan hadisleri kabul edenler olduğu gibi, sahih olarak görmeyen ve ahad haber olarak görenler olmuştur.⁴¹⁹ Hz. Peygamber hakkında hem kader hakkında konuşmayı yasaklayıp hem bu konuda birçok rivayet aktarılması bir çelişki arz etmektedir. Diğer bir görüşe göre ise, Hz. Peygamber'in kader tartışmalarını yasakladığına dair rivayetler; sonraki dönemdeki büyük tartışmaları bitirmek adına üretilmiştir.

⁴¹⁵ H. Musa Bağcı, **a.e.**, s.187

⁴¹⁶ Hadis No, 1160, Tirmizi, Kader 1, 2134; İbni Mace, Mukaddime 10, 85, İbrahim Canan, a.e.,5/272

⁴¹⁷ Tirmizi, 33, “**Kader**”, 1, IV,443

⁴¹⁸ H. Musa Bağcı, **a.e.**, s.114

⁴¹⁹ H.Musa Bağcı, **a.e.**, s.116

İktidarın kader anlayışını eleştirenler, aynı zamanda farklı tonlarda iktidarı eleştirenler ve muhalefet edenlerden oluşmuştur. Mutezile anlayışını etkileyenler ve destekleyenlerden Mabed el Cüheni, Hasan Basri, Gaylan ed-Dımeşk, Vasıl b. Ata (ö. 131/748) bu dönemde cebri kader anlayışının karşısında bir tutum sergilemişlerdir. Mabed el Cüheni, Emevi iktidarına karşı kader konusunda ilk sistemli karşı çıkışı gerçekleştirmiştir. Döneminin önemli alimlerinden Hasan Basri, Emevi iktidarını farklı sebeplerle eleştirmiş ve kader konusunda çeşitli tartışmalara girmiştir. Emevi döneminde cebri anlayışı eleştiren öne çıkan bu kişilere daha ayrıntılı bakalım.

3.3.2.1. *Mabed el Cüheni ve Kader Anlayışı*

Kaynakların geneline göre, Basra'da kader konusunu ilk ortaya atan kişi olarak Mabed el-Cüheni'dir (ö. 83/702). Yaptıkları hakkında “*Bu Allah'ın kaderidir*” görüşünü savunan Emevi idarecilerine karşı, sistemli olarak ilk eleştiriye Mabed el-Cüheni yapmıştır.⁴²⁰ Mabed, kader tartışmalarında Kuran ve Hadis'i rasyonel yorumları savunmuştur.⁴²¹ Mutezile'nin Medine tabakasındandır. Onun, *Adl ve Emri bil Maruf Nehyi Anil Münker* (İyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak) hakkındaki görüşleri Mutezile grubunu etkilemiştir.

Mabed hakkında tartışmalı ve çelişkili bilgiler mevcut olsa da iktidarla karşı karşıya gelmeden önce, Halife olan Abdülmelik bin Mervan'ın onu Bizans'a elçi olmak ve oğlu Said'in öğretmenliği için davet ettiği kaydedilmiştir.⁴²²

Mabed el-Cüheni sahabe Ebu Zer el Gıfari'den (ö. 32/653) etkilenmiştir ve onun ekolünün bir temsilcisidir. Sahabe olan Ebu Zer, Hz. Osman döneminde Şam valisi Muaviye'nin lüks harcamalarını ve toplumdaki ekonomik adaletsizliği eleştirirken, Halife Osman tarafından konuşmaması yönünde uyarılmıştır. Bunun üzerine Rebeze'ye sürgün edilmiştir. Ebu Zer el-Gıfari, Emevi iktidarının lüksünü eleştiren muhalif sahabelerden birisidir. Dönemindeki bazı iktidar sahiplerinin, “*Mal Allah'ın malıdır*”

⁴²⁰ Ahmet Akbulut, “*Allah'ın Takdiri-Kulun Tedbiri*”, AÜİFD, c.33, XXXIII, s.25

⁴²¹ Hanifi Şahin, “*İlk Dönem Kader Tartışmalarında Siyasetin Rolü*”, AÜİFD, Sayı 36, Erzurum 2011, s.64

⁴²² DİA, Mustafa Öz, “*Ma'bed el Cüheni*”, c.27, s.281-282

sözlerine karşılık, Ebu Zer'in "*Mal Müslümanların malıdır*" şeklinde karşıt söylem ortaya koymuştur.⁴²³

Mabed de Emevi iktidarına karşı gelerek insanın iradesini ve irade merkezli kader anlayışını desteklemiştir. "*Kader, önceden belirlenmiş değildir. İş her defasında yenilenmektedir*"⁴²⁴ rivayetini söylemlerine delil almış; Emevi iktidarının yaptıklarının kader değil, onların sorumluluğunda olduğu fikrini yaymaya çalışmıştır.⁴²⁵

Söylemlerinin iktidar karşıtlığına dönüşmesi sonrası Emevi valisi Haccac, Mabed'in ellerini bağlamış ve şunları söylemiştir: "*Allah'ın sana yaptığı taksimatı nasıl buluyorsun?*", bunun üzerine Mabed: "*Beni Allah'ın taksimatıyla baş başa bırak, eğer onun taksimatında bana düşen bu ise ben buna razıyım*" demiştir. Haccac (ö. 95/714): "*Senin bu şekilde elinin kolunun bağlanması Allah'ın kazası ile değil midir?*" diye sormuş, Mabed: "*Beni senden başkasının bağladığını görmedim. Haydi, bağlarımı çöz. Eğer Allah'ın kazası buna müdahil olursa ona da razıyım*" demiştir.⁴²⁶

Halife Abdulmelik b.Mervan, Mabed'in öldürülmesi için valisi Haccac'a emir vermiştir. Mabed el-Cüheni, kader konusundaki görüşlerinin yanı sıra iktidara karşı duruşu nedeniyle dolayı öldürülmüştür.⁴²⁷ Mutezile'nin kader anlayışını destekleyen Hasan Basri gibi kişilere herhangi bir şey yapılmazken bazı kişilere yönelik bu şiddet, sadece kader hakkındaki görüşleri değil aynı zamanda iktidara karşı siyasi faaliyetleri sebebiyle olduğunu da düşündürmektedir.

3.3.2.2. *Gaylan ed- Dimeşk ve Kader Anlayışı*

Gaylan ed-Dimeşk (ö. 120/738), Mutezile düşüncesinin ilk kurucularından biridir. Gaylan'ın Mutezile düşüncesindeki *tevhid* ilkesine, irade hürriyeti konusundaki

⁴²³ Hanifi Şahin, "*İlk Dönem Kader Tartışmalarında Siyasetin Rolü*", s.65

⁴²⁴ Müslim, "*İman*", 1; Ebu Davud, "*Kader*", 17

⁴²⁵ Hanifi Şahin, "*İlk Dönem Kader Tartışmalarında Siyasetin Rolü*", AÜİFD, Sayı 36, Erzurum 2011, s.57

⁴²⁶ Hanifi Şahin, "*İlk Dönem Kader Tartışmalarında Siyasetin Rolü*", s.64

⁴²⁷ Ahmet Akbulut, *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Kelami Problemlere Etkileri*, s.285-286

fikirleriyle *adl* ilkesine katkı sağlamıştır.⁴²⁸ Gaylan’a göre hayır da şer de kulun iradesiyledir. Kader konusundaki irade merkezli anlayışını fikirlerinin temeli haline getirmiştir.

Gaylan, Emevi Halifesi Abdülmelik b. Mervan’ın oğlu Said’in öğretmenliğini yapmıştır. Emevilerin Mervani koluna mensup altı halifesinin döneminde yaşamıştır. Ömer b. Abdülaziz ile hilafetinin (717-720) ilk zamanlarında yakın oldukları ancak Gaylan’ın fikirleri sebebiyle aralarının bozulduğu aktarılmıştır. Ayrıca iktidarın hilafet anlayışı ve maliye politikalarına da karşı çıkmıştır. Emevi yönetimine ve politikalarına karşı çıkmak, kader düşüncesinde onlarla zıtlaşmak isyan anlamına gelmekte olduğundan⁴²⁹, irade merkezli kader anlayışını merkeze alması ve siyasi muhalefeti sebebiyle iktidarla arası açılmış; zaman içinde düşman haline gelmiştir.⁴³⁰

Gaylan’ın halkı iktidara karşı eleştiriye ve isyana teşvik etmesi; iktidar tarafından olumsuz karşılanmıştır. Ayrıca Hz. Peygamberin diliyle “*Gaylan*” ismi hedef olarak gösterilmiştir:

*“Ümmetimden iki adam gelecektir; Birisi Vehb’dir (b. Münebbih) ki, Allah ona hikmetini hibe etmiştir. Diğeri Gaylan’dır ki, onun fitnesi bu ümmet açısından şeytanın fitnesinden daha tehlikelidir.”*⁴³¹

Gaylan ed-Dımeşk hakkında kaynaklarda fazla bilgi olmamakla beraber fikirleri sebebiyle tutuklanan Gaylan’a dönemin halifesi Hişam b. Abdülmelik, “Rabbinin sana yaptığını nasıl buluyorsun?” diye sorduğunda, “bunu bana yapana Allah lanet etsin” demiştir. Halife, Gaylan’ın dilini kestirmiş, fikirlerinden dönmemesi sebebiyle sonunda Gaylan ve arkadaşları işkenceyle ölmüştür. Gaylan’ın cesedini Şam’ın kapısına asmıştır.⁴³²

⁴²⁸ DİA, Cihat Tunç, “**Gaylan ed-Dımeşki**”, c.13, s.414-415

⁴²⁹ Ahmet Akbulut, **Sahabe Dönemi İktidar Kavgaaları**, 5. Bs., Otto Yayınları, Ankara 2017, s.286

⁴³⁰ DİA, Cihat Tunç, “**Gaylan ed-Dımeşki**”, c.13, s.414-415

⁴³¹ İbn Sad, **Tabakat**, VI, 543

⁴³² H.Musa Bağcı, **İnsanın Kaderi: Hadislerin Telkin Ettiği Kader Anlayışı**, s.158; Mehmet Çakırtaş, “**Emeviler Dönemi Şiddet Hareketleri**”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, s.278

3.3.2.3. *Hasan Basri ve Kader Anlayışı*

Hasan Basri (ö.110/728), Emevi Dönemi'ndeki Cebriye'nin kader anlayışına karşı çıkan tabiin döneminin en önemli alimlerindendir. Halktan bazısı Hasan Basri'ye giderek iktidardakilerin çeşitli haksızlık ve zulümler yaptığı ve mazeret olarak da Allah'ın takdiri ile bunları yaptıklarını belirttiklerini şikayet etmişlerdir. Bunun üzerine Hasan Basri, “*Allah'ın düşmanları yalan söylüyor*”⁴³³ cevabıyla tepki göstermiştir. Siyasi olarak taraf tutmasa da Emevi iktidarının pek çok uygulamasını eleştirmiştir.

“Hz. Osman'ın şehid edilmesi, Cemel ve Sıffin savaşları, Kerbela Vak'ası gibi birçok fitneye şahit olan Hasan-ı Basri bu konulardaki düşüncelerini cesaretle ortaya koymuş, bu tutumuyla da halkın takdirini kazanmıştır. İlke olarak devlete ve siyasi otoriteye baş kaldırılmasına karşı olduğundan birtakım telkinlere, hatta zorlamalara rağmen isyanlara katılmamış, ancak zalim ve zorba devlet adamlarını hiç çekinmeden tenkit ederek baskı altındaki halkın hislerine tercüman olmuştur.

Emevi halifelerini ve onların valilerini adil olmaya davet etmiş, Muaviye'nin istişareyi bir yana bırakıp kılıç kuvvetiyle iktidara gelmesini, siyasi sebeplerle Ziyad b. Ebih'i kendi nesebine katmasını, Hucr b. Adi'yi haksız olarak öldürtmesini ve layık olmadığı halde oğlu Yezid'i veliaht yapmasını büyük hata olarak görmüş, bu yanlışlardan birinin bile kişinin mahvolmasına yeteceğini söylemiştir (İbnü'l-Murtaza, s. 23). ”⁴³⁴

Hasan Basri, iktidarı bazen sertçe eleştirse bile isyanı hiçbir şartta doğru bulmamıştır. Neden isyanlara katılmadığı sorulduğunda “*Allah tövbe ile değiştirir kılıçla değil*” demiştir. Siyasi olaylarda pasif bir muhalefeti benimsemesi, isyana karşı olması sebebiyle Emevi iktidarı onun eleştiri ve kınamasına katlanmıştır.⁴³⁵

Halife Abdülmelik b. Mervan, Hasan Basri'nin kader hakkındaki düşüncelerine eleştiri mektubu göndermiştir. Sahabenin ve kendisinde önceki alimlerin kader

⁴³³ İbn Sad, **Tabakat**, VII, 163

⁴³⁴ DİA, Süleyman Uludağ, “**Hasan-ı Basri**”, c.16, s.291-293

⁴³⁵ DİA, Tahsin Görgün, “**Hasan-ı Basri**”, c.16, s.293-301

konusunda konuşmamasına rağmen bu konuda konuşan Basri'nin kader konusundaki fikirlerinin kaynaklarını açıklamasını istemiştir.⁴³⁶ Hasan Basri ise cevabi mektup yazarak delillerini belirtmiştir. Halife ile bu konudaki mektuplaşmalar günümüzde Kader Risalesi olarak tanınan meşhur eser olarak toplanmıştır. Risalede Hasan Basri, daha önce tartışma olmamasını, fikir birliğine bağlamış; Allah'ın hem kötülükten sakınmayı emredip hem de onlara kötülük yaptırmayacağını, bunun zulüm olacağını belirtmiştir:

“Hasan b. Ebî'l-Hasan el-Basrî'den Mü'minlerin Emîri Abdülmelik'e... Yüce Allah, kendisine kulluk etmeleri için yarattığı kullarına ibâdet etmelerini emretmiştir. Allah kullarını bir iş için yaratıp, sonra işle onlar arasına girmiş değildir. Zira Yüce Allah 'kullarına karşı zulmedici'⁴³⁷ değildir.

Daha önce geçen (selef) âlimlerden hiçbiri bu sözü inkâr etmemiş ve tartışmaya açmamıştır. Çünkü onların hepsi bu konuda tek bir fikir etrafında toplanmış bulunuyorlardı. Onlar, çirkin işleri (münker) emretmemişlerdir. Yüce Allah şöyle buyuruyor: 'De ki: Şüphesiz Allah çirkin işler (münker)i emretmez. Siz bilmediğiniz Şeyleri Allah'ın üzerine mi atıyorsunuz? De ki: Rabbim adâleti emretti.'⁴³⁸

Risalenin devamında, Allah'ın insanları iyi veya kötü olma konusunda serbest bıraktığını, imtihanın amacının bu olduğunu belirtmiştir. Eğer her şey Allah'ın yazdığı bir alınyazısı ile olsa insanların tercihlerinin olmayacağı, kötülük yapanların Allah tarafından kınanmasının anlamlı olmayacağını belirtmiştir. Allah'ın insanları yapacakları tercihlere göre cezalandıracağını ayetlerle belirtmektedir. Allah'ın insanlara doğru yolu gösterdiğini, onları saptıranın şeytan ve toplumsal önderleri olduğunu belirtmektedir:

“Fakat Yüce Allah insanlara yolu göstererek onları saptıranın kim olduğunu, (sapan kimselerin ağzından) 'Yine şöyle diyecekler: Ey Rabbimiz! Biz önderlerimize ve büyüklerimize itaat ettik de onlar bizi

⁴³⁶ Hanifi Şahin, a.e., s.62

⁴³⁷ Kuran'ı Kerim, Ali İmran Suresi, Ayet: 182; Enfal Suresi, Ayet: 51

⁴³⁸ Kuran'ı Kerim, Araf Suresi, Ayet:28-29

yoldan saptırdılar⁴³⁹ (şeklinde) aktararak bize açıklamıştır. Yöneticiler ve büyükler, onlara küfrü öneren ve onlar (doru) yol/hidâyet üzere iken onları saptıranlardır.

Yine Yüce Allah şöyle buyuruyor: ‘Böylece Firavun kavmini yanlış yola sürükledi ve doğru yola götürmedi.’⁴⁴⁰ Sen de ey Mü’minlerin Emîri, Allah’ın dediği gibi, kavmini dalâlete sürükleyenin Firavn olduğunu söyle. Bu konuda Allah’ın sözlerine muhâlefet etme. Allah’ın kendisine izâfe edilmesine razı olduğunun dışında O’na bir şey izâfe etme...’⁴⁴¹

Hasan Basri, irade merkezli kader anlayışını ayetlerle desteklemiştir. İnsanın yaptıklarından sorumlu olduğunu ayetlerine dayanarak savunmuştur. Hasan Basri’nin Kader Risalesi, konuyla ilgili en önemli kaynaklardan biri olma özelliği taşımaktadır.

3.3.2.4. Vasıl b. Ata ve Kader Anlayışı

Vasıl b. Ata (ö. 131/748), Mutezile’nin kurucusudur. Hitabeti çok iyi olduğu için kendisine Mutezile’nin hatibi denmiştir. Hasan Basri’den bir dönem ders alan Vasıl b. Ata, kader konusunda Mâbed el Cüheni ve Gaylan ed-Dimeşk’ten de etkilenmiştir.

Vasıl, büyük günah meselesinde (Cemel ve Sıffin) iki tarafın da hatalı olabileceğini, ancak hatanın kimde olduğunun tespit edilemediğini belirtmiş, iki tarafı da Allah’a havale etmiştir. O, büyük günah işleyeni kafir saymamıştır. Ancak günah sebebiyle imanla küfür arasında bir yerde bulunduğunu söylemiştir.⁴⁴²

Vasıl b. Ata, Emevi iktidarının kaderci söylemlerine karşıt söylemi savunanlardan olmuştur. İnsanın şer ve zulüm fiillerinin Allah’a atfedilemeyeceğini; çünkü Allah’ın *adil* sıfatına sahip olduğunu savunmuştur. İnsana irade vermeyip üstüne hesaba

⁴³⁹ Kuran’ı Kerim, Ahzab Suresi, Ayet:67

⁴⁴⁰ Kuran’ı Kerim, Taha Suresi, Ayet:79

⁴⁴¹ Mehmet Kubat, “Kadere Dair İki Risale”, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 2008, Cilt:8, Sayı: 1, s.366-373

⁴⁴² DİA, Muhammed Aruçi, “Vasıl b. Ata”, c.42, s.539-541

ekeceği anlayışının bu sıfatıyla çelişki arz edeceğini beyan etmiştir.⁴⁴³ Vasıl bu görüşünü şu ayetlere dayandırmaktadır: "Allah, kişiye ancak gücünün yeteceği kadar yükler; kazandığı iyilik lehine, işlediği kötölük de aleyhinedir"⁴⁴⁴

3.4. FİTNE - ZULÜM SÖYLEMLERİ

3.4.1. İktidarın Muhalefet Hakkında Fitne Söylemi

İktidar, muhalefetin isyanlarını fitne yaydıkları şeklinde yorumlamış; fitnecilerle mücadele ettiğini söyleyerek muhalefete karşı şiddetini meşrulaştırmaya çalışmıştır. Emevi Dönemi'nde Kufe'ye vali olarak atanan Haccac b. Yusuf, Kufe'ye girdiğinde ve şu sözlerin geçtiği bir konuşma yapmıştır:

*“Ben aydınlığın oğluyum... Allah'a yemin ederim, muhakkak kötölüğü yerinde yakalayacak ve onun peşini adım adım takip edeceğim. Kötölüğü işleyeni, işlediği gibi cezalandıracağım. Olgunlaşmış ve koparılma zamanı gelmiş kelleleri sarıklar ile sakallar arasında kanları akarken görür gibiyim. Fitneler sanki eteklerini yukarı kaldırıp bacaklarını dışarıya çıkarmış gibidir. Ya dosdoğru hak üzere yürürsünüz yahut da sizleri öyle bir kılıçtan geçiririm ki kadınlar dul, çocuklar yetim kalır. Batıldan vazgeçinceye ve bu işleri bırakıncaya kadar ben de böyle devam ederim”*⁴⁴⁵

İktidardakiler bu ve benzeri söylemlerinde, isyan edenleri fitne olarak tanımlamış, kendisini hak; karşı gelenleri batıl tarafında konuşturmuştur. Fitne ile ilgili Hz. Peygamber'e dayandırılan rivayetlerle söylemlerine destek oluşturmuşlardır. Fitne gerekçesiyle Hz. Hüseyin'i öldürmüş (Kerbela), Mekke'ye düzenledikleri saldırıda Kabe yanmıştır, sahabelerden Hucr b. Adiyy ve arkadaşları muhalefetleri sebebiyle

⁴⁴³ Kemal Işık, “*Mu'tezile'nin İlk Kurucusu Vasıl b. Ata ve Büyük Günah Meselesi*”, XXIV, s.340

⁴⁴⁴ Kur'an-ı Kerim, **Bakara Suresi**, Ayet: 286

⁴⁴⁵ İbnü'l Esir, **Tarih**, c.4, s.155

öldürülmüş, Medine'deki Müslümanlarla savaşılmış ve Harre olayında yüzlerce Müslüman öldürülmüş; kadınlarına tecavüz edilmiş ve mallarına el konulmuştur.

3.4.1.1. *Fiten Rivayetleri*

Fiten kelimesi, fitne kelimesinin çoğulu olup, *Fiten* ve *melahim* rivayetleri şeklinde Hz. Peygamberin gelecekte ortaya çıkacak sosyal kargaşa, iç savaş gibi önemli olaylar ve kıyamet alametlerine dair haberlerine dair rivayetler ve bunlara ilişkin literatürü ifade eden terimdir. Kuran'ı Kerim'de insanın çeşitli imtihanlarını ifade eden fitne ifadesi, hadis literatüründe, toplumsal kargaşalarını anlatmak için kullanılmıştır.⁴⁴⁶

Fitne kavramının Kuran ile rivayetlerde farklılaşan anlamı olmakla beraber "Fitne adam öldürmekten daha kötüdür"⁴⁴⁷ ayetinde görüleceği gibi aynı zamanda sosyal olaylarla ilgili bir anlamı da olup olumsuz görülmüştür. Rivayetler hakkında ise, hadis kaynaklarının neredeyse tümünde Fiten hakkında bölümler mevcuttur. Bu, o dönemde bu kavrama ne kadar önem verildiğinin bir göstergesidir. Ayrıca konuyla ilgili müstakil çalışmalar da mevcuttur. Kütübi Sitte'nin beşinde fiten bölümü vardır, Nuaym b. Hammad (ö. 228/843) bu konuda müstakil bir eser yazmıştır, ismi Kitabu'l-Fiten'dir. Bu kitap konuyla ilgili geniş kapsamlı olup tarihi değeri olan bir kitaptır.⁴⁴⁸

Fiten rivayetlerinin konusunu, Hz. Peygamberin yıllar sonra olacak olayları haber vermesi ve değerlendirmesini içerir.⁴⁴⁹ Buna göre, Kıyamete kadar olacak olayları bildiren Hz. Peygamber, fitne çıkma durumunda Müslümanların ne yapması gerektiği hakkında uyarılarda bulunmuş ve kıyamet alametlerini saymıştır:

Ebu Said El Hudri'den naklen; Peygamber bir gün ikindi namazından sonra akşama kadar süren konuşmasında: "**Kıyamete kadar ne olacaksa hepsi bize bildirildi, aklında tutan tuttu, unutan unuttu...**" demektedir.⁴⁵⁰

"Hz. Peygamber bize sabah namazını kıldırды, minbere çıkıp öğle vaktine kadar hitap etti. Sonra inip namaz kıldı, sonra tekrar çıktı, ikindi

⁴⁴⁶ DİA, İlyas Çelebi, "**Fiten ve Melahim**", c.13, s.149-153

⁴⁴⁷ Kur'an-ı Kerim, Bakara Suresi, Ayet: 191,217

⁴⁴⁸ Mehmed Said Hatiboğlu, **a.e.**, s.17

⁴⁴⁹ Mehmed Said Hatiboğlu, **a.e.**, s.19

⁴⁵⁰ Tirmizi, r.2191

vakti gelinceye kadar konuştu, sonra indi, namazı kıldı, sonra tekrar çıktı, güneş batıncaya kadar bize konuştu ve olmuş ve olacak olayları bize haber verdi.”⁴⁵¹

Fiten rivayetlerinin içeriğinde, Kıyamet alametleri ile ilgili bölümlerde toplumsal olarak bir çöküşün olacağı ve bunun kıyametin habercisi olduğu, gelecekte ortaya çıkacak hem şeytanlık yapan Deccal figürü, Yecüc Mecüc, hem de kurtarıcılık yapacak Mehdi, Mesih figürü yer almış, bunların ayrıntıları hakkında bilgi verilmiştir.⁴⁵²

Ayrıca, Hz. Peygamberden sonra İslam toplumunda yaşanması kaderde yazılmış iç savaş durumları, cinayetlerin yaygınlaşması, zinanın ve hırsızlığın artması, gerçek âlimlerin sayısının azalması gibi toplumsal alandaki bozukluklar (fitneler) yer almıştır.⁴⁵³ Bu durumlarda Müslümanların iktidara itaat etmesi ve mümkünse uzlete çekilerek olaylara bulaşmaması yönünde uyarılar mevcuttur. Hz. Peygamberden sonra gitgide kötüleşen zamanların geleceği, cennette havuz başında buluşana kadar bu durumlara sabretmek gerektiğinden başlayan fiten rivayetleri, Müslümanın bu tür ortamda olaylara karışmaması gerektiği şeklinde devam etmiştir.⁴⁵⁴

*“Fitne zamanının en mutlu adamı, inzivaya çekilendir. Ortaya çıksa kimse onu tanımaz, bir yerde otursa, kimsenin dikkatini çekmez.”*⁴⁵⁵

Ebu Hureyre’den nakledilen bir rivayette ise, yakında fitnelerin ortaya çıkacağı, koşandanda yürüyenin; yürüyendense, ayakta duranın; ayakta durandansa oturanın daha hayırlı olduğunu ve pasif konuma geçmek gerektiği hadis ile haber verilmiştir.⁴⁵⁶

Basra’da Hz. Ali, Gıfari Uhban İbni Şayfi’ye kendisine neden katılmadığını sormuştur. O da: *“Amcanın oğlu olan dostum (Hz. Peygamber) bana vasiyette bulundu.*

⁴⁵¹ Müslim, r.7267

⁴⁵² Türkiye’de Dinler Tarihi’nin Kurumsallaşması Sürecinde Prof. Abdurrahman Küçük, ed. Ahmet Hikmet Eroğlu, **“Fiten Rivayetlerinin Tabiatı”**, Kamil Çakın, Berikan Yayınevi, Ankara, s.254

⁴⁵³ Türkiye’de Dinler Tarihi’nin Kurumsallaşması Sürecinde Prof. Abdurrahman Küçük, ed. Ahmet Hikmet Eroğlu, **“Fiten Rivayetlerinin Tabiatı”**, s.254

⁴⁵⁴ Örnekler için bkz., Buhari, **“Fiten”**, 2,5; Müslim, **“Fiten”**, 6; Ebu Davud, **“Fiten”**, 1

⁴⁵⁵ Mehmed Said Hatiboğlu, **a.e.**, s. 37

⁴⁵⁶ Buhari, 4/198, Hadis no:3601

‘Ayrılık ve fitne olacak, o an geldiğinde kılıcını kır, evinde otur, tahtadan bir kılıç edinin’ dedi”.⁴⁵⁷

Fiten rivayetlerinin içerisinde genel uyarıların yanında, nokta atışı mekan, yer ve grup ismi veren pek çok rivayet de mevcuttur. Fiten rivayetlerine göre Peygamber, kendi döneminden 25 yıl sonra oluşan Harici grubunun ismini vererek onları öldürenlere Allah’ın sevap yazacağını söylemiştir.⁴⁵⁸

*“Ebu İdris, Ebu Derda’dan rivayet etti ki, Rasulullah (s.a.v.) Şöyle buyurmuştur: "Bir ara uyurken şöyle bir rüya gordüm. Kitabın başımın altından alınıp götürüldüğünü görür gibi oldum. Onu gözlerimle takip ettim. Kitap alınıp Şam’a götürüldü. Fitne koptuğu zaman iman Şam’dadır”*⁴⁵⁹

Bu gibi rivayetlerde ise Emevi Devleti’nin fitneden kurtuluş olacağı söylenmiş olmaktadır. Noktasal uyarıların bir kısmı sahabilere yapılmış olup, olay vuku bulduktan sonra Hz. Peygamber bunu demişti dedikleri halde, öncesinde bu konuda ve tedbir almamaları rivayetlerin bir kısmının ilginç yönlerindendir.

Fitne kavramının özellikle Emevi Dönemi ve sonraki siyasi tartışmalarda kullanılmasından rahatsız olan dönemin bazı ileri gelenleri, fitne hakkındaki ayet ve rivayetlerin Hz. Peygamber zamanındaki Müslüman-müşrikler arasındaki çatışmalar hakkında olduğunu belirtmişlerdir.

Bir kişi İbn Ömer’e (ö. 73/692) neden İbn Zübeyr (ö.73/692) ile savaşmadığını sorarak, “Fitne kalmayınca kadar onlarla savaşın”⁴⁶⁰ ayetini delil göstermiştir. İki kişi gelerek İbn Ömer’e şöyle demişlerdir:

"İnsanların yaptığını görüyorsun. Sen ki, Hz. Ömer'in oğlusun, Hz. Peygamber'in ahabındansın, seni bu savaşa katılmaktan alıkoyan şey nedir?" demişlerdir. O: "Allah bana Müslüman kardeşimin kanını haram etti" der. Onlar ise: "Allah: "Fitnenin olmaması ve dinin tamamı Allah

⁴⁵⁷ Tirmizi, r.2203

⁴⁵⁸ Mehmet Çakırtaş, “**Emeviler Dönemi Şiddet Hareketleri**”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, s.307

⁴⁵⁹ İbn Kesir, **a.e.**, VIII, s.40

⁴⁶⁰ Kur’an-ı Kerim, Bakara Suresi, Ayet:93

için olsun diye onlarla savaş" demedi mi?" diye bir ayet hatırlatırlar. İbnu Ömer: "Biz savaştık, hatta fitne kalktı, dinin tamamı da Allah için oldu. Siz de fitne olsun, din de Allah'tan başkası için olsun diye harp ediyorsunuz." ⁴⁶¹ demiştir.

Bir kişi Buhari'ye (ö.256/870) "Bize fitnede harbetme konusunda hadis söyle" deyince Buhari sinirlenmiş ve "Sen fitne nedir bilir misin behey sersem! Hz. Peygamber müşriklerle harbediyordu ve onların dinine girmektir fitne dediğin. Yoksa sizin saltanat kavganız değil."⁴⁶²

Bir başka yerde Buhari "fitne" tabirine açıklık getirmiştir: "İslam (olanlar) az idi. Müslüman, dininde fitneye uğratılıyor (dininden döndürülüyor, dönmezse) ya onu katlediyorlar veya ona işkence ediyorlardı. Ne zaman ki İslam (olanlar) çoğaldı, fitne de yok oldu."⁴⁶³

Fiten rivayetleri, Hz. Peygamber'in gelecek hakkında bilgi sahibi olup olmadığı konusu hadisçilerce tartışılmıştır. Peygamber'in kendisinden sonra olacak olaylar hakkında vahiy dışında bilgisinin bulunmadığı ve bu konuda rivayetlerin siyasi çekişmeler sonucu uydurulduğu görüşünün yanında; geleceği bilebileceğine ancak gelecekle ilgili ayrıntılı bilgiler içeren rivayetlerin sıhhatinin problemli olduğu⁴⁶⁴ görüşü de mevcuttur.⁴⁶⁵ Örneğin, M. Reşit Rıza (1865-1935), ayetlerle verilen vahyi bilgileri kabul etmekle birlikte, bunun dışındaki gaybi haberlerin şahsi değerlendirmeler olduğu düşüncesindedir.⁴⁶⁶

Fiten rivayetlerini mucize olarak değerlendirenler de büyük bir muhteva içeren fiten kaynakları arasından hepsini doğru kabul etmemekte çeşitli sebeplerle bir kısmını uydurma, zayıf ve benzeri kategorilere koymaktadır. Metin değerlendirmesi olarak fiten rivayetlerinin bir kısmını mucize olarak niteleyenler arasında, toplumsal çözülmeye dair

⁴⁶¹ İbrahim Canan, **A.e.**,13/528-529

⁴⁶² Buhari, r.4651, 7095

⁴⁶³ Buhari, r.4514, 4650

⁴⁶⁴ İlyas Çelebi, **Uzak ve Yakın Gelecekle İlgili Haberler**, s.52-53

⁴⁶⁵ M.Said Hatiboğlu, **Siyasi İctimai Hadiselerle Hadis Münasebetleri**, s.25-46

⁴⁶⁶ DİA, İlyas Çelebi, **"Fiten ve Melahim"**, c.13, s.149-153

haberleri sahih, kısmen toplumsal kısmen mitolojik anlatımları zayıf, tamamen mitoloji içeren anlatımları uydurma kabul edenler de olmuştur.⁴⁶⁷

Hadis kitaplarında, Hz. Peygamberin kendisinden sonra ashabın neler yapacağından haberi olmadığını bildiren rivayetlerin yanı sıra, bunların tersi rivayetler de mevcuttur. Örneğin, sahih kabul edilen kaynaklarda, Hz. Ayşe'nin "*Kim sana derse ki Muhammed yarın olacak şeyi bilir, yalan söylemiştir. Zira ayette; "Hiçbir nefis yarın ne kazanacağını bilemez" (Lokman 34) buyrulmuştur.*" dediği rivayet edilmiştir.⁴⁶⁸ Fiten hakkındaki bilgileri gaybi bilgi olarak kabul etmeyenlerin bir dayanakları da bu tür rivayetlerdir.

Fiten hakkındaki en önemli itirazlardan biri, konu hakkında müstakil ve en önemli eserlerden biri olan Nuaym'ın (ö. 228/843) eseri hakkındadır. Onun hadis kaynaklarının çoğunluğunun Şam'dan olduğu, oysa hadis rivayeti hakkında en az güvenilen ravilerin buradan olduğu ve zincirlerin munkatı olduğu için eleştirilmiştir.

Mehmet Paçacı (d.1959), bu rivayetlerin kaynağı olarak, Yahudi ve Hristiyanların dünyanın sonrası hakkındaki gizli bilgiyi verdiğine inanılan apokaliptik metinleri referans göstermiştir. Buna göre, önceden Yahudi veya Hristiyan olup sonradan Müslüman olan bazı kişilerin eski dinlerindeki eserlerden etkilendiğini söylemiştir. Buna delil olarak ise, Fiten literatüründeki rivayetler ile apokaliptik metinler arasındaki çok sayıdaki benzerliği göstermiştir. Çünkü kıyamet alametleri, kurtarıcı olarak İsa figürü, Deccal ve ayrıntılarına varana kadar birçok ayrıntılı bilgi apokaliptik metinlerde de çok az değişikliklerle yer almaktadır.

Bir diğer eleştiri, *fiten rivayetlerinin* sosyal ve tarihsel gerçeklerle uyuşmamasıdır. Bu, rivayetlerde kötülüklerin yaygınlaşması; yazılmış bir kaderin parçası olarak görülmesi sebebiyledir.⁴⁶⁹ Emevi Dönemi kader hakkındaki tartışmalara bakıldığında, özellikle iktidarın bu cebri kader anlayışını savunurken, muhalefet içerisinde iradeyi merkeze alan kader anlayışı yaygındır. Dolayısıyla bu tür rivayetler

⁴⁶⁷ Türkiye'de Dinler Tarihi'nin Kurumsallaşması Sürecinde Prof. Abdurrahman Küçük, ed. Ahmet Hikmet Eroğlu, "**Fiten Rivayetlerinin Tabiatı**", s.263

⁴⁶⁸ Hadis No: 5160, Buhari, Tefsir, Maide 7, Bed'ül-Halk 6, Tefsir, Necm 1, Tevhid 4; Müslim İman, 287, 77; Tirmizi, Tefsir, En'am 3070, İbrahim Canan, **A.e.**,14/476

⁴⁶⁹ DİA, İlyas Çelebi, "**Fiten ve Melahim**", c.13, s.150-151

cebri kader anlayışı ile uyumlu iken, o dönemdeki irade merkezli kader anlayışına sahip Müslümanlar için bir çelişki arz etmektedir.

Diğer yandan, önceden konuşulmayan Mehdi ve Deccal meselesi, kutuplaştırılan Emevi Dönemi'nde şeytanlaşan ve melekleşen iki zıt kutbun teoriye yansımaları olarak değerlendirilebilir. Emevi Dönemi'ndeki siyasi ve sosyal karışıklık içerisinde bazı rivayetlerle; sabretmesi ve olaylara karışmak istemeyen gruplar, bir kurtarıcının kendilerine geleceğine (İsa, Mehdi) inanmışlardır. Bu görüş, iktidarın pasif destekçilerinin yanında Şia gibi muhalefetten bir kısmın da teorisini beslemiştir. İradeci kader anlayışını destekleyen muhalefet ise, *irade merkezli kader anlayışını* desteklemiş ve kurtuluşun insanın kendi ellerinde ve mücadelesinde olduğuna inanmışlardır. Dünyanın kötüleşmesini kadere değil, iktidara; dünyanın iyileşmesine bekleyecekleri Mehdi'ye değil, kendi yapacaklarına bağlamışlardır.

Bu rivayetlerde Müslümanlar için oldukça karamsar bir gelecek çizildiği görülmektedir. Diğer yanda ise, İslam'ın gelecekte çok ileri gideceği, çok parlak günler yaşayacağına dair çeşitli aktarımlarla bu karamsar tablonun çeliştiği görülmektedir. Tarihi gerçeklerle de uyuşmamaktadır. Sosyal ve siyasi kutuplaşmalar içerisinde, kendilerince destekledikleri görüşleri Hz. Peygambere nispet ederek kabulünü kolaylaştırdıkları da bir gerçektir.⁴⁷⁰

İlyas Çelebi (d.1951), Hz. Peygamberin kendisinden sonra olacaklar ile ilgili ayrıntılı bilgi içeren rivayetlerin ihtiyatla karşılanması gerektiği, çünkü bu rivayetlerden ahabın da haberinin olmadığı; olsaydı bunu kendi aralarında konuşup, olaylar gerçekleşmeden tedbirleri alacaklarını belirtmiştir. Ancak aktarılan rivayetlerde sahabenin bu konuları kendi aralarında bile konuşmadıkları ve haberlerinin olmadığı görülmektedir.⁴⁷¹

Diğer yandan, gaybi bilginin vahiyle sınırlı olduğunu iddia edenler ve fiten rivayetlerinin bazılarını mucizevi kabul etse de bir kısmını çeşitli sebeplerle reddedenler vardır. Fiten edebiyatının Emevi Dönemi'nden başlayarak yaygınlaşmaya başlaması, bu rivayetlerin senetsel ve metinsel tenkide tabi tutulması; apokaliptik metinlerle benzerliği, yer yer diğer hadislerle, tarihsel ve sosyal çelişmesi gibi sebeplerle bu

⁴⁷⁰ DİA, İlyas Çelebi, “Fiten ve Melahim”, c.13, s.150-151

⁴⁷¹ Mehmet Paçacı, **Hadiste Apokaliptizm veya Fiten Edebiyatı**, s.35-53

rivayetleri kabul etmezler. Bunlara göre, Hz. Peygamberin genel bir konu ile ilgili sözleri sonradan yorumla dönemin sorunlarına uyarlanmıştır. Özellikle noktasal ve ayrıntılı bilgi veren rivayetler, tarihin tersten yazılması anlamına gelmektedir. Dönemin şartlarına göre yazılan ve üretilen söylemler karizmatik bir lider olan Hz. Peygambere nispet edilerek doğruluk ve motivasyon açısından görüşleri desteklenmeye çalışılmıştır.

Fiten rivayetlerini Hz. Peygamberin mucizesi olarak değerlendirenlere göre bakıldığında, bu rivayetler ve fiten söylemleri Emevi Dönemi'nde iktidar ve muhalefetten bazılarınca kullanılmıştır. Söylemlerin olaylar üzerine yaygınlaşması ise, tarihin rivayetleri doğrulaması olarak görülmüştür.

3.4.1.2. *Fitne Söylemi ve Kerbela*

Peygamberin torunu olan Hz. Hüseyin, Muaviye'den sonra iktidara geçen Yezid'e biat etmemiştir. Bunun üzerine Yezid, eğer Hüseyin biat etmezse valisi Velid b. Utbe'ye (ö. 64/684) onu öldürmesini istemiştir. Velid ise, Peygamber torununu öldürmeyeceğini belirtmesi sebebiyle valilik görevinden alınmıştır.

Hz. Hüseyin, yoğun baskı altında kalması sebebiyle ailesiyle beraber Mekke'ye doğru yola çıkmıştır. Bu sırada Kufelilerle mektuplaşmaya devam etmiştir. Gizli mektuplaşmaların yakalanması ve mektup taşıyanın öldürülmesi üzerine, Kufe'de Müslim b. Akil (ö. 60/680), Hz. Hüseyin için açıktan biat almaya başlamış ve ilk aşamada 20 bin kişiden biat almıştır. Basra Valisi olan Ubeydullah b. Ziyad (ö. 67/686), Hz. Hüseyin için biat alan Müslim'in öldürülmesi veya şehirden çıkarılması için Kufe valisi olarak atanmıştır. Bu gelişmelerden haberi olmayan ve Mekke'de de tehdit ve baskılar içinde olan Hz. Hüseyin, ailesiyle beraber Müslim'in aldığı biatlere güvenerek Kufe'ye yola çıkmıştır.

Müslim'in öldürüldüğünü ve destek verenlerin ileri gelenlerinin cesetlerinin şehirde sürüklendiğini yolda öğrenince geri dönmek istemişlerdir. Ancak Müslim'in kardeşleri ve oğulları, “*Müslim'den sonra yaşamanın anlamı yok ya intikamımızı alır ya da öldürülürüz*” diye ısrar edince Kufe'ye gitmeye mecbur kalmışlardır. Hz. Hüseyin,

kafileden ayrılmak isteyenlerin ayrılacaklarını söylemesi üzerine kalan yaklaşık yetmiş kişi olarak Kufe'ye giderlerken Hicri 61 yılı Muharrem ayında Kufe yakınlarındaki Kerbela'da Ubeydullah b. Ziyad'a teslim olmak istemeyince Hüseyin'in başı kesilerek katledilmiştir.⁴⁷² İbn Kesir, Hz. Hüseyin'in öldürölme söylemini şu şekilde açıklamaktadır:

*“Hz. Hüseyin'i öldürenler, güya onun Müslümanların bir araya gelip ittifak etmelerinden sonra birliklerini bozmak, onları parçalamak ve insanların ittifakla kendisine bey'at ettiği kimseyi hilafetten hal'etmek maksadıyla Kufe'ye geldiğini söyleyip tevilde bulunarak onu öldürmüşlerdi.”*⁴⁷³

Bir gün Iraklı biri İbn Ömer'e (ö. 73/692) gelip ihramlı birinin bir sivrisineği öldürmesi durumunda ne yapacağını sorduğunda İbn Ömer; *“Hele şu adamın sorduğuna bakın. Rasulullah'ın torununu (Hüseyin'i) öldürdüler, bu da gelmiş sivrisineğin kanıyla ilgili hükmü soruyor. Halbuki ben, Rasulullah'ın ‘Hasan ile Hüseyin dünyada kokladığım iki reyhanımdır.’*⁴⁷⁴ *dediğini işittim.”* demiş ve Kerbela hakkındaki duyarsızlığı eleştirmiştir.

Kerbela, İslam tarihinde önemli kırılmalardan biri olmuştur. Daha sonra ortaya çıkacak isyanların büyük çoğunluğu Kerbela Olayı'nı referans noktası yapmış, tüm muhalifler söylemlerinde Kerbela'yı kullanmışlardır. Bu olay, Şia ve Sünni ayrımı gibi İslam tarihindeki en önemli ayrışmaları tetiklemiştir.

3.4.1.3. Fitne Söylemi ve Kabenin Yanması

İbn Zübeyr, Mekke'de kendisi için halktan biat almış ve Emevi Devleti'ne biat etmemiştir. Bunun üzerine Emevi Devleti'nin en önemli düşmanlarından biri olmuştur. Emevi Devleti, İbn Zübeyr (ve Mekke'deki taraftarları) üzerine giderek birçok kez

⁴⁷² İbn Kuteybe, **a.e.**, s. 300-304; Taberi, **a.e.**, 96-110; İbn Kesir, **a.e.**, VIII, s.286

⁴⁷³ İbn Kesir, **a.e.**, VIII, s.332

⁴⁷⁴ Buhari, Fedailü's-Sahabe, 22; Tirmizi, Menakıb, 30; Buhari, r.3753, 5994

savaşmıştır.⁴⁷⁵ Yezid Dönemindeki saldırıda Kabe yanmaya başlamış; buna rağmen kuşatma kaldırılmamıştır. Kuşatma iki ay sürmüştür, ancak Yezid'in ölüm haberi üzerine kaldırılmıştır.⁴⁷⁶

Kabe'de yangının Suriyeli askerlerin mancınıklarından çıkan yanıcı maddelerin Kabe'nin örtüsünü tutuşturması sonucu yandığını söyleyenler olduğu gibi, onların kasıtlı attığı yakıcı maddelerin ateşe sebep olduğunu söyleyenler de olmuştur. Diğer yanda, Mekkeli askerlerin meşalelerinin rüzgar sebebiyle Kabe'yi tutuşturduğu da rivayet edilmiştir. Hatta bizzat Mekke'de kendisine biat edilen İbn Zübeyr'in mızrağındaki ateş sebebiyle Kabe'nin yandığını rivayet edenler olmuştur.⁴⁷⁷

Olay nasıl gerçekleşmiş olursa olsun; iktidarın kendisi için büyük kayıp oluşturacak bu olayı Mekke'dekilerin (hatta öldürmek istedikleri İbn Zübeyr'in) üzerine atmak istemesi; diğer yandan, muhalefetin, iktidarın kasten Kabe'yi yaktığını iddia etmesi iki tarafın da söylemlerini desteklemiştir. Sonrasındaki isyanlar, Kabe'nin yakılması olayını yaptıklarına sebep olarak göstermişlerdir.

3.4.1.4. *Fitne Söylemi ve Hucr b. Adiy*

Hucr b. Adiy (ö. 51/671), Emevi Dönemi'nde muhalefetin en önde gelen ismi olmuştur. Hucr'un Hz. Peygamber zamanında Müslüman olduğuna yönelik iddialar da mevcut olup, Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer zamanındaki seriyyelerde adı geçmektedir. Hz. Ali döneminde, kumandan olarak Cemel ve Sıffin savaşlarına katılmıştır. Muaviye'ye karşı savaşılması gerektiğini savunmuş, Ali ve Ehli Beyt tarafında olmuştur.⁴⁷⁸

Hz. Ali'nin ölümünden sonra, Emevi iktidarı gücüyle, minberlerden lanetlenmesi ve yerilmesi, özellikle Kufe'de tepki çekmiş, itirazlara neden olmuştur. Kufe'de iktidara

⁴⁷⁵ İrfan Aycan, “Emeviler Dönemi Bir İktidar Mücadelesi Örneği Abdullah b. Zübeyr (622-692)”, Ankara ÜİFD, 2000, cilt: XLI, s.105

⁴⁷⁶ İbn Kuteybe, a.e., s.313

⁴⁷⁷ Taberi, a.e., IV, s. 121

⁴⁷⁸ DİA, Nebi Bozkurt, “Hucr b. Adiy”, c.18, s.277-278

karşı önemli itirazlardan biri, Hucr b. Adiy ve onun arkadaşlarının muhalefetidir.⁴⁷⁹ Muğire b. Şube, Muaviye'nin Kufe valisiyken, Muaviye'nin emriyle hutbelerde Hz. Ali'yi lanetlemiş; bu tür sözlerle dayanamayan Hucr b. Adiy ayağa kalkarak çeşitli itirazlarda bulunmuştur.⁴⁸⁰

"Allah'ın kötilediği ve lanetlediği kimseler sizlersiniz; Yüce Allah şöyle buyurur: 'Allah için şahit olarak adaleti gözetin'... Ben sizin kötilediğiniz ve ayıpladığınız kimselerin daha üstün; övdüğünüz kimselerin de kötülenmeye daha lâayık olduklarına şahitlik ederim"

Hucr b. Adiy muhalefetini devam ettirdikçe ölümle tehdit edilmiştir. Sonucunda Hucr b. Adiy ve arkadaşları tutuklanmış; Hz. Ali'yi lanetlemeyip ondan beri olduklarını söylememeleri halinde öldürölmelerine karar verilmiş; içlerinden bazıları denileni yaparken, Hucr ve altı arkadaşı bu teklifi kabul etmemiş; sahte bir yargılama ile öldürölmelerine karar verilmiştir.

Emevi Dönemi'nde kadılar sadece sosyal davalara bakmış; biat etmeme, isyan etme vb. siyasi konudaki davalara bizzat Halife veya valiler bakmışlardır. Dolayısıyla Hucr b. Adiy'i suçlayan ve yargılayan Emevi Halifesi Muaviye olmuştur. Hucr hakkında bir iddianame hazırlanmıştır, suç olarak halifeye sövmek; valiye karşı savaş açmak; hilafetin Ali ailesinin hakkı olduğunu savunmak ve *fitne çıkarıp toplumu bölmek* ya da *böölücölük* yapmak sıralanmıştır.⁴⁸¹

Kufe valisi Ubeydullah b. Ziyad, iddianameyi kuvvetlendirmek için iddianameye Kufe ileri gelenlerinden 70 kişiyi şahit olarak yazmıştır. Şahit olarak yazılanların bir kısmı baskıyla, bir kısmı ise kendilerinin haberi olmadan yazılmıştır. Örneğin Kadı Şureyh (ö.80/699) kendi isminin Hucr aleyhine listeye yazıldığını gördüğünde, Muaviye'ye yazdığı mektupta Hucr'un iyi bir mümin olduğunu dolayısıyla onu öldürmenin dinen doğru olmayacağını belirtmiştir. Bunlara rağmen, Hucr ve arkadaşları katledilmiştir. Hucr b. Adiy'in öldürölmesinden dolayı Muaviye'yi dönemin

⁴⁷⁹ M. Mahfuz Söylemez, "Emevi İktidarına Karşı Kufe'den İlk Sivil Muhalefet: Hucr b. Adiy Hareketi", Çorum İlahiyat Faköltesi Dergisi, 2004, Cilt:3, Sayı: 6, s. 33

⁴⁸⁰ İbn Kesir, a.e., VIII, s.91

⁴⁸¹ İbn Kesir, a.e., VIII, s.90-97

ileri gelenlerinden Sad b. Ebi Vakkas (ö. 55/675), Hz. Ayşe, Hz. Hüseyin, Abdullah b. Ömer, Hasan el- Basri açıkça kınamışlardır.⁴⁸²

3.4.1.5. *Fitne Söylemi ve Harre Vakası*

Harre Vakası Hicri 63 yılında gerçekleşen, Medine halkının Yezid'e biat etmemesi üzerine Yezid'in Rum askerleriyle beraber Medine halkının üzerine saldırması ve üç gün süreyle Medine'deki Müslümanların can, mal ve kadınlarını helal saymaları vakasıdır. Bu olay sonrasında binlerce Müslüman öldürülmüş; Medine halkının malları yağmalanmış, binlerce Müslüman kadına tecavüz edilmiştir ve bundan doğan çocuklara Evladü'l-Harre denilmiştir.⁴⁸³ İrfan Aycan, Harre'yi Müslümanlar açısından kutsal görülen şehirlerden Medine'nin ve içindeki sahabenin Yezid'in emriyle her tür talana maruz kalması olarak açıklamaktadır. Yezid'in bu olaydan sonra Müslümanların yüzyıllar sürecektir nefretini ve tepkisini kazandığını belirtir.⁴⁸⁴

Harre Vakası öncesinde yaşananları görmek, arka planı okumak açısından önemlidir. Hz. Osman'ın şehit edilmesi; Hz. Ali ve Muaviye arasındaki mücadele; Muaviye'nin hileyle iktidarı ele geçirmesi ve Medine siyaseti; hayattayken Yezid'e biat almaya çalışması, Medine'nin biatı kabul etmek istememesi gibi çeşitli nedenlerle Medine ve Emevi iktidarı arasında pek çok gerilim meydana gelmiştir. Medineliler, devletin tüm olanaklarının ve gücünün halka hizmet etme amacının değişerek, bir hanenin özel mülküne dönüşmesi olan saltanat sistemini eleştirmiş ve eski sistem olan şuraya dönmek istemiştir. Bu sebeple Mekke'deki İbn Zübeyr ve Mekke'liler gibi Yezid'e biat etmek istememişlerdir.⁴⁸⁵

Harre olayının arka planında ekonomik sebepler de önemli yer teşkil etmektedir. Medine'de Emevi Devleti'nin politikaları gereği ekonomik sıkıntı çeken halk, üretim arazilerini değerinin çok altında satmak durumunda kalmıştır. Bu arazileri Muaviye ve iktidar ailesi çok ucuza satın almıştır; öyle ki sonunda Medine'nin büyük bir bölümü

⁴⁸² İrfan Aycan, “**Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri (41-132/661-750)**”, s. 147-175

⁴⁸³ DİA, Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “**Harre Savaşı**”, s.245-247; İbn Kuteybe, **el-İmame ve's-Siyase**, s.289-307

⁴⁸⁴ İrfan Aycan, “**Emeviler Dönemi İç Siyasî Gelişmeleri (41-132/661-750)**”, s. 159

⁴⁸⁵ Mehmet Bahaüddin Varol, “**Harre Vakası**”, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 7, 1997, s.514-521

iktidar ailesinin özel mülkü haline gelmiştir. Üretemedikleri buğdayı Şam'dan çok daha pahalıya almak zorunda kalan halk, fakirleşmiştir. Ayrıca yönetim merkezinin Şam'a taşınması ile de Medine ekonomik kayıplara uğramıştır.⁴⁸⁶ Halk devletin politikaları gereği geçim sıkıntısına düşmüştür. Bir de üstüne vergi almak isteyen iktidar, sahipsiz arazilerin (savafi arazilerinin) toprak gelirlerinden zor kullanarak vergi almak isteyen devlet görevlilerini Medine'ye göndermiştir. Halk ödeme yapmayı reddetmiştir.⁴⁸⁷

Ekonomik sebeplerin yanı sıra, dini sebepler de Medine halkının muhalefetine sebep olmuştur. Medine halkı, Ümeyye ailesinin iktidar kavgasında, onları desteklememiştir. Mekke ve diğer bölgelerin biate yaklaşmamasından da destek alarak biat konusunda geride durmuş; Kerbela'da Hz. Hüseyin'in ve yanındakilerin öldürülmesine tepki göstermiştir. Yezid iktidara geldiğinde, Medine ileri gelenlerini Şam'da sarayına davet etmiş; onlara ikramda bulunmuş ve halkı kendisi lehine ikna etmeleri için binlerce dinar (maddi menfaat) hediye etmiştir.

“Yezid, Medine'den gelen bu kimseleri izzet ve ikram ile karşılayıp herkese 50.000 dirhem, Abdullah bin Hanzala'ya 100.000 dirhem, oğullarından her birine 10.000 dirhem hediye verdi. Ayrıca Abdullah b. Zübeyr'in kardeşi Münzir bin Zübeyr'e de 100.000 dirhem verdi.”⁴⁸⁸

Halkın fakirlikten kırıldığını bilen ve Yezid'in İslam'la çelişen lüks hayatını gören, Medine'ye dönen ileri gelenler, kendilerine verilen hediyelerden etkilenmemiş ve şahit oldukları noktalarda Yezid'i eleştirmeye artırarak devam etmiştir. Medine isyanının tetikleyicisi ise bu ziyaret olmuştur. Yezid'in lüks ve ahlaksız yaşantısını gören Medineliler Yezid'e olan biatlerini geri çekmişlerdir.⁴⁸⁹ Örneğin, içlerinden biri şöyle demiştir:

“Biz öyle bir adamın yanından geliyoruz ki, onun dini yoktur; içki içiyor, köpeklerle, maymunlarla oynuyor, geceleri hırsızlarla ve

⁴⁸⁶ Meir Jacob Kister, **"Harre Vakası (Bazı Sosyo-Ekonomik Tespitler)"**, çev. Ünal Kılıç, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2000, s.316

⁴⁸⁷ DİA, Mustafa Sabri Küçükaşçı, **"Harre Savaşı"**, s.245-247

⁴⁸⁸ Ünal Kılıç, **"Harre Vakasının Sebepleri Hakkında Bazı Mülâhazalar"**, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2000, s. 318

⁴⁸⁹ İbn Sad, **Tabakat**, V, 144; Taberi, **Tarih**, IV, s.117

*haydutlarla düşüp kalkıyor. Şahid olunuz ki, biz ona olan biatımızı geri çekiyoruz.”*⁴⁹⁰

Heyette bulunan Abdullah bin Hanzala ziyaret sonrası bir konuşmasında şunları söylemiştir: *“Öyle bir adamın yanından geliyorum ki, şu çocuklarımın dışında kimseyi bulamayacak olsam bile, onları yanıma alır ve onunla savaşırm”*. Bunun üzerine orada bulunanlardan bazıları Yezid’in verdiği parayı aldığını duyduklarını söylemiştir. Abdullah bin Hanzala ise, kendisine yetecek kadarını alarak Yezid’e karşı güç oluşturmak istediğini belirtmiştir.⁴⁹¹

Siyasi, sosyal ve ekonomik baskılar ve haksızlıklar, Medine halkının canına tak etmiştir ve Hz. Osman’ın akrabaları hariç Ümeyyeoğulları’nı Medine’den çıkarmışlardır. Yezid, çeşitli geçici vaatlerle biat almaya çalışmış; ancak halk, çevre şehirlerden de destek alarak biat etmemiştir. Medine’nin çevresine hendek kazılmış ancak Yezid’in saldırısı engellenememiştir. Yezid, Müslim b. Ukbe’ye (ö. 63/683) Medinelileri itaate davet etmesini, itaat etmedikleri takdirde onlarla savaşmasını ve yendiğinde Medine’yi üç gün süreyle mubah saymasını ve onları öldürmesini emretmiştir.⁴⁹² Yezid ordusunu 500 kişilik gayrimüslim Rum askerle destekleyerek Medine’ye saldırmıştır. Halk, ordu komutanından kendilerine zulmedilmemesini istediğinde Emevi komutanı Müslim, *“Siz Osman’ın katillerisiniz!”*, *“Ey Yahudiler!”* şeklinde hitapta bulunmuşlardır.⁴⁹³

Medine’de Beni Harise’nin savunması gereken bölgedekilerin Yezid ile maddi menfaat için anlaşarak Yezid’in askerlerini Medine içerisine sokması ile Medine savunma gücünü kaybetmiştir. Medine halkı daha ziyade tarım toplumdur, savaşçı bir toplum değildir. Bu sebeple savaşa direnç gösterememiş ve çok kısa bir sürede Emevi askerleri tarafından ele geçirilmiştir.

⁴⁹⁰ Ünal Kılıç, **a.e.**, s. 318

⁴⁹¹ Ünal Kılıç, **a.e.**, s. 318

⁴⁹² İbn Kesir, **a.e.**, VIII, s.360; İbn Kuteybe, **a.e.**, s.289-307

⁴⁹³ Mehmet Azimli, **Dört Halifeyi Farklı Okumak-3 Hz. Osman**, 4. Basım, Ankara Okulu Y., Ankara, 2017, s.176

Harre Vakası hakkında her ne kadar Diyanet İslam Ansiklopedisi ve bazı kaynaklar tarafından “*Harre Savaşı*” tabiri kullanılsa da Adnan Demircan dahil olmak üzere birçok kaynak “*Harre Olayı/Vakası*” diyerek yaşananların karşılıklı bir savaş olmadığını vurgulamaktadırlar. Medine halkının Hendek kazarak kendilerini savunmaya çalışması, sonrasında direnmeden tüm varlıklarının talan edilmesi de buna delildir. Bizce de olay bir savaştan ziyade İslam tarihi’ne yazılan büyük bir felakettir.

Yezid’in emriyle gerçekleşen olay sonrasında 80’den fazla sahabe hayatını kaybetmiştir. Vakıdı, toplam 300 kişinin öldürüldüğünü belirtmektedir. Beyhaki, 300’ü sahabe toplam 700 kişinin öldürüldüğünü nakletmektedir. On binden fazla Müslümanın öldürüldüğü de rivayetler arasındadır.⁴⁹⁴ İbn Kesir, her gün bin Medineli Müslüman kadının tecavüz sonucu hamile kaldığını belirtmektedir.⁴⁹⁵ Bu olaydan sonra Medine sindirilmiş; bir daha muhalefet edememiştir. Yezid’in komutanı Müslim bin Ukbe, Harre’den sonra Medine’lilerden “Yezid’in kulu ve kölesi” olarak biat almıştır. Bu şekilde biat etmeyenler de öldürülmüştür. Bu şiddetin gerekçesi ise, Medine’nin eleştirisi ve isyanlarının fitne olarak görülmesi olmuştur. Bununla beraber Yezid, bu uygulamalarıyla Müslümanların yüzyıllarca devam edecek tepki ve nefretini kazanmıştır.⁴⁹⁶

İbn Teymiye, Yezid’i sevmediklerini ve lanetlediklerini ayetlere dayanarak belirtmektedir. Sebebini ise şöyle açıklamaktadır:

“Medine'nin üç gün yağmalanması ve ahâlisinin esir edilmesinden daha büyük bir fesât olabilir mi? Sayıları 700'ü bulan, aralarında Kureyşli, Muhacir ve Ensârın bulunduğu insanların ileri gelenlerinden bir topluluğu öldürdü. Kim oldukları bilinmeyen köle, hür ve kadınlardan 10.000 kişiyi öldürdü. Kan, Resûlullah (s)'ın kabrine ulaşincaya kadar insanların öldürülmesine daldı. Ravza-i

⁴⁹⁴ DİA, Mustafa Sabri Küçükaşçı, “**Harre Savaşı**”, s.245-247

⁴⁹⁵ İbn Kesir, **a.e.**, VIII, s.361

⁴⁹⁶ İrfan Aycan, “**Emevîler Dönemi İç Siyasî Gelişmeleri (41-132/661-750)**”, s. 147-175

Mutahhara ve mescid kanla doldu. Sonra Kabe'ye mancınıkla saldırdı ve onu yıkıp yaktı.”⁴⁹⁷

Emevi Dönemi'nin en kanlı olaylarından biri olan bir felaket olan Harre Vakası'nı; tabiinden meşhur müfessir Mücahit ve Abdullah İbn Ömer, Medineli'lerin Hz. Osman'ı korumamaları sebebiyle yaşadıklarını iddia etmişlerdir. Mehmet Azimli, bu sözleri naklettikten sonra şu eleştiride bulunmuştur:

“Böylece bu anlayışa göre, hiçbir suçları olmayan Medineli masum çocuk ve kızlar bu bedduadan nasiplenmiş oluyorlar. Bu zihniyete göre, bırakalım erkek ve kadınları, çocuklar bile suçlu oldukları için cezalandırılmış olmaktadır. Yani masumlara yapılan katliamlar ve tecavüzler normaldir ve adalet gereğidir.”⁴⁹⁸

İbn Kesir, Harre Vakasını meydana gelen en kötü olaylardan biri ve Yezid'in büyük hatalarından biri olarak anlatmıştır. Peygamber mescidinde namaz kılınmayan sayılı günlerden biri bu olayın yaşandığı günler olmuştur. Bu katliamda vefat edenler, ayrıca bir mezarlığa defnedilmişlerdir. Harre'de ölenler için günlerce ağıtlar yakılmıştır.⁴⁹⁹

3.4.2. Muhalefetin İktidar Hakkındaki Zulüm Söylemi

Emevi Dönemi'nde muhalefetin motivasyonunu, “iktidarın zalim olduğu” yönündeki söylem oluşturmuştur. Zalime yani iktidara karşı savaşmayı cihat etmek olarak görenler çeşitli eleştirilerde ve isyanlarda bulunmuşlardır. İktidarın zalim olduğu yönündeki iddialar için; dini bir beklenti içinde oldukları halifelerin İslam'a uygun bir hayat sürmemesi; muhalif şehirlere karşı maaş kesintisi gibi ekonomik baskı uygulanması ve Emevi Devleti'nin kuruluşundan itibaren yaptığı haksız görülen uygulamalar gerekçe gösterilmiştir.

⁴⁹⁷ Adnan Demircan, “*İbn Teymiyye'ye göre Yezid b. Muaviye'nin Durumu*”, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, Şanlıurfa, 1996, s.145

⁴⁹⁸ Mehmet Azimli, *Dört Halifeyi Farklı Okumak-3 Hz. Osman*, s.176

⁴⁹⁹ DİA, Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “*Harre Savaşı*”, s.245-247

Halifelikten dini bir profil de beklendiğinden, muhalefet eden ve isyan eden Hariciler ve Hz. Ali taraftarları, halifelerin yaşantılarını; lüks hayatları, içki ve kadın vb sebeplerle İslam’a uymamak gerekçesiyle eleştirmişlerdir.⁵⁰⁰ Örneğin; Irak valisi Halid b. Abdullah el-Kasri’nin (ö. 126/743) döneminde ortaya çıkan isyanlar, valinin uygulamalarına bir tepki olarak oluşmuştur. Vali, mescitleri yıktırması, yerine çarşı ve kilise yaptırmıştır. Devlet görevlilerini ve yöneticilerini Mecusilerden seçmiştir. Halk, valiyi gayri Müslim olmakla itham etmişlerdir. Bu tür uygulamalar halkın ve Haricilerin tepkisine yol açmıştır.

Örneğin, Mervan b. Muhammed’in (ö. 132/750) zalim bir yönetim sürdüğünü öne süren bazı Hariciler isyan etmek için bir araya gelmiştir. Ebu Hamza eş Şari (ö. 130/748), Mekkelilere yaptığı konuşmada şunları söylemiştir:

“... Daha sonra Peygamber tarafından lanetlenen babanın lanetlenen oğlu Muaviye b. Ebi Süfyan başa geçti. Allah’ın kullarını köleleştirdi. Allah’ın malını (kendisi için) bir servet yaptı, dinini hilelerle mahvetti. Allah’ın laneti üzerine olsun, siz de ona lanet edin. Ondan sonra başa Yezid b. Muaviye geçti. İçkilerin Yezidi, maymuncu yezid, panterci Yezid, midesiyle fasık, zina mahalliyle töhmet altında bir Yezid.”

Daha sonra, Emevilerin halkın malına nasıl el koyduğunu, devletin mallarını nasıl kişiselleştirdiklerini şöyle eleştirmiştir:

“Emevilere gelince bunlar, sapık bir fırka olup saldırıları zalimce bir saldıdır; zan ile tutuklar, keyiflerine göre hüküm verirler. Öfkelenince katleder, arabuluculukla hüküm değiştirirler. Farz olan zekatı yersiz alır, yersiz dağıtırlar. Halbuki Allah zekatı hak edenleri belirtmiş, onları sekiz sınıfa ayırıp şöyle buyurmuştur: “Zekat, ancak fakirlere, miskinlere, zekat toplamakla görevli olanlara, kalbi İslam’a ısındırılacak olanlara, kölelere, borçlulara, Allah yolunda cihat edenlere ve yolda kalanlara verilir.”⁵⁰¹ Ortaya bu sekiz sınıftan olmayan

⁵⁰⁰ İrfan Aycan, “İslam Toplumunda Eğlence Sektörünün Ortaya Çıkışı” AÜİFD, s.155-193

⁵⁰¹ Kur’an-ı Kerim, Tevbe Suresi Ayet:60

*dokuzuncu bir sınıf çıkıp zekatın tümünü aldı. Bunlar, Allah'ın indirdiğinden başkasıyla hükmeden fırkadır.”*⁵⁰²

İktidar, muhalif olan Irak-Kufe şehrindeki çalışanların maaşlarının ödenmemesi gibi çeşitli ekonomik baskılar uygulamıştır. İktidarın bu yaptıklarını zulüm olarak niteleyen muhalif hareketler isyanları için bu durumu gerekçe kabul etmişlerdir. Örneğin, Haricilerden Sebîb isyan etmiş; vali Haccac'ın isyanı bastırmak üzere gönderdiği komutan Mutarrîf, insanları neye çağırdıklarını ve niçin ayaklandıklarını sorduğunda;

“Bizler Allah'ın Kitabı'na ve Rasulü'nün sünnetine davet ediyoruz. Bizi bunlardan intikam almaya iten şey, onların gelen ganimet gelirlerini kendilerine ayırmaları, Allah'ın suçlar için koymuş olduğu cezaları uygulamamaları ve zorbalıkla davranmalarıdır” demişlerdir.

Emevi Devleti Halifesi Muaviye'nin valisi Muğire, Hz. Ali ve taraftarlarının aleyhinde konuştuğunda, Hucr b. Adiy'in *"Sen ihtiyarlıktan kime sevgi duyacağını şaşırdın. Sen bize kestiğin maaşlarımızı ver, bunu kesmek senin hakkın değil, sen kendinden öncekilerin yapmadığı bir şeye çok düşkün oldun"* diye bağırması ve halkın *"bizim boş lafa karnımız tok, kesilen maaşlarımızı istiyoruz"* demeleri Kufe'deki halkın eleştirel duruşları sebebiyle ekonomik baskıyla karşılaştıklarını gösterir.⁵⁰³

Halifeden dini beklentiler ve muhaliflere ekonomik baskılar dışında, iktidarın çeşitli uygulamaları muhalefet için zulüm söylemine yönelik bir dayanak teşkil etmiştir. Hilafetin saltanata dönüşerek devletin gücünün tek bir haneye geçmesi; Yezid'in hilafete layık olmadığı halde hilafete geçmesini zulüm olarak nitelemişlerdir. Hz. Hüseyin'in ve yanındakilerin şehit edilmesi ile Medine'de Harre katliamının yapılması devletin şiddetinin boyutlarını göstermiş, Müslümanların zihninde büyük yaralar bırakmıştır. Dolayısıyla muhalefetin söylemleri bunun üzerinden şekillenmiştir.

⁵⁰² Harun Yıldız, **a.e.**, s. 160

⁵⁰³ İrfan Aycan, *“Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri (41-132/661-750)”* AÜİFD, Sayı 39, Ankara 1999, s. 147-175

Hiz. Ali öldüröldükten ve Hiz. Hasan'ın iktidarı Muaviye'ye bıraktığını öğrenen bir grup Harici, “*Artık hiçte şüpheye düşölmeyecek bir cihat ortamı doğmuştur. Haydi, Muaviye'nin üzerine cihada yürüyün*” diyerek cihatla yapacakları isyanı özdeşleştirmişlerdir.

Kufe'deki bir grup ve Hiz. Hüseyin, hilafete geçen Yezid'in fasık olması sebebiyle ona isyan etmek gerektiğini düşünmüştür. Kufe'dekiler, Hiz. Hüseyin'e biat etmek ve iktidara isyan etmek üzere onu Kufe'ye çağırılmışlardır. Hiz. Hüseyin isyan için Kufe'ye giderken mevcut yönetimi haramı helal, helali haram sayan, Allah yerine şeytana itaat eden, devletin malı konusunda adil davranmayan, kötölük yayan, İslam'ı uygulamayan İslam'ın dışında bir yapı şeklinde nitelendirmiştir. Zulmeden kişilere karşı gerek sözle gerek fiilen mücadele vermenin dini bir gereklilik olduğunu belirtmiştir.

Hiz. Ali'nin oğlu Zeyd b. Ali, hilafetin kendi hakkı olduğu iddiasında olmuş ve halifeyle karşı karşıya gelmiştir. İktidara muhalefet etme gerekçesi olarak, halka zulmedilmesi, bidatler uydurarak ve Kuran'a ve Sünnete aykırı hareket edilmesini öne sürmüştür. Kendisi ise, insanları Kuran'a ve Sünnete göre yönetmeyi; bidatleri kaldırmayı, ganimetleri adilce paylaştırmayı; Peygamber'in soyundan gelenlerin haklarını vermeyi; zayıfları korumayı; zalimlerle cihat etmeyi vaat etmiş ve insanların kendisine destek vermelerini istemiştir.

Ebu Hanife (ö. 150/767), Zeyd b. Ali'ye açıktan destek vermiştir ve desteğini dini gerekçelere dayandırarak, yaşananları Bedir Savaşı'yla kıyaslamıştır.

*“Zeyd'in bu çıkışı ya da isyanı, Hiz. Peygamber'in yaptığı Bedir savaşı gibidir. Eğer yanımda insanların emanetleri olmamış olsaydı muhakkak bu başkaldırıya katılır Zeyd'e destek verirdim. Emanetleri Ebu Leyla'ya (Kufeli bir alim) teslim etmeye çalıştım ancak kabul etmedi. Ben ise- emanetler sebebiyle- sorumluluk altında ölmek istemedim.”*⁵⁰⁴

⁵⁰⁴ Mustafa Özkan, “*Emevi İktidarının Siyasi İcraatları Karşısında Ulemanın Tavrı*”, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstem, 2003, Yıl:6, Sayı:11, s.109

Said b. Cübeyr (ö. 94/713), katıldığı isyan sırasında halka; *“Onlarla (Emevilerle) savaşınız. Çünkü onların idareleri zalimdir. Dinin emirlerini dinlememekte, zayıfları ezmekte ve namazlara da önem vermemektedirler”* diyerek idarecilerin halka ve dine verdikleri zararlar gerekçesiyle bununla mücadelenin dinen meşru olduğunu ve bir gereklilik olduğu iddiasını ortaya koymuştur. Ebu Mansur el-İcli (ö. 123/741?), "Müşrikleri bulduğunuz yerde öldürünüz" ayetini bağlamından bağımsız yorumlayarak, iktidarı şirkle suçlayıp, onlara karşı savaşmayı meşru görmüştür.⁵⁰⁵

Muğire b. Şube'nin Kufe'de vali olduğu dönemde, valinin hoşgörülü tutumundan da yararlanan Hariciler, halkın toplandığı günlerde iktidarın haksızlıkları karşısında ecir ve sevap kazanma amacıyla cihada çağrı yapmışlardır.⁵⁰⁶ Kufe kadılığını yapan Abdurrahman b. Ebi Leyla (ö. 83/702) ise konuşmalarında savaşı meşrulaştırıcı ve iktidarı zalim gösteren şu tür ifadeleri kullanmıştır:

“Ey Müminler! Hakkı tanımayan, bidatleri helal kılan bu cahiller ordusuyla savaşın.” “Ey kurra, Şamlılar’la savaşınız. Zira Sıffin savaşında Hz. Ali’nin zalimlerle savaşmayı, kötülerin yok olması ve kelimetullahın yücelmesi için gerekli olduğunu söylediğini duydum.”

Ebul Bahteri (ö. 82/701) isyan etme gerekçesini şu şekilde açıklamıştır:

“Ey insanlar! Hem dininiz hem de dünyanız için Emevilerle savaşınız. Galip gelmezseniz dininiz ve dünyanız fesada maruz kalır.”

Şa‘bi (ö. 104/722) iktidarı zulüm düzeni olarak değerlendirmiş⁵⁰⁷ ve rivayetlere göre şu tür söylemlerde bulunmuştur: *“Ey Müslümanlar, Zulüm işlemleri, zayıfları dışlamaları ve namazları bırakmaları nedeniyle Şamlılar’la savaşınız”*.⁵⁰⁸

Bunların yanı sıra, Mutezile'nin ilkelerinden ikincisi “Emri bil Maruf ve Nehyi Anil Münker” (İyiliği emretmek, kötülükten sakındırmak) olmuştur. Kötülülklere karşı kalp, dil ya da elle mücadeleyi başlatmayı, iktidarın zulmüne, haksızlıklarına karşı

⁵⁰⁵ Hasan Onat, *Emeviler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, s.132

⁵⁰⁶ İrfan Aycan, *Emeviler*, s.15

⁵⁰⁷ İbn Kesir, *a.e.*, IX, 40

⁵⁰⁸ İbn Kesir, *a.e.*, IX, 40

kamuoyu oluşturmak olarak⁵⁰⁹ yorumlamışlardır. Kimisi de savaşımayı kötülüğe karşı durmak olarak görmüştür. Örneğin, Mabed El Cüheni'nin ve dönemin ulemasının İbnül Eş'as isyanına bilfiil katılmasında iktidarın ayrımcı politikalarına karşı çıkmak⁵¹⁰ ve 'kötülüğe engel olmak' fikri yatmaktadır.⁵¹¹

⁵⁰⁹ Watt, **Teşekkül Devri**, 286/

⁵¹⁰ Mustafa Özkan, *“Emevi İktidarının Siyasi İcraatları Karşısında Ulemanın Tavrı”*, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstem, 2003, Yıl:6, Sayı:11, s.103

⁵¹¹ Hanifi Şahin, *“İlk Dönem Kader Tartışmalarında Siyasetin Rolü”*, s.65

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bu tezdeki amaç, İslam tarihi'ni şekillendiren Emevi Dönemi'ndeki (661-750) iktidarın ve muhalefetin dini söylemlerini, “söylem” kavramı üzerinden bütüncül olarak analiz ederek İslam tarihi'ni ve günümüzü daha doğru yorumlayacak bir bakış açısı sunabilmektir. Tezimizdeki *iktidar* kavramı, Muaviye ile başlayıp Mervan b. Muhammed ile biten Emevi saltanatını; *muhalefet* ise iktidarı farklı düzeylerde eleştiren grupları ifade etmektedir. Emevi Dönemi hakkında tek yönlü araştırmaların yoğunluğu sebebiyle; sosyolojik ve bütüncül bir analiz sunan bir çalışma ortaya konulmak istenmiştir.

Tezimiz üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde; “*Söylem ve Dini Söylem*” başlığı altında söylem kavramının sosyolojik ve teorik çerçevesi çizilmiştir; ikinci bölümde “Emevi Siyasi Tarihi” özetlenerek dönemin söylem analizi için tarihi arka plan oluşturulmuş; üçüncü bölümde “Emevi Dönemi Dini Söylem Analizi” ile iktidarın ve muhalefetin dini söylemleri incelenmiştir. Bu dönemdeki söylemler *İmamet-Hilafet Söylemleri*, *İman-Küfür Söylemleri*, *Kader-İrade Söylemleri*, *Fitne-Zulüm Söylemleri* şeklinde dört ana başlık altında toplanarak analiz edilmiştir. Sonucunda ise dönemin *dini söylem analizi* söylem kavramı çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Söylem; biz-öteki ayrımı yaparak cemaat oluşturmuş bir grup tarafından benimsenen; o gruba has düşünce, slogan, metin ve/veya yoruma dayanan; bunları grubun seçilen liderlerince gündeme getirilen ve gündemde tutarak asabiyeti sağlayan; kabul edilebilir ve kabul edilemez düşüncelerin çerçevesini belirleyen, toplumdan bağımsız üretilemeyen ve çözümlenemeyen sözlerdir. Bu çalışmada, Emevi Dönemi'ndeki *dini söylemler* incelenmiştir. Bu bağlamda, ayetlerin ve hadis rivayetlerinin yorumları, mevzu rivayetler, hutbeler, savaş sırasında söylenen veya bürokratik mektuplaşmalardaki dini cümleler, tarihi kitaplardaki dini metinleri ele alarak bir söylem analizi sunulmuştur. Belirlediğimiz çerçeve üzerinden söylem analizimize baktığımızda şu sonuçlara ulaşılabilir:

1. Söylem, toplumda cemaat oluşturmuş bir grup tarafından benimsenen onlarla özdeşleşen sözler, kavramlar, düşünceler ve sloganlardır. Söylem, *öteki* oluşturarak *biz* kavramını üretip, güçlendirir. *Öteki* ve *biz* ayırımına vurgu yaparak ve söylemi tekrar ederek grup asabiyetini korur.

Emevi Dönemi'nde iktidar ve muhalefet, kendi taraflarında *biz* algısını oluşturabilmek için dini söylemlere başvurmuştur. İktidar, kendi görüşlerine muhalefet eden kişi ve grupları toplumun düzenini ve birliğini bozmakla suçlayarak, *fitneci* olarak nitelemiştir. Fitne tabiri ile ötekileştirdiği muhalefete karşı, iktidarı koruyanların birliğini sağlamıştır. Diğer tarafta, iktidar, Arap milliyetçisi bir politika izleyerek Arap olmayan Müslümanları ötekileştirmiştir. Siyasi sınırların genişlemesiyle mevalinin (Arap olmayan Müslümanların) sayısı artmıştır. Müslüman olmalarına rağmen devlet Mevaliden fazla vergi almaya ve devletin kadrolarında mevaliye az yer vermeye, onlara sosyal-siyasi baskılar yapmaya devam etmiştir. Bu şekilde, Arap olmayanları ötekileştirerek, Arap Müslümanlardan kendilerini destekleyenlerin birliğini kuvvetlendirmiş; devletin refahını, kendi oluşturduğu *biz* ile paylaşmıştır.

Muhalefetteki gruplar, iktidarı *zalim olmakla* suçlamıştır. İktidarın dinle çelişen uygulamalarını, haksızlıklarını, baskı ve işkencelerini zulüm olarak nitelemiş, bu şekilde muhalefet grubunun birliğini ve motivasyonunu devam ettirmişlerdir. Muhalefet içerisinde de farklı gruplar oluşmuştur. Her grup kendi grup asabiyetlerini sağlamak için muhalefetin geri kalanından farklılaşan söylemler üretmişlerdir. Örneğin Şia, hilafet konusunda *imamet* fikrini ortaya koyarak ve halifeye “*imam*” diyerek kendine has bir söylem geliştirmiştir. Halifenin Allah tarafından atandığını belirterek, Hz. Osman'dan teberrâ edip, Hz. Ali'yi sevmeyenin kendilerinden olmadığı söylemlerini geliştirmiş, kendisi gibi düşünmeyenleri ötekileştirmiş, kendi grubunun asabiyetini sağlamıştır.

Haricilerden bir kısmı, tam olarak kendileri gibi düşünmeyen kişileri *öteki* olarak nitelemişlerdir. “*La hükme lillah*” ayetini sloganlaştırarak kendine has yorum ile söylem oluşturmuştur. Ezarika grubu, kendi içlerinden çıkan eleştirel görüşleri de ötekileştirerek, homojen fikirlere sahip bir “*biz*” oluşturmaya çalışmıştır. Emevi iktidarına karşı bir tutum sergilemişlerdir.

2. Söylem, doğru yanlış karşılığı üzerinden biz-öteki ayrımını kuvvetlendiren bir araçtır. Bu ayrım, Emevi Dönemi'nde biz-öteki ayrımını kutuplaştırarak geliştirmiştir. Taraflar “biz” ile “doğru” kavramını; “öteki” ile “yanlış” kavramını özdeşleştirmişlerdir.

Emevi Devleti, iktidarının meşruiyeti için toplumun ileri gelenlerinden bazen para, bazen baskı ve zorlama ile biat almıştır. Biat kavramı, kelime olarak “*rızaya ve şarta dayalı bir siyasi onayı*” anlamındayken, bu dönemde içi boşaltılarak sadece şekilsel bir şarta dönüşmüştür. Öncesinde biat etmemek bir isyan olarak görülmezken, bu dönemde biat etmeyenler isyankar olarak görülmüştür. Biat edenlerden mutlak itaat etmeleri ve iktidarı eleştirmemeleri beklenmiştir. Eleştiri yapanların, biatlerini bozduklarını ve batılda olduklarını iddia etmişlerdir ve birçok baskı-şiddet politikası uygulamışlardır.

İktidar, kendisine itaati Allah'a itaat etmek olarak söylemleştirmiştir. Buna göre yöneticiler ne yaparsa yapsın, onlara mutlak itaat etmek gerektiği dini söylemlerle pekiştirmeye çalışmışlardır. Böylece kendilerini sorgulanamaz kılarken, mutlak itaat etmeyenleri dinen yanlış yolda olarak nitelemişlerdir. Onlara yapacakları her şeyin mübah olduğunu, çünkü onların batıl yolda olduğunu öne sürmüşlerdir. Buna karşın muhalefet, yöneticiye mutlak itaatin gerekli olmadığını; kötülük görünce onu gücü yetiyorsa eliyle, yoksa diliyle düzeltmesi gerektiğini; iktidarın ancak doğrularına itaat edilebileceğine dair rivayetleri söylem olarak kullanmış, muhalefetlerinin haklı sebeplere dayandığını ifade etmişlerdir.

Muhalefet, kendi arasında farklılaşan doğru-yanlış ayrımlarını çizmiştir. Şia, Hz. Ali'yi sevmenin farz olduğunu, Hz. Osman'ı eleştirmenin ise dinen bir gereklilik olduğunu belirterek dinin temel ilkeleri arasına koydukları “tevilla ve teberra” ile, bu şekilde düşünmeyenleri yanlış yolda olarak nitelemiştir. Hariciler, iktidarı destekleyenlerin zulme destek olduğunu belirterek onları yanlış yolda olduklarını söylemişlerdir.

Doğru-yanlış karşılığı, Emevi Dönemi'nin kutuplaştırıcı ortamında tarafların söylemlerinde oldukça etkili olmuştur. Bu dönemde ortaya çıkan *73 Fırka Söylemi*, buna işaret eden önemli bir örnektir. Emevi Dönemi ile beraber toplumdaki gruplaşmalar arttığı için, Hz. Peygamber tarafından söylendiği iddia edilen “*ümmetin*

73 fırkaya bölüneceği ve içlerinden yalnız birinin doğru yolda olacağı, geri kalanın cehennemlik olacağına” dair çeşitli rivayetler çoğalmıştır. Bu rivayetleri iktidardan muhalefete her grup, “kendisinin doğru yolda olan tek grup” olduğunu anlatmak için kullanmıştır. Dolayısıyla kendileri dışındaki tüm grupları dolaylı olarak yanlış ve cehennemlik olarak görmüşlerdir. Mürcie ise, tekfire karşı genel fikriyle uyumlu olarak rivayetin “72 fırkanın doğru yolda olduğu, yalnız biri yanlış yolda” versiyonunu kullanmıştır.

Yine bu dönemde kutuplaştırıcı atmosferle uyumlu olarak şeytanlaştırıcı ve mekleştirici söylemler geliştirilmiştir. Bu söylemlerin bir kısmı Kur’an ayetlerinde geçen karakterler hakkında üretilen rivayetlerin yorumlaması iken, bir kısmı diğer dinlerdeki figürlerin İslam kültürüne yansımalarıdır. Kendi liderlerini övmek isteyenler veya bir kurtarıcı bekleyen gruplar, Mehdi ve Mesih beklemeye başlamışlardır. Karşıt grupları düşmanlaştırmak için ise onları Deccal, Yecüc ve Mecüc gibi şeytani karakterler ile özdeşleştirmişlerdir. Hatta bu dönemdeki grup ve kişilerin isimlerini bu karakterler ile ifade eden hadis rivayetleriyle düşüncelerini desteklemek istemişlerdir.

Kurtarıcı ve şeytan figürleri aynı zamanda aktif ve pasif hareketliliği de etkilemiştir. Muhalefetten Şia, ileride gelecek ve her şeyi kurtaracak Mehdi figürünü benimsediğinden; Emevi Dönemi’ne karşı Haricilere göre daha az isyana kalkışmıştır. Diğer muhalefettekiler ise kurtarıcı beklemediğinden ve *irade merkezli anlayışa* sahip olduğundan aktif muhalefete farklı düzeylerde katılmışlardır. Emevi iktidarı ise, muhalefettekileri şeytani figürlerle özdeşleştirerek onlara yaptığı eziyet ve işkenceyi meşrulaştırmıştır. Birçok kişi ve sahabe, sadece eleştirileri sebebiyle kurgu davalar kurularak ve işkenceyle öldürülmüştür.

Doğru yanlış karşıtlığının en önemli tezahürlerinden biri bu dönemde ortaya çıkan kader tartışmalarıdır. İktidar, kader konusunda iktidarın her şeyin alinyazısı olduğunu esas alan *cebri kader anlayışını* savunmuştur. Bu anlayıştan destek alarak, iktidarın yaşattığı yoksulluğu, siyasi-sosyal baskılarını ve adaletsizliklerini eleştirmenin Allah’ı eleştirmek olduğunu; kendilerinin sorgulanamaz olduklarını, yaptıkları herşeyi Allah’ın izni ve iradesiyle yaptıkları iddialarını desteklemişlerdir. Eleştirenleri Allah’a isyan etmekle ve dinen yanlış yollara girmekle suçlamışlardır. Kader konusunda iktidarın söylemlerinin dini geçerliliğine ve rivayetlerin metnine, sıhhatine eleştiri getiren Mutezile, Kaderiyye ve Mürcie’ye karşı, onları dinin dışında gören söylemler

üretilmiştir. Buna göre Hz. Peygamber'in Kaderiyye ve Mürcie'nin cehennemlik olduğu, onların İslam'dan nasipleri olmadığını, ümmetin Mecusileri olduğunu söylediğine dair, kader görüşü hakkında iktidarı eleştirenleri batılda gösteren söylemler üretilmiştir. Ayrıca kadere iman etmenin bir iman esası olduğu bu dönemde ortaya konmaya başlanarak, iktidarın kader anlayışına uymayanlar, imanın şartlarını yerine getirmemekle itham edilmişlerdir.

3. Söylem, toplumdaki bağımsız değildir; dilde ve insanda hayat bulur. Dolayısıyla söylem toplumsal şartlara bağlı olarak oluşur. Bizler, söylemin oluşum şartlarını anlamak için hangi etkilerin hangi tepkileri doğurduğunu inceleyebiliriz. Toplum söylemi şekillendirdiği gibi, üretilen söylemler de toplumu şekillendirebilir. Söylemlerin etkisiyle yayılan düşünceler yeni güç merkezleri oluşturabilir.

Söylemler, toplumun dinamiklerinden bağımsız değildir. Emevi Dönemi'ni ve iktidar mücadelelerini anlamak için toplumsal-siyasi geçmişine bakmak gerekmektedir. Hz. Peygamber Haşimoğlu soyuna mensuptur, Muaviye ise Ümeyyeoğulları soyuna mensuptur. Bu iki kabile arasında siyasi çekişmeler, üç nesildir devam etmekte olduğundan, Ümeyyeoğulları Hz. Peygamber'e vahiy gelmesine kavmiyetçi yaklaşmış ve ona düşman olmuşlardır. Emevi Devleti'nin ilk halifesi Muaviye'nin anne ve babası, Hz. Peygamber'in 23 yıllık vahiy sürecinin 21 yılını ona düşmanlıkla geçirmiştir. Muaviye de Hendek Savaşı'na müşriklerin safında katılmıştır. Mekke'nin fethedilmesiyle tüm toplumun Müslüman olmasıyla toplumsal teamül gereği Müslüman olan (Tuleka) grupla beraber İslam'a girmişlerdir. Müslümanlar Mekke'yi fethedince, toplumdaki siyasi itibarlarını kaybetmişlerdir. Ümeyyeoğulları soyundan olan Hz. Osman'ın 3. Halife seçilmesiyle eski siyasi güçlerini kazanmaya başlamışlardır.

Hz. Peygambere düşmanlık edenler, Müslümanların yöneticisi olmuşlardır. Muaviye'nin hilafet iddiasında, İslam öncesi siyasi güçlerini tekrar ele geçirmenin iktidar hırsı ve kabileci yaklaşımı görülmektedir. Muaviye hakkında üretilen hadis rivayetlerini de bu arka planda okumak tarihi daha anlaşılır kılacaktır. 21 yıl düşmanlıktan sonra İslam'a giren Muaviye ve ailesi için İslam'da onure edilecek referanslar gerekmiştir. Bu bağlamda İslam'a girmediği tarihlerle ilgili Muaviye'nin vahiy katibi olduğu iddiaları, onun cennetlik olduğu, Halife olacağının Hz. Peygamber tarafından önceden bildirildiği gibi rivayetlerle Muaviye'nin geçmişine dair dini bir söylem geliştirilmiştir.

Muaviye'nin siyasi ve askeri gücünün temelini Hz. Osman döneminden beri yapmakta olduğu Şam bölgesi valiliği oluşturmuştur. Yıllardır valiliğini yaptığı bu bölgede nüfuz elde eden Muaviye, Hz. Ali halife olduğunda onu tanımamış ve gücünü ona karşı kullanmıştır. Halife olma istek ve iddialarının temelinde bu nüfuzu ve İslam öncesine dayanan siyasi iktidar hırsı yatmaktadır.

Belirli bölgelerde ve arka plana sahip grupların belirli fikirlere yönelmesi, söylemlerin toplumdan bağımsız düşünülmemeyeceğinin önemli göstergelerindendir. Örneğin Hariciler, İslamiyet öncesinde genellikle çölde yaşayan Bedevilerden oluşan, yoksul ve politik davranmaya ihtiyacı olmayan kimselerdir. İslamiyet sonrasındaki yorumlarındaki bağımsızlık, köşelilik ve yalıtılmışlık bu şartlardan etkilenmiş olmalıdır. Kavmiyetçi anlayışa karşı çıkmışlar, haksızlıklar karşısında eleştirilerini sürekli devam ettirmişlerdir. Vali olan Muaviye'nin halife Hz. Ali'ye savaş açması, barışma çabalarını dikkate almaması, savaşta yüzlerce Müslümanın birbirini öldürmesi, sonunda karşı tarafın hileye başvurması ve Hz. Ali tarafının tuzağa düşmesi gibi birçok haksızlık karşısında Hariciler önceden getirmiş oldukları mizaçları gereği sert bir tutumla eleştirmişlerdir. Hz. Ali, Sıffin Savaşı sonrasında gücünü Haricilerle mücadeleye ayırmıştır. Haricilerden bir grup, “La hükme lillah” ayetini sloganlaştırarak, Sıffin Savaşı'nı bitirmek için hakem tayin eden Hz. Ali ve Muaviye cephesini, Allah'tan başka hakem tanıdıkları gerekçesiyle küfürle itham etmişlerdir. Bu bakış açılarını sonraki tüm siyasi-sosyal olaylarda da göstermişlerdir. Hariciler Emevi Dönemi'nde Irak- Kufe bölgesinde yaşamışlardır ve bu bölge muhalefetin merkezidir. Hariciler söylemleriyle muhalefetin önemli gruplarından olmuştur.

Diğer bir örnek; genelini Güney Iraklıların oluşturduğu Şia'dır. Güney Irak, İslam fethinden önce göçebe yaşayan Hristiyan Aramilerden oluşmaktadır. Yöneticilerinin İranlılardan oluşmasından rahatsız olan halk, İranlılara karşı Müslümanlara yardım etmiştir. Bu bölgedeki sonradan Müslüman olan Mevali grubunun arka planında hem Hristiyanlık hem de İran kültürü bulunmaktadır. Dolayısıyla Müslüman olduktan sonraki İslamiyet yorumları, önceki din ve kültürlerin etkisi altında kalmıştır. Şia'nın imamet teorisinin, Mehdi-Mesih beklentisi başta olmak üzere Hristiyan teolojisi ve İsa anlayışından etkilenen pek çok yönü bulunmaktadır.

Şiiliğin ilk hareketleri göçebe kabilelere mensup kişiler tarafından oluşmuştur. Bu kabileler, İslam'dan önce İran'da sınır boylarında güvenliği sağlayarak

imparatorluğa tabi olarak yaşadıklarından, bir kişiye biat kültürleri yaygındır. Hariciler göçebe olmasına rağmen bağımsız yaşam sürmüşlerdir. Şia ise onların aksine, alışıktı oldukları bir kişi ve güce bağlanma kültürlerini Şii teolojisi üzerinden inşa ederek, sorgulanamaz kıldıkları bir imam edinmeyi din saymışlardır. İslam'ın temel öğretilerinden ayrışarak, imamların masum olduklarını, yani hiçbir hata ve günah işlemediklerini, sözlerinin mutlak doğru olduğunu, Allah katından seçildiklerini, ölmediklerini ve vahiy aldıklarını kabul etmişlerdir. Bu söylemleriyle de önceki kültürlerindeki itaat ve bağlanma kültürlerini dine uyarlayarak ve ekleyerek devam ettirmişlerdir.

Müslümanların birbiriyle yaptıkları savaşlarda yüzlerce Müslümanın ölmesi üzerine büyük günah meselesi tartışılmaya başlanmıştır. Buna göre, öldürenlerin hala Müslüman olup olmadığı tartışılmıştır. Bu konuda Hariciler büyük günah işleyenlerin İslam'la ilgisi olmadığını savunurken, Mutezile günahın imanı bozduğunu ve onları fasık yaptığını savunmuştur, Mürcie grubu ise amelin imana herhangi bir zarar veremeyeceğini savunmuştur. *“Amelin imanla ilişkili”* olduğu düşüncesi, yapılan haksızlık ve zulümleri hoş görmedikleri için muhalefet tarafından desteklenmiştir. *“Amelin imana herhangi bir zarar vermeyeceği”* düşüncesi ise iktidar tarafından benimsenmiş ve desteklenmiştir. Böylece yapılanların iman açısından herhangi bir zararı olmadığını ortaya koyarak, yanlışlarını eleştirenleri dini olarak engellemişlerdir.

Mürcie grubu, Hz. Osman'ın akrabalarını devlet kadrolarına yerleştirmesine ve devlet malının kişisel mallara dönüştürülmesine karşı iki taraf olan grupta tarafsız kalanlar tarafından oluşturulmuştur. Siyasi olaylara karışmayan ve kimseye eleştiride bulunmayan genel yapıları söylemlerini de etkilemiştir. Buna göre, insanın hiçbir amelinin imanın bozmayacağını, büyük günahlar işlese de herkesin İslam dairesinde olduğu görüşünü desteklemişlerdir. 73 fırka hadisini ise onlardan yalnızca birinin yanlışta olabileceği şeklinde söylemler üretmişlerdir. Bu görüşleri, Emevi iktidarının kendine itaat ortak noktasında toplumu bütünleştirici politikalarına destek olmuştur.

Emevi iktidarının ilk dönemlerinde kullanılan söylemlerden bir diğeri, *“İmamlar Kureyş'tendir”* söylemidir. Bu ve benzeri rivayetlere göre, Hz. Peygamber halife olabilmenin şartı olarak Kureyşli olmayı şart koşmuştur. Bu tür rivayetlerin analizini yapan usülcüler bu tür rivayetlerin zayıf ve uydurma olduğunu belirtmişlerdir. İktidar, halifenin Kureyş'ten olması gerektiğine dair söylemleri kullanarak Kureyş

kökenli olmayanların iktidar isteklerini engellemek istemiştir. Başta Hariciler olmak üzere muhalefet ise, ehliyet ve liyakata önem veren söylemleri gündeme getirmişlerdir. Irka dayalı bu asabiyet anlayışı İslam öncesinde var olan bir anlayıştır. Hz. Peygamberle engellenmiş olup Emevi Dönemi'nde tekrar ortaya çıkmıştır. Halifenin Kureyşli olması gerektiği söylemi, sonraki yıllarda da rağbet görerek önemli bir meşrulaştırma aracı olmuştur. Rivayet analizlerinde sahih olmadığı belirtilen bu rivayetlere rağmen tarihte bir çok kişi, yöneticinin Kureyşli olması gerektiği fikrini devam ettirmiştir. İbn Haldun ve benzeri alimlerce sadece sosyal şartlar ve teamül gereği Kureyşli olmanın o dönemde itibarı ve toplumsal birlik açısından değerlendirilebileceğini belirtmiştir. Bunu bir ilke haline getirmenin hem bir uydurma hem İslam'ın ehliyet-liyakat esaslarıyla uymadığını belirtmişlerdir.

3. Söylemler; düşüncelerin sınırlarını çizer. Söylemler ile gerçekliğin bir kısmı sansürlenip, bir kısmı gündeme getirilerek yeni bir gerçeklik inşa edilir. Söylem, bazı düşüncelerin konuşulmasını ve tartışılmasını mümkün hale getirirken, bazılarını imkansız hale getirir. Emevi Dönemi'ndeki söylemler ile hangi dini görüşün kabul edilip, hangisinin dışlanacağını sınırları taraflarca çizilmiştir. Bu dönem öncesinde ve sonrasında aksi söylenemez düşünceler; yeterli güç ilişkileri ve motivasyonla, belirli şartlar oluştuğunda gündeme gelerek tartışılması mümkün hale gelmiştir. Yahut dönemin öncesinde ve sonrasında mümkün olan düşünceler bu dönemde tartışılması imkansız hale getirilmeye çalışılmıştır.

Muaviye, Hz. Ali'nin hilafetine biat etmeme gerekçesi olarak Hz. Osman'ın katillerinin bulunmamasını öne sürmüştür. Kendisinin hilafete daha layık olduğunu, Hz. Osman'ın akrabası olduğu için velisi olduğunu iddia ederek kamuoyu oluşturmaya çalışmıştır. Bununla beraber Hz. Osman öldürülmeden önce evi ablukaya alındığında, valilerine yardım çağrısında bulunmuştur. Şam valisi konumunda bulunan ve akrabası olan Muaviye, askerlerini göndermeyi geciktirmiştir ve Medine'ye gelen askerler şehrin dışında Hz. Osman ölene kadar bekletmiştir. Hz. Osman'ı kurtarmak için girişimde bulunmayan Muaviye, öldükten sonra onun kanının takipçisi olma iddiasında bulunmuştur. Bu söylem ile destek toplayan Muaviye, Emevi Devleti'nin kurulmasındaki süreçler için bir mazeret üretmiştir. İsrâ 33. ayetinde geçen ölenin velisine verilen yetkiyi, kendi üzerine alarak, katilleri bulacağını gündemde tutarak; Hz. Osman'ın iki yetişkin oğlu olduğunu, veliliğin kendisine düşmeyeceğini gizleyerek

iddialarını sürdürmüştür. İktidarın kuruluşunda etkili olan bu söylem devlet kurulduktan sonra gündemden düşmüştür.

Emevi iktidarı, halifenin sıfatlarında değişiklik yaparak “Halifetullah” nitelemesini kullanmıştır. Bu şekilde, halifenin Allah’ın halifesi olduğu, onun tarafından seçilmiş olduğunu belirterek kutsiyet atfetmeye çalışmış, bu sayede eleştirilmemesini ve ona koşulsuz şartsız itaat edilmesini amaçlamıştır. Emevi Dönemi öncesinde söylenmesi mümkün olmayan bu gibi sıfatlar, bu dönemde iktidarın söylemiyle mümkün hale gelmiştir.

“*Hilafet 30 senedir, sonra saltanat gelecektir*” söylemini kullanan Emevi İktidarı, 30 sene süren Dört Halife dönemine nispetle saltanata meşruluk sağlamaya çalışmıştır. Muhalefet ise bu söylem ile meşru hilafetin bittiğinin, artık krallar ve saltanatlar devrinin geldiğinin kastedildiğini ifade etmiştir. İlerleyen yıllarda muhalefet eden Haşimoğullarının iktidarın refahından pay alması sebebiyle bu söylem yumuşamıştır. Halifelerin sayısının dörtten fazla olacağına dair rivayetler mümkün hale gelmiştir.

Emevi Devleti Dönemi’nde Şia, Hz. Peygamber’den sonra Hz. Ali’nin halifelğe layık olduğunu ve onun haklarının gasp edildiğini iddia etmiştir. Hz. Ali’nin halifeliğinin Hz. Peygamber’den rivayetlerle haber verildiği ve hatta Allah tarafından halife seçildiğine dair söylemleri savunmuşlardır. Dört Halife dönemindeki hilafet tartışmalarının hiçbirinde gündeme gelmeyen bu düşünceler, Emevi Dönemi’nde iktidarın Hz. Ali’ye lanet politikalarına Hz. Ali’ye övgüyle başlayan ve ilerleyen tepkiler gelişmiştir. Hz. Ali’nin ve Hz. Hüseyin’in ölmediği, onlardan sonra yerine geleceklerin de Allah tarafından seçildiği ve benzeri görüşler daha önce konuşulması imkansız iken, bu dönemde iktidara bir tepki olarak Şia tarafından mümkün hale gelmiştir.

Hz. Osman’ın öldürülmesinden itibaren Müslümanlar arasında birçok kan dökülmüştür. Bu sebeple büyük günah işleyen Müslümanın durumu tartışmaları başlamıştır. Emevi Dönemi’nde bu noktada Mürcie, Mutezile ve Hariciler olarak üç grup ortaya çıkmıştır. Hz. Peygamber ve sonraki halifeler zamanında gündeme gelmeyen bu tartışmalar, Emevi Dönemi’nin en büyük tartışmalarından biri olmuştur. Emevi Dönemi sonrasında da güncelliğini yitirmiştir.

Emevi Dönemi, kader tartışmalarının yoğun gündem oluşturduğu bir dönem olmuştur. Hz. Peygamber ve Dört Halife döneminde tartışılmayan kader konusu bu dönemde iki taraf olacak şekilde söylemleştirilmiştir. Bunlardan biri iktidarın desteklediği alinyazısı kader anlayışı olan *cebri kader anlayışı*; diğeri muhalefetin çoğunluğu tarafından desteklenen *irade merkezli kader anlayışıdır*. İktidar, kader konusunda yaşananların Allah tarafından yazılmış olduğunu, kimin cennete gideceğinin dahi önceden belli olduğuna dair hadis rivayetlerini yaygınlaştırmıştır. Bununla iktidara yöneltile eleştirilerin önüne geçmeyi, halkın yaşadığı olumsuz durumlara boyun eğerek tepkisiz kalmasını amaçlamıştır.

İktidar, kadere kendileri gibi inanmayı bir iman esası olarak sayarak tartışılmaz hale getirmeye çalışmıştır. Bir grup ise kader hakkında tartışmayı dinen yanlış bulan rivayetleri söylem olarak kullanmıştır. Böylece kader konusunu tartışmaya kapatmak ve iktidarın görüşü dışında bir kader anlayışına yönelmenin önüne geçmek istemişlerdir. Muhalefet ise cebri anlayışa karşıt rivayetleri kullanarak insanların yaptıklarından sorumlu tutulacağını gündemde tutmuştur. Özellikle hadis rivayetleriyle söylemleştirilen kader konusu hakkındaki rivayetlerde H.3. yüzyıldan sonra ciddi bir artış görülmektedir. Ancak irade merkezli hadislerde bir artış görülmezken, cebri anlayışı destekleyen rivayetlerde bir artış görülmektedir. H. 4. Yüzyıldan sonra ise kader konusu artık güncelliğini yitirmiştir.

Fiten Hadisleri, Emevi Dönemi'nde yaygınlaşan bir diğer söylem konusudur. Buna göre Hz. Peygamber gelecekte gerçekleşecek olayları haber vererek ümmetini uarmıştır. Ancak bu rivayetlerde daha önce var olmayan kişiler ve grupların spesifik olarak isimlerinin bulunması, rivayetlerin olaylar gerçekleştikten sonra Hz. Peygamber'e atfedildiği görüşünü ön plana çıkarmıştır. Bu rivayetlerde öldürülmesi ya da düşman sayılması gerekenler sayılmıştır; bir kısmında ise karışıklık zamanlarında inzivaya çekilmesi gerektiği yönünde mesaj verilmiştir. Büyük siyasi olayların olacağını önceden ve ayrıntılı haber veren Hz. Peygamberin, çevresindeki sahabesinin bu konuları hiç konuşmamış ve tedbir almamış olması, fiten rivayetleri söylemlerinin Emevi Dönemi'nde mümkün hale geldiğini göstermektedir. Fiten rivayetlerinin diğer dinlerdeki gelecekteki kötü olayları haber veren apokaliptik metinlerle benzerliği de dikkat çekicidir. Fiten rivayetleri hem iktidar hem muhalefet tarafından kullanılmıştır.

4. Söylem, bir düşüncenin kabul görmesine katkı sağlar; özellikle dinin etkisi, söylemi daha da kuvvetlendirmektedir. Dini söylem, Emevi Devleti tarafından bir ideolojik aygıt olarak kullanılarak, devletin varlığını ve birliğini korumaya yönelik fıkırsel propaganda araçları haline dönüştürülmüştür. Bu yolla dini söylem; meşrulaştırılmak istenen görüşlerin etkisini artırma veya bu görüşlere tepkileri azaltma işlevi görmüştür.

İktidar, halkı ekonomik olarak yıpratmak şeklinde politikalar üreterek halkın fakirleşmesine sebep olmuştur. İktidardakiler aşırı lüks içinde yaşamış, devletin tüm imkanlarından yararlanmıştır. İktidara eleştiri getirenlere ise maaşları dahi ödenmemiştir. Kuruluşu itibarıyla muhalefet edenlerce meşru görülmeyen Emevi yönetimi; uygulamalarıyla da halkın ve muhalefetin tepkisini çekmeye devam etmiştir.

Bu gibi sebeplerle, iktidar, kaderi alınyazısı biçiminde tanımlayarak halkın iktidara tepkisini azaltmayı hedeflemiştir. Örneğin Haccac, Mabed el Cüheni'yi eziyet ederek öldürürken durumu Allah'ın kaderiyle açıklamıştır. Muaviye ve Yezid, kendi iktidara gelişlerini Allah'ın yazdığını, Hz. Hüseyin'in Kerbela'da öldürülmesinin de Allah'ın iradesiyle ve alınyazısıyla olduğunu ve kendi suçlarının olmadığını iddia etmişlerdir. Bunun gibi birçok zulmü çarpık kader anlayışıyla meşrulaştırmaya çalışmışlardır. Kendilerini eleştirmenin ve karşı çıkmanın Allah'ın yazısına karşı çıkmak olduğunu iddia etmişlerdir.

Ayrıca, biat içeriğini değiştirerek zorla ve baskıyla biat almışlardır. Ancak şeklen biat aldıklarını iddia ederek rızayı sağladıkları propagandasını yapmışlardır. Kendilerine itaatin Allah'a itaat olduğunu farklı şekillerde söyleyerek, itirazların önüne geçmeye çalışmışlardır. Halifeler için "Allah'ın halifesi" diyerek, meşruiyetlerini Allah'tan aldıklarını ima etmişlerdir. Bu söylemler, halk üzerinde devletin iktidarının ideolojik bir aracı haline dönüşmüştür. Muaviye, oğlu Yezid'in halifeliği için biat alırken; kendi siyasi manipülasyonuna karşı duruşun etkisini azaltmak için Dört Halife'nin de farklı şekillerde halife seçildiğini, yaptığının onların sünneti olduğunu iddia ederek durumu dini olarak meşrulaştırmaya çalışmıştır.

"İmamlar Kureyştendir" söylemi iktidarın ilk dönemlerinde Emevilerin meşruiyetini desteklemiştir. Böylece hilafete talip olan kişilerin sayıları azalmıştır. Hz. Peygamberin sözleriyle Kureyş'ten birinin halife olması gerektiği söylemi, bir başka

ideolojik aygıt olarak söylemleştirilmiştir. İlerleyen yıllarda devlette kurumsallaşmanın artmasıyla bu söyleme ihtiyaç kalmamıştır.

Hız. Hüseyin ve yanındakilerin şehit edilmesi, Medine'lilerin isyanı üzerine Medine'de yapılan yağma, talan ve istismarın önünün açılarak yüzlerce Müslüman ve sahabenin öldürölmesi (Harre Vakası), mallarının helal sayılması ve kadınlara tecavüz edilmesi olaylarını, onları fitne diye niteleyerek; dini bir arka planla yapılan işkence ve katliamları meşrulaştırma yoluna gitmişlerdir. İktidarı eleştiren Cad b. Dirhem'i öldürölürken bunun Allah adına bir kurban olduğunu iddia etmişlerdir. Hız. Ali'ye lanet okunmasını ve ekonomik politikalara karşı çıkan Hucr b. Adiyy ve arkadaşları da muhalefetleri sebebiyle öldürölülmüştür. Toplumda bölücölük yapmak, dini bozmak gibi gerekçelerle sahte bir yargılama oluşturulmuştur.

5. Her iktidar bilgiyi kullanır, aynı zamanda her bilgi iktidar üretebilir. Emevi iktidarı da dini bilgileri kullanarak söylem üretmiş, iktidarını beslemeye çalışmıştır. Diğer yanda, muhalefet de dini bilgileri kullanarak söylemlerini beslemiş, bilgi üzerinden bir güç oluşturmuştur. Dolayısıyla söylemler de iktidar üretebilir. Bu iktidar devrletsel güç olmak zorunda değildir, muhalefet bile olsa kendi içerisinde iktidar ilişkileri içeren güç haline gelmiş toplulukları kapsar.

Emevi Devleti'nin kurucusu Muaviye, hile ve haksızca halife olduğı yönündeki eleştirilere karşı çeşitli söylemler geliştirmiştir. Muaviye'nin halife olacağını Hz. Peygamber döneminden beri belli olduğı, Allah'ın onu güvenilirlerden yazdığı, onun vahiy katibi olduğı, cennetlik olduğuna varan söylemlerle Muaviye'nin dini karizması artırılmaya çalışılmıştır. Bu gibi rivayetlerle Emevi iktidarının gücü desteklenmiştir. Hız. Ali vefat etmiş olmasına rağmen, onun ismi ve hilafet hakkı muhalefette hala gündemden düşmediğinden dolayı; Muaviye bunu kırmaya çalışmıştır. Camilerde Hız. Ali'ye lanet eden uygulamayı başlatarak muhalefet cephesini bastırmaya çalışmıştır. Böylece muhalefetin gücünü kırmaya çalışmıştır. Muhalefet ise, Muaviye aleyhine hadis rivayetleri üretmiştir. Buna göre, Muaviye'nin cehennemlik olduğı, onun minberde görülmesi halinde öldürölmesi gerektiğı gibi birçok bilgi yayılmıştır. Ayrıca Hız. Ali'yi öven ve aşırı yücelten rivayetler artırılmıştır. Böylece iktidarın gücü kırılarak muhalefetin gücü artırılmaya çalışılmıştır.

Emevi iktidarı döneminde ulema sınıfı oluşmuştur. Bu sınıf, Emevi iktidarına karşı çıkmayan, dini olarak devletin meşruiyetini savunan ileri gelen ilim adamlarından oluşmuştur. İktidar bu şekilde hem bilgi sahiplerinin gücünü kullanmış hem iktidarını güçlendirmiştir.

Emevi Dönemi'nde ilim adamlarının çoğunluğunu mevali oluşturmuştur. Toplumda ve siyasette ikinci planda kalan Mevali, kendisine Arapların rağbet göstermediği ilim alanında yer bulmuş, kendisine toplumda bu şekilde yer açmıştır. Tabii döneme denk gelen Emevi Dönemi'nde tefsir, fıkıh, kelam, nahiv alanlarında Mevalinin yoğunlukta olduğu görülmektedir. Mevali, bu ilim alanlarında özgür ve özgün bir anlayış ortaya koyabilmiştir. Yoruma dayalı tefsiri geliştirmiştir. Ayette geçen “*Aşağılık maymunlar olun demişti*” ayeti hakkında, bunun bir başka ayette insanın “*kitap yüklü eşeğe*” benzetilmesi gibi bir benzetme olduğu yönünde fikir sunan Mücahid bu dönemdeki önde gelen Mevali müfessirlere aittir. Daha sonra gelen Taberi ise insanların şeklen maymuna çevrildiklerini, lafzen kabul etmeyen küfre düştüğünü belirtmiştir. Abdullah b. Abbas'ın talebelerinden olan bu dönemde yaşayan mevali müfessirlerden Mücahid gibi, İkrime (ö.105/723), Said b. Cübeyr (ö.94/713), Hasan Basri (ö.110/728) vb. müfessirlerin kendilerine özgü yorumlar ortaya koymuşlardır.

Fıkıh alanında muhalif bir *Mevali Fıkıhı* oluşturmuştur. Hakkında açık bir nas olmayan konularda kişisel görüşler ortaya koymuşlardır. Nas olmayan konularda yorum ve akıl yürütmeyi esas almışlardır. Ebu Hanife bu görüşün öncülerindendir. Ehli Rey olarak da tanınan bu fıkha tepki olarak, Abbasi Dönemi'nde “*Arap Tepkisinin Oluşturduğu Fıkıh*” ortaya çıkmıştır. Bu görüş, dini sadece yazılı naslardan ibaret görmüştür. İmam Şafi ve İmam Malik bu görüşün önde gelenlerindendir. *Muhalif Mevali Fıkıhına* sünnet düşmanı olarak bakmışlardır. Mevali, ilim alanında kendilerini geliştirerek toplumda dini bir otorite oluşturmuştur. Bilginin verdiği güçle toplumsal güçlerini artırmışlardır. Toplumsal güç, beraberinde siyasi etkilerini de beraberinde getirmiştir.

Şia'nın ilk tezahürleri Emevi Dönemi'nde ortaya çıkmıştır. Bu dönemde, Şia'nın Hz. Ali'yi öven muhalefetten farkı, Hz. Ali'nin Allah tarafından imam tayin edildiğine inanılması, öldüğü düşünülen imamların aslında ölmediği ve geri dönecek olması (recat) düşüncesi, vahiy aldığı iddia edilen liderlerin ortaya çıkması, mehdi beklentisi şeklindedir. Daha önceki kaynaklarda geçmeyen ve dillendirilmeyen

düşüncelerin kendileri tarafından ortaya atılması yeni bir bilgi kaynağı oluşturmuştur. Liderlerinin Allah'tan vahiy aldığını iddia eden ve dini olarak kaynak edinen bu grup, tarafları üzerinde güç oluşturarak bilgiden iktidar üretmiştir.

6. Herkes söylem üretmez; söylemi üretenler, toplumda kabul ve otoritesi olan kişilerdir. Çünkü söylemi ancak gücü olan kişiler üretebilirler. Emevi Dönemi'nde ve öncesinde siyasette rol oynayan kişilerin toplumsal karizması olduğunu görmekteyiz.

Hız. Ali, hem Hız. Peygamberin amcaoğlu hem damadı hem de ilk Müslümanlardandır. Yemen bölgesinde çeşitli idari görevlerde yer almıştır. Muaviye ise, İslam öncesinde babası Mekke'nin yöneticilerinden olan ileri gelen bir aileye mensuptur. Hız. Ömer döneminde vali olan abisi vefat ettiğı için Şam valiliğine getirilmiştir. Burada yıllarca valilik yapan Muaviye, kendi bölgesinde ciddi bir nüfuz kazanmıştır. Buradan kazandığı nüfuzunu Hız. Ali ile savaşmak ve iktidarı ele geçirmek için kullanmıştır. Emevi Devleti'ni kurmadan önce ve kurduktan sonra birçok söylem üretebilmesinde bu geçmişinin ve nüfuzunun büyük etkisi vardır.

Aykırı görülen kişilerin sözleri genellikle toplumda değer taşımaz; bununla beraber, bir dönem aykırı görülen düşünceler başka bir dönemde toplumsal güç haline dönüştüğünde söylem haline dönüşebilir. Örneğın Mevali toplumda itibar görmezken ilim alanından itibar kazanmasıyla otorite oluşturabilmiş ve söylem üretebilmiştir. Benzer şekilde Hariciler toplumun yoksul ve az itibar gören kimseleriyeen, dini- askeri güç oluşturarak etkili bir söylem üretmişlerdir.

İtibar, söylemin üretilmesinde ve etki gücünde önemli olduğundan Hız. Ali ve Muaviye üzerinden yürütölen övgü-yergi söylemleri, itibarların artırılması ve zayıflatılmasına yönelik olmuştur. İktidar cephesi, muhalefetin liderlerinin spesifik isimlerine yönelik (Gaylan, Vehb vb.) yergi rivayetleriyle itibarlarını zedelemeye çalışmıştır. Emevi iktidarındakilere yönelik dini referanslı eleştiriler de bu kabildendir.

7. Söylem, iktidarı güçlendirebileceğı gibi, aynı zamanda onu zayıflatabilir. Bazı şartlar altında iktidara güç katan söylem, şartlar değişmeye başladığında aynı iktidarın çöküşüne de sebep olabilir. Toplum edilgen bir yapı olmadığından bu söylemler arasında değişen görüşleriyle iktidarların gücünü değiştirebilir. Örneğın, Emevi iktidarını koruyan ırkçı politikaları, mevali sayısının artmasıyla devletin çöküşüne sebep

olan önemli faktörlerden biri olmuştur. Devletin ilk dönemlerinde Arap milliyetçisi söylem, iktidarı korumuştur. Ancak ilerleyen zamanlarda mevalinin sayısının Arapları geçmesi ve toplumsal konumlarındaki hoşnutsuzlukları, iktidarın zayıflamasına sebep olmuştur. Devletin muhalefete yönelik fitne söylemleri, yaptığı haksızlıkları ve büyük olayları Müslümanların zihninden silmemiştir. Böylece iktidarın zayıflamasına sebep olmuştur. Şia, geliştirdiği söylemler ile özel bilgi sahibi imamlar etrafında kenetlenerek iktidarlarını Emevi Dönemi sonrasında güçlendirmişlerdir. Haricilerin söylemleri, onların kendi iç birlik ve iktidarlarının Emevi Dönemi sonrasında devam etmesini engellemiştir. Toplumsal güçleri yok olacak kadar zayıflamıştır.

8. Söylemler, yorumlar ile şekillenir ve denetlenir. Yorum için öncelikle bir metin olması gerekir; bu metin yazılı veya sözlü olabilir. Yorum; birinci metin dediğimiz, toplumda birçok kişinin kabul edeceği önermelerin, varılmak istenen önermeleri içeren ikinci metinlere evrilmesidir. Kısaca, metin ve 2.metin arasındaki konum değişimine *yorum* denir. Emevi Dönemi’nde metinlerin büyük çoğunluğu Kuran’ı Kerim ayetleri ve hadis rivayetlerinden oluşmuştur. Bunlardan çıkarılan önermelere ve söylemlere yorum denir. Bazı yorumlar metinden daha öncelikli hale gelmiştir.

Emevi iktidarı, biat kavramının içeriğini değiştirmiştir. Hz. Peygamber zamanında biat kavramı, doğru ve doğal (maruf) olan konularda rıza ile bağlılık anlamına gelirken, Emevi Dönemi’nde -baskı, para veya zulümle- nasıl olduğu fark etmeksizin şekilsel bir onay haline gelmiştir. Biatın içeriğini bu şekilde yorumlayıp değiştirerek iktidarlarını güçlendirmişlerdir. Kendilerine itaati Allah’a itaat ile bir tutan yorumlara yer vererek iktidarı güçlendirmeye çalışmışlardır. Kendi yaptıklarını Allah’ın bir kaderi olarak yorumlamışlardır. Böylece yaptıkları tüm savaşların ve uygulamaların Allah’ın takdiri ile olduğunu ortaya koymuşlardır.

Şia, Gadir-i Hum olayını imamet yönünde yorumlamıştır. Asıl olay, Gadir-i Hum denilen yerde bazı kişilerin Hz. Ali hakkındaki şikayetlerini Hz. Peygamber’e iletmesi üzerine, Peygamberin Hz. Ali’yi desteklemesi olayından ibarettir. Ancak Şia, bu olayı Hz. Ali’nin Hz. Peygamberden sonra halife tayin edildiği şeklinde yorumlamıştır. Kuran’ı Kerim’e göre vahiy alan son kişi Hz. Peygamber iken, bazı liderlerinin de vahiy aldığını iddia etmeleri yorumlarından kaynaklanmaktadır. Hz. Ali başta olmak üzere,

Hiz. Hüseyn, Hiz. Ali'nin kardeşinin torunu Abdullah b. Muaviye'nin ölmediğı, ahir zamanda geleceğı düşüncelerini asıl metinlerden çıkarabilmek mümkün değilken, metinleri bu yönde yorumlamaktadırlar. Ehli Beyt kavramını, sadece “Hiz. Ali, Hiz. Fatma ve onların iki çocuğı” için kullanarak Peygamber hanımlarını bu kavramın içerisine dahil etmemişlerdir. Diğer yandan, Kuran'ı Kerim'de iyi karakterdeki kişileri Ehli Beyt ile, kötü karakterleri ise Muaviye, Hiz. Osman ve diğer karşıt görüşteki kişilerle özdeşleştirerek ayetlerin aslında onlara geldiğini iddia etmişlerdir. Böyle yorumlar sayılan kişilerle sınırlı kalmamış; Şii liderlerinden Muğire b. Said gibi liderleri birçok ayetin kendisine işaret ettiğini belirtmiştir.

Hariciler, “Allah'tan başka hüküm verici yoktur” şeklindeki ayeti siyasi olayların da etkisiyle “*hem ahiret, hem dini ve dünyevi işler konusunda verilen hükümlerde Allah'tan başkasının hakem edinmenin küfür olduğu*” şeklinde yorumlamışlardır. Böylece Tahkim Olayının haksızlığını bu şekilde ifade etmişlerdir. Sıffin'de binlerce kişinin ölmesi sonrası yenecekken hile ile yenilmeyi eleştirmişler ve Hiz. Ali ile yollarını ayırmışlardır.

9. İktidar tarafından kullanılan söylemler olduğu gibi, muhalefetin de söylemleri olmuştur. Emevi Dönemi'nde iktidarın uygulamaları muhalefet cephesinde karşıt söylemleri geliştirirken; muhalefetin bu karşıt söylemleri de iktidar tarafından yeni söylemler oluşturmuştur.

Emevi Devleti boyunca, Hiz. Ali'nin üzerinden muhalefet yapanlara karşı Hiz. Ali'ye hutbelerde lanet okutulmuştur. Muaviye hakkında ise cennetlik olduğuna dair rivayetleri yaymışlardır. Buna karşıt tepki olarak Hiz. Ali'ye övgüler dizen, Hiz. Osman ve Muaviye'nin yerildiğı rivayetler de üretilmiştir. Hatta bu politika, Şia'nın Hiz. Ali'yi aşırı övmesi ve insanüstü bir konuma koymasını beraberinde getirmiştir. Hiz. Ali'nin, Muaviye tarafından itibarsızlaştırılması, sonrasında da Hariciler tarafından öldürülmesi halk nezdinde onun haksızlığa uğradığı fikrini uyandırmıştır. Buradan yola çıkan bazı gruplar, onun halifelik hakkının Hiz. Ebubekir döneminden beri elinden alındığı rivayetleri üretilmiştir. Bunun bir karşıt söylem olarak; Dört Halife'nin fazilet sıralamasına göre halife seçildikleri yönündeki rivayetler çoğalmıştır. Hiz. Osman'a yergi içeren rivayetlere tepki olarak, onun Bedir Savaşı'nda yapmış olduğu yüklü infak

sebebiyle Hz. Peygamber tarafından haberle cenneti garantilediği, bundan sonra yapacağı hiçbir şeyin ona zarar veremeyeceği rivayetleri söylemleştirilmiştir.

Emevi iktidarı, toplumu Allah'tan aldığı otorite ile yönettiğini iddia ederek, kendisine mutlak itaat edilmesi gerektiğine yönelik söylemler geliştirmiştir. Muhalefet ise “Emri bil Maruf Neyhi Anil Münker” ilkesince, kötülüğü gücü yettiği oranda düzeltmek gerektiğini dini bir vecibe olarak sunmuştur. Ayrıca yaratıcıya isyan edene itaat etmek gerekmediğini belirtmişlerdir. Hilafetin Kureyş'ten olması gerektiği söylemine karşın muhalefet, “Habeşli bir köle de olsa” halife olabileceğini savunmuştur.

İktidar, “önceden belirlenmişlik” inancı olan alınyazısına dayalı kader anlayışı ile yaptıklarının Allah tarafından yazıldığını ve kimsenin iktidarı eleştirmemesi gerektiğini savunmuştur. Kimin cennetlik veya cehennemlik olacağının önceden yazıldığı, yapılan günahların aslında kader çerçevesinde olduğuna dair söylemler üretmiştir. Buna karşın muhalefet, *irade merkezli anlayışı* ortaya koyarak, hem söylemlerin sıhhatine yönelik eleştirilerde bulunmuş hem de özgür iradenin önemini vurgulayarak kendi söylemlerini ortaya koymuşlardır. Böylece insan kaynaklı hataların, ihmallerin, zulümlerin ve sorumsuzlukların, Allah'a mal edilmesinin önüne geçilmesi hedeflenmiştir.

Nitekim Hasan Basri, Kader Risalesi'nde, insan sorumluluğunu hiçe sayan kaderci anlayışa karşı çıkarak, Kuran ayetleriyle insanın sorumluluğunu öne çıkaran *irade merkezli kader anlayışını* savunmuştur. Bu anlayışa sahip olanlar, Hz. Peygamber'in ve Hz. Ömer'in kader hakkındaki iradeyi ön plana çıkaran görüşlerini yaymışlardır. İnsanın çabasının sonuçları değiştireceğine dair ayet ve hadis rivayetlerini söylem olarak kullanmıştır. Muhalefette kader konusunda *irade merkezli anlayışı* gündemde tutan en önemli grup Mutezile olmuştur. *Cebri kader anlayışının* gündeme getirdiği rivayetleri sıhhat ve metin yönünden ciddi tenkitlere tabi tutmuşlardır. Bunun üzerine iktidar cephesi kader hakkında tartışmamak gerektiğini öne süren söylemler geliştirmişlerdir. “Kadere iman etmeyi” bir iman esası olarak ele alan rivayetleri gündeme getirmişlerdir. Mutezile ise, mutlak nas ile gelmeyen bilgiyi itikatta esas kabul etmemiştir, kaderin bir iman şartı olarak gündeme gelmesini birçok açıdan eleştirmiştir. Kader konusunda tartışmamak gerektiğini söyleyenlere, Allah'ın sıfatları hakkında bile

tartışmanın mümkün olduğunu, dolayısıyla kader konusunda tartışmanın mübah olduğunu savunmuşlardır.

Müslümanların birbirini öldürmeleri ile Emevi iktidarının devlet kurmadan önceki ve kurduktan sonraki hile, haksızlık ve zulümlerine karşın; Hariciler, amelin imanı yok eden bir şey olduğu görüşünü ortaya koymuşlardır. Her tür kötülüğü yapıp, sonra İslam dairesinde kalınamayacağını gündeme getirmişlerdir. Haricilerin bu söylemlerinin bir kısmınca şiddete yönelmesine karşı tepki olarak Mürcie'nin kendince bağdaştırmacı anlayışı ortaya çıkmıştır. Bunun sonucunda Mürcie de ameli önemsizleştiren birtakım söylemler ortaya koymuştur.

İktidarın kendisine muhalif olanları *fitne* olarak nitelemesi, muhalefetin iktidarı *zalim* olarak nitelemesini beraberinde getirmiştir. Ayrıca iktidarın uygulamalarına karşın isyan eden muhalefetten birçok hareket meydana gelmiştir. Emevi Dönemi boyunca uygulamalar karşısında Hariciler ve Şia birçok kez isyan etmiştir. İktidarın Irak'ta maaşları vermemesi; siyasi baskıları ve Hz. Ali'ye hutbelerde lanet politikası sebebiyle yaşananlara sözlü itiraz eden önde gelen muhalefet isimlerinden Hucr b. Adiy ve arkadaşları sahte bir yargılama ile öldürülmüştür. Peygamber torunu Hz. Hüseyin, haksızca iktidara geçtiğini düşünenlerle beraber Yezid'e karşı birlik kurmaya çalışırken Kerbela'da 70 kişiyle beraber şehit edilmiştir. Medine halkı, Emevi iktidarının siyasi ve ekonomik baskıları karşısında fakirleşmiştir. Devlet politikaları sebebiyle arazilerinde üretim yapamaz duruma gelmiş, buğdayı bile pahalıya Şam'dan ithal etmek zorunda kalmışlardır. Elleriindeki araziler değerinin çok altında Emevi ailesinin kişisel malı haline gelmiştir. Halk, yaşadıkları bu sorunların çözülmediğini ve iktidardakilerin lüks ve refah içinde yaşadığını görmeleri üzerine eleştirilerini devam ettirmiştir. Medine'deki huzursuzluk ve bu isyan hali üzerine Yezid askerlerini Medine üzerine sürmüştür. Tam bir katliam yaşanan Harre Vakasında, Medine halkı üzerine üçgün her şeyi helal saymıştır. Yüzlerce sahabe işkenceyle öldürülmüş; kadınlar ise tecavüze uğramıştır. Yaşanan bu olaylarda her adımda daha büyük zulüm meşrulaştırılmış ve İslam dünyasına bir leke olarak yazılmıştır.

Sonuç olarak, bu dönemde iktidar ve muhalefet çevresinde şekillenen ve ayrışan dini söylemlerin çok yönlü ve çeşitli olduğunu görmekteyiz. İktidarın uygulamalarına karşın muhalefet tepkisel söylemler geliştirmiş ve tarafların destekçilerine motivasyon sağlamak amacıyla dini söylemler kullanılmıştır. Bu dönemde, önceki dönemlerde

gündeme gelmeyen söylemler, belirli şartlarda ve belirli toplumsal arka plana sahip kişilerce gündeme olmuştur. Bunların arasında sonraki dönemlerde şekil değiştiren veya bir şekilde etkilerini devam ettiren söylemler olduğu gibi, sonraki dönemlerde gündemden düşen söylemler de bulunmaktadır. Bu tezde yapılmak istenen Emevi Dönemi'ndeki dini söylem analizinin, İslam tarihindeki birçok fıkhi, kelami, siyasi, sosyal ayrışmayı anlama ile ilgili bütüncül bir bakış açısı sunacağını umuyoruz.

Tarihi parçalı okumanın ve derin araştırmaların birçok katkısı olsa da İslam tarihi'ne sosyolojik ve bütüncül bakış açılarının egemen olduğu analitik çalışmaların tarihi ve günümüzü daha anlaşılır kılacağı kanaatiyle, İslam tarihindeki diğer dönemleri hakkında da benzer şekilde analizler yapılabileceğini düşünüyoruz. Ayrıca, Emevi Dönemi hakkındaki dini söylem analizinin daha derinlemesine yapılması, Şii kaynakları daha fazla kullanarak genişletilecek bir çalışmanın konuyu daha aydınlatacağı yapılabileceği; diğer yandan, bu dönemin Weber'in otorite tipleri bağlamında veya Michel Foucault'ın bilgi-iktidar ilişkileri bağlamında özel olarak incelenebileceği kanaatindeyiz.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel Müsned.
- Akbulut, Ahmet: **“Allah’ın Takdiri-Kulun Tedbiri”**, Ankara ÜİFD, c.33, s.129-156.
- Akbulut, Ahmet: **Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Kelami Problemlere Etkileri**, Birleşik Yayıncılık, İstanbul, 1992.
- Akbulut, Ahmet: **Sahabe Dönemi İktidar Kavgaları**, 5. Bs., Otto Yayınları, Ankara 2017.
- Akşin, Tülin: **“Söylem Üstüne Söylemlere Dair”**, **Söylem Üstüne Söylem**, Doğu Batı Düşünce Dergisi, 1999, Yıl:3, Sayı:9, s.9-14.
- Akyüz, Vecdi: **Hilafet’in Saltanata Dönüşmesi**, Dergah Yayınları, İstanbul, 1992.
- Alexander, Jeffry C.: **“Klasiklerin Merkeziliği”**, **Sosyal Teori ve Sosyoloji: Klasikler ve Ötesi**, ed. Stephen P. Turner, Çev.Osman Baş, İstanbul, Küre Yayınları, 2008, s.27-46.
- Althusser, Louis: **İdeoloji**, 4. Basım, çev. Alp Tümertekin, İthaki Yayınları, İstanbul, 2010.
- Ammara, Muhammed: **Mutezile ve İnsan Özgürlüğü Sorunu**, çev. Vahdettin İnce, Ekin Yayınları, Bursa 1998.
- Apak, Adem: **“Emevilerin Irak Siyaseti”**, Uludağ ÜİFD, 2009, Cilt: 18, Sayı:1, s.103-128.
- Apak, Adem: **Anahatlarıyla İslam tarihi-2, Hulefa-i Raşidin Dönemi**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2007.
- Apak, Adem: **“Hz.Osman’ın Hilafeti Dönemi’nde Ümeyyeoğulları’nın Devlet İdaresindeki Rolü”**, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Sayı:7, Cilt:7, 1998, s.487-521.
- Aruçi, Muhammed: **“Vâsıl b. Atâ”**, D.İ.A., 2012, c.42, s.539-541.
- Aslan, Tahir: **Foucault’ta Özne ve İktidar**, Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi, 2012.

- Atçeken, İsmail Hakkı: **“Ömer b. Abdülaziz Dönemi Sonrası Emevi İdarecilerinin İdarecilerin Mevali Politikaları”**, Selçuk ÜİFD., 2002, sayı:13, s.69-88.
- Ateş, Ali Osman: **Ehli Sünnet ve Şia’nın Delil Olarak Aldığı Bazı Hadisler**, Beyan Yayınları, İstanbul 1996.
- Avcı, Casim: **“Hilafet”**, D.İ.A., 1998, c.17, s.539-546.
- Aycan, İrfan: **“Emeviler Dönemi Bir İktidar Mücadelesi Örneği Abdullah b. Zübeyr (622-692)”**, Ankara ÜİFD, 2000, cilt: XLI, s.99-115.
- Aycan, İrfan: **“Emeviler Dönemi İç Siyasî Gelişmeleri (41-132/661-750)”**, Ankara ÜİFD, 1999, c.39, 147-175.
- Aycan, İrfan: **“İslam Toplumunda Eğlence Sektörünün Ortaya Çıkışı”** Ankara ÜİFD, c.38, s.155-193.
- Aycan, İrfan: **Emeviler**, 9.baskı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2017.
- Aycan, İrfan: **Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebi Süfyan**, Ankara Okulu Yayınları, 3.bs., Ankara, 2010.
- Aydemir, Selahattin: **“İlk Müslüman Nesillerin Fazileti Düşüncesi”**, Artvin Çoruh Üniversitesi İlahiyat Araştırmaları Dergisi Yıl: 2017, Cilt:1, Sayı:1, s.113-146
- Aydın, Mustafa: **Siyasetin Sosyolojisi: Bir Sosyal Kurum Olarak Siyaset**, Açılım Kitap Yayınları, İstanbul 2002.
- Azimli, Mehmet: **Dört Halifeyi Farklı Okumak 1- Hz. Ebu Bekir**, 2. Basım, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2003.
- Azimli, Mehmet: **Dört Halifeyi Farklı Okumak-2 Hz. Ömer**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2012.
- Azimli, Mehmet: **Dört Halifeyi Farklı Okumak-4 Hz. Ali**, 2. Basım, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2015.
- Azimli, Mehmet: **Dört Halifeyi Farklı Okumak-3 Hz. Osman**, 4. Basım, Ankara Okulu Y., Ankara, 2017.
- Azimli, Mehmet: **“Hulefa-i Raşidin Dönemi Halife Seçimleri”**, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, VII (2007), Sayı:1, s.35-59.
- Bağcı, H. Musa: **İnsanın Kaderi: Hadislerin Telkin Ettiği Kader**

- Anlayışı**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2009.
- Bağdadî: **Mezhepler Arasındaki Farklar**, çev. E.Ruhi Fığlalı, Kalem Yayınevi, İstanbul, 1979.
- Becermen, Metin: “*Michel Foucault’da İktidar Sorunu*”, **Kitle ve İktidar**, Doğu Batı Düşünce Dergisi, Sayı:69: Yıl:17, Temmuz 2014, s. 239- 261.
- Bozkurt, Nebi: “*Hucr b. Adî*”, D.İ.A., 1998, c.18, s.277-278.
- Brown, George: **Gillian and Yule, Discourse Analysis**, Cambridge University Press, Cambridge,1983.
- Buhari: Sahih.
- Buhari: Tarih.
- Buhari: **İlahi Kelamın Müdafaası**, İz Yayınları., İstanbul 1992.
- Cabiri, Muhammed Abid: **İslam’da Siyasal Akıl**, çev. Vecdi Akyüz, Kitabevi Yayınları, 1997.
- Canan, İbrahim: **Kutub-i Sitte Tercüme ve Şerhi**, Akçağ Yayınları, Ankara, t.y.
- Canikli, İlyas: “*Siyasi Kültürde Saltana Dayanak Kabul Edilen Rivayet Üzerine Bir Değerlendirme*”, Din bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 2006, c.6, Sayı: 4, s. 265-295.
- Canpolat, Nesrin: **Kadife Karanlık**, Su Yayınevi, 2. Basım, İstanbul 2005.
- Cerrahoğlu, İsmail: **Tefsir tarihi**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1988.
- Çağatay, Neşet; Çubukçu, Agah: **İslam Mezhepler Tarihi**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1985.
- Çakın, Kamil: **Türkiye’de Dinler Tarihi’nin Kurumsallaşması Sürecinde Prof. Abdurrahman Küçük**, ed. Eroğlu, Ahmet Hikmet: “Fiten Rivayetlerinin Tabiatı”, 2016, s.251-270.
- Çakırtaş, Mehmet: “*Emeviler Dönemi Şiddet Hareketleri*”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, Ankara

- Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, s.278 – 307.
- Çelebi, İlyas: **“Fiten ve Melâhim”**, D.İ.A., 1996, c.13, s.149-153.
- Çelebi, İlyas: **“Mu‘tezile”**, D.İ.A., 2006, c.31, s.391-401.
- Çelebi, İlyas: **Uzak ve Yakın Gelecek İlgili Haberler**, Kitabevi Yayınları, İstanbul,1996.
- Çelebi, Vedat: **“Michel Foucault’da Bilgi İktidar ve Özne İlişkisi”**, Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi, Cilt 5, No 1, 2013, s.512-523.
- Çelik, Sebahattin: **“Emevi Devlet Otoritesinin Tesisinde Haccac b. Yusuf es-Sakafi’nin Fonksiyoner Rolü”**, Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler, Cilt:1, Sayı:1, 2003, s.19-35.
- Dabaşı, Hamid: **İslamda Otorite: Peygamberin Gelişinden Emevi İdaresine Kadar**, Çev. Süleyman E. Gündüz, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995.
- Dant, Tim: **Ideology, Knowledge and Discourse: A sociological Perspective**, Routledge Yayınları, Londra, 1991.
- Demir, Mahmut: **Hadis ve İdeoloji**, Otto Yayınları, Ankara, 2015.
- Demirci, Abdurrahman: **“Hz. Ömer’in Şehadeti”**, İslami Tümler Dergisi, Yıl:9, Cilt:9, Sayı:2, 2014, s.7-35.
- Demircan, Adnan: **Hariciler’in Siyasi Faliyetleri**, Beyan Yayınları, İstanbul, 1996.
- Demircan, Adnan: **İslâm Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevâlî İlişkisi**, Beyan Yayınları, İstanbul,1996.
- Demircan, Adnan: **Emeviler**, Beyan Yayınları, 3.Baskı, İstanbul, 2017.
- Demircan, Adnan: **“İbn Teymiyye’ye göre Yezid b. Muaviye’nin Durumu”**, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, No:3, Şanlıurfa, 1996, s.129-147
- Demircan, Birol: **Politik Söylem ve İktidar: Kamusal Söylemi Üreten, Denetleyen ve Yöneten İktidar Yapıları**, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2015.
- Dönmezer, Sulhi: **Sosyoloji**, Savaş Yayınları, İstanbul,1982.

Ebu Davud:	Sünen.
Ebu Hanife:	Risale.
Ebu Zehra, Muhammed:	Ebu Hanife , çev. Osman Kesioğlu, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2005.
Ebu Zehra, Muhammed:	Mezhepler Tarihi , çev. Sıbğatullah Kaya, Çelik Yayınları, İstanbul 2016.
Ebul Hasan el Eşari:	İlk Dönem İslam Mezhepleri , çev. M. Dalkılıç, Ö. Aydın, Kabalcı Y., İstanbul 2005.
Ece, Ayhan:	Michel Foucault Düşüncesinde Söylem, Düzen ve Hakikat , Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2009.
Ekşi, Halil – Çelik, Hilal:	“Söylem Analizi” , Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi, Cilt I, Sayı:27, s. 99-117.
Fairclough, Norman:	“Dil ve İdeoloji”, Söylem ve İdeoloji , Haz. Barış Çoban, Zeynep Özarslan, Çev.; Barış Çoban v.d., Genişletilmiş 2. bs., İstanbul, Su Yayınları, 2015.
Fazlurrahman:	İslam , çev. Mehmed Dağ- Mehmet Aydın, Selçuk Y., 3. Baskı, Ankara, 1991.
Fettah, İrfan Abdülhamid:	“Cebriyye” , D.İ.A., 1993, c.7, s. 205-208.
Fığlalı, Ethem Ruhi:	“Hariciler” , D.İ.A., 1997, c.16, s.169-175.
Fığlalı, Ethem Ruhi:	“Ali” , D.İ.A., 1989, c.2, s.375-378.
Fığlalı, Ethem Ruhi:	“Hariciliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı” , Ankara ÜİFD, 1978, c.22, s.245-275.
Fığlalı, Ethem Ruhi:	Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri , Selçuk Yayınları, İstanbul, 1980.
Foucault, Michel:	“İktidar ve Bilgi”, İktidarın Gözü , Çev. Işık Ergüden, 2 bs., İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2007.
Foucault, Michel:	“Sözcükler ve İmgeler”, Sonsuza Giden Dil , Çev. Işık Ergüden, 1. Basım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2006.
Foucault, Michel:	Bilginin Arkeolojisi , çev. Veli Urhan, Birey Yayıncılık, İstanbul, 1999.

- Foucault, Michel: **Michel Foucault Ders Özetleri 1970-1982**, çev. Selahattin Hilav, YKY Yayınları, İstanbul, 1993.
- Foucault, Michel: **Söylemin Düzeni**, çev. Turhan Ilgaz, Hil Yayınları, İstanbul, 1987.
- Gazali, Muhammed: **Nebevi Sünnet**, çev. Ali Özek, 7.bs., Ekin Yayınları, Bursa 2016.
- Gölpınarlı, Abdülbaki: **Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şiilik**, Der Yayınları, İstanbul, 1979.
- Görgün, Tahsin: **“Hasan-ı Basrî”**, D.İ.A., 1997, c.16, s.293-301.
- Güler, Mehmet Nuri: **“Fıkıh’ın Bilimleşme Sürecinde Muhâlif Mevâlî Fıkıhı İle Tepkisel Arap Fıkıhı”**, Harran ÜİFD, 2017, c.22, Sayı: 37, s. 153-194.
- Günay, V. Doğan: **Söylem Çözümlemesi**, Papatya Yayınları, İstanbul, 2013.
- Güneş, Cevriye Demir: **“Micheal Foucault’ta Söylem ve İktidar”**, Kaygı Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi, Sayı:21, 2013, s.55-69.
- Hakyemez, Cemil: **“İtikadi Mezheplerin Görüşlerini Hadislerle Temellendirme Gayretleri”**, Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. II, sayı: 4, s.59-88.
- Hall, Stuart vd.: **“The Rediscovery of Ideology: Return of the Repressed in Media Studies”**, **Culture, Media, Language**, Routledge Yayınları, London, 1980.
- Hamidullah, Muhammed: **İslam Peygamberi 1**, çev. Salih Tuğ, 5.bs., İrfan yayıncılık, İstanbul,1990.
- Hamidullah, Muhammed: **İslam tarihi Dersleri**, çev. Ruhi Özcan, Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Erzurum, 1976.
- Hammaş, Haydar: **“Emeviler Döneminde Mevali ve Zımmilerin İdaredeki Rolü”**, çev. İrfan Aycan, Ankara ÜİFD, 1997, cilt: 37, s. 175-190.
- Hansu, Hüseyin: **Mutezile ve Hadis**, Kitabiyat Yayınları, Ankara, 2004.
- Hatiboğlu, Mehmed Said: **Hilafetin Kureyşliliği**, 5. Baskı, Otto Yayınları, Ankara, 2016.
- Hatiboğlu, Mehmed Said: **Siyasi İctimai Hadiselerle Hadis Münasebetleri**,

- 2.bs., Otto Yayınları, Ankara, 2016.
- Hitti, Philip K.: **Siyâsî ve Kültürel İslam tarihi 1**, Çeviren: Salih Tuğ, İstanbul, 1980.
- Hizmetli, Sabri: **İslam tarihi (Başlangıcından İlk Dört Halife Sonuna Kadar)**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1991.
- Işık, Kemal: **“Mu'tezile'nin İlk Kurucusu Vasıl b. Ata ve Büyük Günah Meselesi”**, Ankara ÜİFD, 1981, cilt: XXIV, s. 337-357.
- İbn Haldun: **Mukaddime**, Haz. Süleyman Uludağ, 6.bs., Dergah Yayınları, İstanbul, 2009.
- İbn Haldun: **Mukaddime**, Çeviren: Zakir Kadiri Ugan, MEB Yayınları, İstanbul, 1996.
- İbn Kesir: **el-Bidâye ven-Nihâye**, çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1994.
- İbn Kuteybe: **el-İmame ve's-Siyase**, çev.Cemalettin Saylık, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2017.
- İbn Kuteybe: **Hadis Müdafaası**, çev. M. Hayri Kırbasoğlu, Kayihan Yayınevi, İstanbul, 1979.
- İbn Mace: **Sünen.**
- İbn Manzûr: **Lisanu'l-Arab**, Beyrut.
- İbn Sad: **Tabakat**, çev. Heyet, Siyer Yayınları, İstanbul, 2014.
- İbnu'l-Esir: **Kamil**, çev. Ahmet Ağırakça, Bahar Yayınları, İstanbul, 1985.
- İbnül Cevzi: **Mevzuat.**
- Kandemir, M .Yaşar: **"Ebu Turab"**, D.İ.A., 1994, c.10, s.243.
- Kandemir, M. Yaşar: **"Ebu Hüreyre"**, D.İ.A., 1994, c.10, s.160-167.
- Kapar, Mehmet Ali: **İslam'ın İlk Döneminde Beyat ve Seçim Sistemi**, Beyan Yayınları, İstanbul, 1998.
- Kazanç, F.Kerim: **“Klasik Kelami Tartışmaların Doğuşu ve Gelişimine Etki Eden Faktörler”**, Ondokuz Mayıs ÜİFD, 2007, sayı:24-25, s.177-226.

- Kılıç, Ünal: **“Harre Vakasının Sebepleri Hakkında Bazı Mülâhazalar”**, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2000, s. 317-324
- Kılıçer, M. Esat: **“Ehli Rey”**, D.İ.A., 1994, c.10, s.520-524.
- Kırbaşoğlu, Hayri: **“Allah’ın Kelamı Olması Açısından Kur’an’ın Mahiyetiyle İlgili İhtilaflar ve İbn Kudame el-Makdisi’nin Kitabı’l-Burhan fî Beyanı’l-Hadikati’l-Kur’an”**, Ankara ÜİFD, 1986, XXVIII, 428-429.
- Kister, Meir Jacob: **“Harre Vakası (Bazı Sosyo-Ekonomik Tespitler)”**, çev. Ünal Kılıç, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2000, s.305-316
- Kocaman, Ahmet: **Dilbilim Söylemi**, Odtü Yayıncılık, Ankara, 2009.
- Koçyiğit, Talat: **Hadis Tarihi**, Diyanet Vakfı Yayınları, 8.bs., Ankara, 2012.
- Kubat, Mehmet: **“Kadere Dair İki Risale”**, **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, VIII. cilt, 1. sayı, Samsun, 2008, s.351-373.
- Kuleynî: **el-Usûl mine’l-Kâfi**.
- Kurban, Nur Ahmet: **“Mevali Müfessirlerin Kur’an Tefsirinin Oluşumuna Katkıları ve Onlara Yöneltilen Eleştiriler”**, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Kış 2011, Cilt:4, Sayı:16, s.265-268.
- Kutlu, Sönmez: **“Mürcie”**, D.İ.A., 2006, c.32, s.41-45.
- Kutlu, Sönmez: **“Salim b. Zekvan’ın Sire adlı Eserindeki Mürcie ile İlgili Kısımın Tercümesi”**, Ankara ÜİFD, 1996, c. 35, s. 467- 475.
- Kutlu, Sönmez: **İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler**, Kitabiyat Yayınları, Ankara, 2000.
- Kutlu, Sönmez: **Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri**, 2.bs, Otto Yayınları, Ankara 2016.
- Kutluay, Yaşar: **İslamiyet’te İtikadi Mezheplerin Doğuşu**, Pınar Yayınları, İstanbul, 2003.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri: **“Harre Savaşı”**, D.İ.A., 1997, c.16, s.245-247.
- Lewis, Bernard: **Tarihte Araplar**, çev.: H. Dursun Yıldız, 2.bs., Anka

- Yayınları, İstanbul, 2000.
- Macdonell, Diane: **Theories of Discourse: An Introduction**, Basil Blackwell, Oxford, 1989
- Malik: **Muvatta**.
- Minkari: **Vak'atü Sıffin**, çev. Cemalettin Saylık, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2018.
- Marx, Karl: **Hegel'in Hukuk Felsefesi'nin Eleştirisine Katkı**, Çeviren: Kenan Somer, Sol Yayınları, Ankara, 1997.
- Mustafa Öz: **“Ca'd b. Dirhem”**, D.İ.A., 1992, c.6, s.542-543.
- Müslim: **Sahih**.
- Nesai: **Sünen**.
- Numani, Şibli: **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, 1.Cilt, çev. Talip Yaşar Alp, Hikmet Dava Çağ Yayınları, İstanbul, 1975.
- Okumuş, Ejder: **Meşruiyet Ekseninde Din ve Devlet**, Pınar Yayınları, İstanbul, 2003.
- Onat, Hasan: **Emeviler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği**, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1993.
- Öz, Mustafa: **“Ma'bed el Cüheni”**, D.İ.A., 2003, c.27, s.281-282.
- Öz, Mustafa: **“Teberri”**, D.İ.A., 2011, c.40, s.214-215.
- Öz, Mustafa; İlhan, Avni: **“İmamet”**, D.İ.A., 2000, c.22, s. 201-203.
- Özkan, Mustafa: **“Emevi İktidarının İşleyişinde Biat Kavramına Yüklenen Anlam ve Biatın Fonksiyonu”**, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2008/1, c. 7, sayı: 13, s. 113-128.
- Özkan, Mustafa: **Emeviler Döneminde İktidar-Ulema İlişkisi**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2008.
- Özler, Mevlüt: **İslam Düşüncesinde 73 Fırka Kavramı**, Nun Yayıncılık, İstanbul, 1996.
- Öztürk, Mustafa: **“Mevali Raviler ve Geçmiş Kültürlerin Hadislere Etkisi: Hicri İlk İki Asır”**, Hadis Tetkikleri Dergisi, 4/1, 2006, s.7-37.

- Paçacı, Mehmet: *“Hadiste Apokaliptizm veya Fiten Edebiyatı”*, İslamiyat, 1998, cilt: I, sayı: 1, s. 35-53.
- Polat, Mizrap: *“Hz. Muhammed'in Kabile Reislerini İslam Toplumuna Kazandırma Çabaları: Durumun Ebû Sufyân İbn Harb Örneğinden Yola Çıkılarak Tahlili”*, AÜİFD, XLIX, 2008, Sayı: 2, s.185-196.
- Purvis, Trevor ve Hunt Alan: *“Söylem, İdeoloji, Söylem, İdeoloji, Söylem, İdeoloji...”*, Çev. Simten Coşar, Moment Dergi, 2014, 1(1), s.9-36.
- Revel, Judith: *Foucault: Güncelliğin Bir Ontolojisi*, Çev. Kemal Atakay, Otonom Yayınları, 1. Basım, İstanbul, 2005.
- Sancar, Serpil: *İdeolojinin Serüveni*, İmge Kitapevi Yayınları, Ankara 1997.
- Sandıkçı, S. Kemal: *“Tuleka”*, D.İ.A., 2012, c.41, s. 361-362.
- Sarıçam, İbrahim: *Emevi- Haşimi İlişkileri*, 4. Bs., TDV Yayınları, Ankara, 2015.
- Sırma, İhsan Süreyya: *Hilafetten Saltanata Emeviler Dönemi*, Beyan Yayınları, 22. Baskı, İstanbul, 2018.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz: *“Emevi İktidarına Karşı Kufe'den İlk Sivil Muhalefet: Hucr b. Adiy Hareketi”*, Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2004/2, c. III, sayı: 6, s. 31-48.
- Sözen, Edibe: *Söylem, Belirsizlik, Mübadele, Bilgi/Güç ve Refleksivite*, Paradigma Yayınları, İstanbul, 1999.
- Sözen, Edibe: *Söylem*, Paradigma Yayınları, İstanbul, 1999.
- Şahin, Hanifi: *“İlk Dönem Kader Tartışmalarında Siyasetin Rolü”*, AÜİF Dergisi, Sayı 36, Erzurum 2011, s.62- 65.
- Şahin, Yasin: *“Michel Foucault'da Söylem Analizi”*, Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi (The Journal of Social and Cultural Studies), 3.Cilt, 6.sayı, 2017, s.119-135.
- Şehristanî: *Milel ve Nihal (Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi)*, çev. Mustafa Öz, Litera Yayıncılık, 3. Basım, İstanbul, 2014.
- Şeriatî, Ali: *Dine Karşı Din*, Fecr Yayınları, Ankara, 2011.
- Taberi: *Tarih*, çev. M. Faruk Görtünca, Sağlam Yayınevi, İstanbul, 2007.

Tirmizi:	Sünen.
Tunç, Cihat:	“Gaylân ed-Dimeski” , D.İ.A.,1996, c.13, s.414-415.
Uludağ, Süleyman:	“Hasan-ı Basrî” , D.İ.A., 1997, c.16, s.291-293.
Üzüm, İlyas:	“Kaderiyye” , D.İ.A., 2001, c.24, s.64-65.
Vardar, Berke:	Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü , 2. bs., ABC Kitabevi, İstanbul, 1998.
Varol, M. Bahaüddin:	“Emevilerin Hz. Ali ve Taraftarlarına Hakaret Politikası Üzerine” , Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İstem Dergisi, Yıl:4, Sayı:8, 2006, s. 83-107.
Varol, M. Bahaüddin	“Harre Vakası” , Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 7, 1997, s.514-521
Watt, William Montgomery:	İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri , çev. Ethem Ruhi Fırlı, Umran Yayınları, Ankara, 1981.
Watt, William Montgomery:	İslami Tetkikler , çev. Süleyman Ateş, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1968.
Weber, Max:	Sosyoloji Yazıları , çev. Taha Parla, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998.
Wellhausen, Julius:	Arap Devleti ve Sukutu , çev. Fikret Işıltan, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara,1963.
Yakubi:	Tarih.
Yıldız, Harun:	Kendi Kaynakları Işığında Hariciliğin Doğuşu ve Gelişimi , Araştırma Yayınları, Ankara, 2010.
Yılmaz, Hakkı Dursun:	“Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm” , D.İ.A., 1988, c.1, s.145-146.
Yiğit, İsmail:	“Emeviler” , D.İ.A., 1985, c.11, s. 87-104.
Yiğit, İsmail:	“Mevali” , D.İ.A., 2004, c.24, s. 424-426.
Yiğit, İsmail:	“Osman” , D.İ.A., 2007, c.33, s. 438-443.
Zeydan, Corci:	İslâm Medeniyeti Tarihi , 4. Cilt, Çev. Zeki Meğamiz, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1978.